BHARTRHARI'S

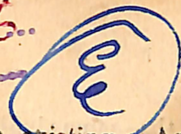
NÎTI AND VAIRÂGYA S'ATAKA.

Published by

The Oriental Publishing Company

BOMBAY

work, but draws largely upon the literature then existing. Among other works it is indebted to the *S'atakas*, and one stanza from the *Nīti S'ataka* has been borrowed by the *Pancha Tantra*[8] and from thence by the *Kaltla-u-Dimnah*. The author of the *S'atakas* therefore must have lived some time before 500 A. D., that is we cannot place him later than the latter half of the fifth century.

Bhartṛhari nowhere mentions contemporary persons or incidents nor is he referred to by any writer as a contemporary.

THE IDENTITY OF BHARTṚHARI AND BHAṬṬIS[9].

Bhartṛhari has been identified with Bhaṭṭi, the author of the celebrated *Bhaṭṭi Kâvya*. As to Bhartṛhari himself there is a controversy as to whether the Bhartṛhari of the *S'atakas* and his namesake author of the *Vâkyapadîya* are one and the same. So the controversy expands itself thus:—Was Bhaṭṭi another name for the author of the *S'atakas*, or for the author of the *Vâkyapadîya*, or were the three one and the same or quite different individuals? That the three were not one is conclusively proved from some evidence collected together by Mr. K. B. Pâthak. Mr. Pâthak has proved from contemporary and other unquestionable evidence that the author of the *Vákyapadiya* was a Buddhist. Neither Bhartṛhari the author of the *Satakas* nor Bhatti was a Buddhist. The *S'atakas* are not only not imbued with any of the characteristics that ought to mark a Buddhistic work for the inculcation of moral principles (for which the *S'atakas* are intended,) but even the alleged traces of Buddhism in them are so faint that one can confidently assert that the work is not the production of Buddhistic genius. Nor was Bhaṭṭi a follower of Buddha. He glorifies in his epic, the *Bhaṭṭi kâvya*, a hero whom Hinduism has idolised. A Buddhist would have chosen for his hero a coreligionist rather than a Hindu divinity. So the author or the *Vâkyapadîya* was a distinct individual from either of the authors of the *S'atakas* or the *Bhaṭṭîkâvya*. So the question to be determined now is—was Bhaṭṭi the same as the author of the *S'atakas*? And we think not. In the accounts of the lives of these two individuals there is too great difference to admit of the one being identified with the other. If we ignore the tradition that the two were one

---

8 *Niti S'ataka*, Sl. 91. Sharñgadhara however quotes this verse as of some other poet after quoting a number from Bhartṛhari.

9 This is taken here with minor changes, which do not affect the argument at all, from the Introduction to the *Bhatti Kavya* Vol. I, S. K. Press Series.

and the same individual, we find very little that is common to the life of the two. Bhartṛhari was a *Kshatriya*, Bhaṭṭi a *Brâhmana*; the former is connected with Central India and the latter seems from a passage in the *Bhaṭṭi Kâvya* to have belonged to the court of Valabhî. From internal evidence offered by the *S′atakas* and the *Bhaṭṭi Kâvya* we might say that they could not have been the productions of the same pen. The latter is as is well known a grammatical poem, and the author shows a wonderful command in handling his words, and even from a grammatical point of view the poem can be said to be a perfect piece of composition. Of the *S′atakas* we cannot say the same. They confront us here and there with an uncouth form of a word, and a clumsy construction.[10] This in itself is sufficient to awaken our suspicion, and reject all theories of identity. In their religion too they seem to be two different persons. Bhartṛhari, though a professed unitarian as regards S′iva and Vishṇu, now and then betrays his predilections towards the former deity[11]; while Bhaṭṭi is a devout worshipper of the latter. Another circumstance which leads to the same conclusion, is, as remarked by Mr. Govind S′ankara S′astri Bápat (in his preface to his edition of the Bhaṭṭi Kàvya, N. S. Press Series) that in ancient works, distinction is made of the quotations from the works of these two poets. In the absence of equally trustworthy evidence or convincing argument, the above circumstances are sufficient to dispel all idea of the identity of these two poets.

THE TWO BHARTṚHARIS.

Colebrooke seems to have made a distinction between the two Bhartṛharis, for when speaking of the *Bhaṭṭi Kâvya* he says that its author was Bhartṛhari and cautions his readers at the same time that this Bhartṛhari was not the brother of Vikrama and author of the *S′atakas*. Evidently he must have been referring to the author of the *Vâkyapadiya* whom he identifies with Bhaṭṭi. We have already stated on Mr. Pâtha's authority that the author of the *Vâkyapadiya* was a Buddhist; and now we shall proceed to summarise Mr. Pàthak's evidence in brief.

The Chinese traveller I-tsing who paid a visit to India towards the close of the 7th century states that the *grammarian* Bhartṛhari died forty years before his visit.[12] The author of the *Vâkyapadiya*,

10 For instances 95 *N.* S′., 55 *V.* S′. &c.

11 See Sl. भक्ति मैत्रे &c. *V.* S′. 72.,58 &c.

12 Prof. Max Muller calculates this date as 650 A. D.

the Chinese pilgrim says, was a Buddhist who "believed deeply in the three jewels, and meditated on the two-fold voidness." Vâchaspatimis'ra, a writer of the 11th century speaks of the author of the *Vâkyapadiya*, as a *Bâhya* which means *Veda-bahya*, and this word was applied to the Buddhists. This confirms the statement of I'tsing that the grammarian Bhartṛhari was a Buddhist. Kumârila indulges in a violent invective against the author of the *Vâkyapadiya*, which it would be difficult to understand under any other supposition except that he was a Buddhist. So the authors of the *S'atakas* and the *Vâkyapadiya* must be regarded as different persons, and the only objection[13] which Mr. Telang had to placing our poet so early as at the middle of the 1st century B. C. may be supposed to be laid at rest.

THE S'ATAKAS

We have already said that the *S'atakas* are not a mere compilation. They must have been an original work, with which laters editors and copyists have perhaps tampered, with unrestrained freedom. The nature of the work and its very want of a common thread as in a succinct narrative afforded facilities to unscrupulous persons to palm off either their own or others, verses as Bhartṛhari's. On this subject we have little to add to what we have already said at pp. iv. and v.

VEDÂNTIC OR BUDDHISTIC.

The *S'atakas* are said by some to be Buddhistic. There might be some faint traces of Buddhist doctrines, or Buddhist terminology[14] but that hardly goes to prove conclusively that the *S'atakas* are the production of Buddhistic intellect. On the contrary the extreme paucity of such passages as bear in whatsoever degree, indications of Buddhism, and the large preponderence of passages referring to the Yoga and the Vedánta philosophies ought to be considered as sufficient evidence to maintain that the *S'atakas* are not Buddhistic but Vedântic.[15] On this point Mr. Telang declares

---

13 See *supra*, p. v.

14 the suspicion that our poet was a Buddhist rests on the authority of a Chinese traveller, but he refers to the author of the *Vâkyapadiya* and not to our poet. See *Supra*. The Buddhistic traces are very faint and can hardly be detected. See हिंसाशून्य Sl. 10, V. S'., स्वानुभूति N. S. 1, &c.

15 There is frequent reference to Vedântic doctrines and to their

that after reading and re-reading the *S'atakas* he failed to trace any thing in them which can be called peculiarly Buddhistic. And it is certainly absurd to expect that Buddhism, with all the wide influence it once commanded in India would fail to leave its mark, faint though it be, on any thing connected with philosophy and morals.

THEIR FATALISTIC TENDENCY.

The charge has often been made that the fatalistic tendency of many of the Sanskrt writers is the cause of the fall of the Hindu nation. This is certainly a very sweeping accusation. The Sanskrt language is not very widely known now; nor was it at any time, the Prákrt dialects derived from it having done its function. There was a compartively small number of men who could read and write; and it is therefore absurd to suppose that fatalistic literature had any influence to degrade the nation. Side by side with fatalistic verses in the *S'atakas* there are a number of others which impress the necessity of industry on the reader. There are fatalists all over the world, in barbarous nations as well as in civilised ones. Fatalistic *Subhashita* literative therefore cannot be accused of being the cause of the national degradation of the Hindus.

THE PHILOSOPHY OF THE SATAKAS.

It has been already stated that Bhartṛhari was not a Buddhist. He speaks of the Vedas with the deepest respect, and makes frequent references to the chief Vedántic doctrines. He speaks of being absorbed in Brahma as the highest bliss. He refers to the method of attaining this blissful position as being the eradication of Karma, and the annihilation of infatuation by means of real knowledge. These are the chief doctrines of Vedântism. and Bhartṛhari therefore must be supposed to be a follower of the Vedànta system of philosophy. Here and there he refers to Yoga, to the ten incarnations, and to the Ganges, and to the sacred regions of the the Himàlaya also.

THE STYLE OF THE S'ATAKAS.

Mr Dutt in his *Ancient India* (Epochs of History Series) remarks that " Bhartṛhari's *S'atakas* are conspicuous among the productions of the Indian Muse for the terse and epigrammatic

---

source to the Vedas in the *S'atakas;* for the latter see N. S' Sl.s 63, 65, 71,&c. and for the former कर्म निर्मूलयन्ति 50 V. S'., कर्म निर्मूलनक्षमः V. S. 69., ब्रह्म 72, 74, 81 &c. निर्विकल्पे समाधौ 59 V. S. &c.

BHARTṚHARI'S S'ATAKAS.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ नीतिशतकम् ॥

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ।
स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥ १ ॥

दिक्काला०–दिक् च कालश्च दिक्कालौ तावादी येषां ते दिक्कालादयः तैः अनवच्छिन्नं; चिदेव चिन्मात्रं तदेवमूर्तिर्यस्य; दि०न्नं चानन्तं च चिन्मात्रमूर्ति च तस्मै । स्वस्यानुभूतिः अनुभवः अथवा स्वकीयाऽनुभूतिः सैव एकं मानं प्रमाणं यस्य तस्मै ।

यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
साप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः ।
अस्मत्कृते च परिशुष्यति काचिदन्या
धिक्तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥ २ ॥

अन्यस्मिन्स्त्रीजने सक्तः आसक्तः ।

---

1. Salutation to that peaceful majesty whose form is pure knowledge, infinite and unconditioned by space time &c., and the principal means of knowing which is self-perception.

2. She of whom I think ceaselessly is indifferent towards me ; she yearns for another man, and he is attached to a third person. For me pines away a certain lady ; fie on that woman, on him, and on the God of Love, as well as on this woman and on me.

---

१ दिक्कालानवच्छिन्नाय चिन्मात्रानन्तमूर्तये, °भूत्ये°–°भूत्यै°, मानाय–साराय इ० पा०. २ सक्तः–रक्तः, परिशुष्यति–परितुष्यति इ० पा०.

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥ ३ ॥

विशेषज्ञः—विशेषं जानातीति । ज्ञानलव०–ज्ञानस्य लवः लेशः तेन दुर्विदग्धः दुश्चतुरः ज्ञानलेशमात्रेण आत्मानं पण्डितंमन्य इत्यर्थः ।

प्रसह्य मणिमुद्धरेन्मकरवक्त्रदंष्ट्रान्तरा-
त्समुद्रमपि संतरेत्प्रचलदूर्मिमालाकुलम् ।
भुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पवद्धारये-
न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ४ ॥

मकरस्य वक्त्रं मकरवक्त्रं तस्य दंष्ट्रे तयोरंतरं मध्यं तस्मात् । प्रचलदू०–ऊर्मीणां मालाः ऊर्मिमालाः प्रचलन्त्यश्च ता ऊर्मिमालास्ताभिराकुलस्तम् । सति असति वा वस्तुनि प्रतिनिविष्टं आविष्टं मूर्खजनस्य चित्तम् ।

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडय-
न्पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
कदाचिदपि पर्यटञ्छशविषाणमासादये-
न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ५ ॥

मृगाणां तृष्णाऽस्यां मृगतृष्णा सा एव मृगतृष्णिका स्वार्थे कः । पिपासया तृष्णया अर्दितः पीडितः ।

---

3. An ignorant man can be pleased easily; a wise man can be pursuaded the more easily; but even the God Brahmâ will not be able to win over a man puffed up with a grain of knowledge.

4. One might forcibly take out a jewel from the midst of the jaws of a shark; one might cross even the sea agitated on account of a succession of waves running high; one might place on one's head even an infuriated serpent as if it were a flower; but one cannot please the heart of an incorrigible fool.

5. Sedulously pressing sand one might get oil even from it; a person parched with thirst might drink water in a

---

३. ब्रह्मापि तं नरम्. ४. दंष्ट्राङ्कुरात्.

व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते
छेत्तुं वज्रमणीञ्छिरीषकुसुमप्रान्तेन संनह्यते ।
माधुर्यं मधुबिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते
नेतुं वाञ्छति यः खलान्पथि सतां सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः॥६॥

बालश्चासौ मृणालः तस्य तंतुभिः। वज्रं चासौ मणिः तान् वज्रमणीन्। मधु रातीति मधुरं मधुरस्य भावः माधुर्यम् । सुधां स्यन्दन्ते तच्छीलैः।

स्वायत्तमेकान्तगुणं विधात्रा विनिर्मितं छादनमज्ञतायाः ।
विशेषतः सर्वविदां समाजे विभूषणं मौनमपण्डितानाम् ॥ ७॥

स्वस्य आयत्तम् स्वायत्तम्-स्वाधीनमित्यर्थः । एक एव अंतः यस्य स एकान्तः। एकान्तो गुणो यस्य तत् । पण्डा सदसद्विवेकबुद्धिः संजाता येषां ते पण्डिताः न पण्डिताः अपण्डिताः तेषाम् ।

यदा किंचिज्ज्ञोहं द्विप इव मदान्धः समभवं
तदा सर्वज्ञोस्मीत्यभवद्वलिप्तं मम मनः ।
यदा किंचित्किंचिद्बुधजनसकाशादवगतं
तदा मूर्खोस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥ ८ ॥

द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबतीति द्विपः ।

---

mirage ; roaming (here and there) a person might perchance find the horn of a hare ; but no one will be able to propitiate a confirmed blockhead.

6. He who wishes to divert wicked men to the path of the good with wise words that sprinkle nectar, tries to bind an elephant with a tender lotus-stalk, to cut a diamond with the edge of a *s'irîsha* flower, and to impart to the ocean sweetness with one drop of honey.

7. The creator has created a certainly effective disguise for ignorance which can be readily commanded. In an assembly of learned men, silence is to ignorant folks a peculiarly befitting ornament.

8. When I least knew any thing, I was, like an elephant,

---

६ छेत्तुं-भेत्तुम्. मूर्खान्यः प्रतिनेतुमिच्छति बलात्सूक्तैः इ० पा०.

८ द्विप-गज. ज्वर-घन.

कृमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगन्धि जुगुप्सितं
निरुपमरसप्रीत्या खादन्नरास्थि निरामिषम् ।
सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शङ्कते
न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफल्गुताम् ॥ ९ ॥

कृमिकु०–कृमीणां कुलैः चितं व्याप्तम् । निर्गता उपमा यस्मात् एतादृशो रसः यस्यां तया । परिग्रहस्य फल्गुतां तुच्छताम् ।

शिरः शार्वं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरं
महीध्रादुत्तुङ्गादवनिमवनेश्चापि जलधिम् ।
अधोधो गङ्गेयं पदमुपगता स्तोकमथवा
विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ॥ १० ॥

शर्वस्येदं शार्वम् । महीं धारयतीति महीध्रः । स्तोक–तुच्छं, क्षुद्रम् ।

---

blinded by pride, (in the case of the elephant the sense is by rut), and my mind was elated with the thought " I am an omniscient being " ; when (however) by keeping company with the wise, I learnt bit by bit, my pride, like fever, was humbled at the thought 'I am a fool'.

9. When munching with zest for sweetness unparallelled a human bone stinking, nauseating and fleshless, covered with a whole family of worms and clammed with saliva, a cur has no misgivings to behold even Indra standing near ; a mean wretch does not mind the worthlessness of his belongings.

10. The Ganges falls from heaven on the head of S'iva ; from the head of the Lord of beings to the mountain Himàlaya ; from that lofty mountain to the plains (lit. the earth) and from thence into the ocean. Thus going down and down the Ganges here has been reduced to a low position ; or it is no wonder ; a hundred-fold ruin overtakes those that have lost their discernment.

---

९ °रसं प्रीत्या. गणयति न हि क्षुद्रो लोकः. १० स्वर्गात्पतति शिरसस्तत्. पतति शिरसोतः. अधो०–अधो–अथो–गङ्गा सेयं.

शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक्छत्रेण सूर्यातपो
नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभौ ।
व्याधिर्भेषजसंग्रहैश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैर्विषं
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ॥११॥

हुतं भुङ्क्ते इति हुतभुक्। निशितश्चासौ अंकुशः तेन । भेषजसं०-औषधसेवनैः ।

साहित्यसंगीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।
तृणं न खादन्नपि जीवमान-स्तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥ १२॥

साहित्यं च संगीतं च कलाश्च ताभिः विहीनः । पुच्छविषाणाभ्यां हीनः ।

येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ १३ ॥

वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।
न मूर्खजनसंपर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥ १४ ॥

पर्वाणि अस्य सन्तीति पर्वतः । दुःखेन गम्यत इति दुर्गः ।

---

11. It is possible to counteract fire with water, and the heat of the sun with an umbrella; to control a rutting elephant with a sharp goad, and a bull and an ass with a cudgel; to cure illness by taking medicine, and to countermine poison by the application of spells. Every thing has an antidote prescribed for it in the *S'astras*, but for folly there is none.

12. A person unacquainted with poetics, music and the arts is in fact a beast *minus* the horns and the tail; and it is the highest piece of good luck for beasts that he lives without eating grass.

13. Those who do not possess learning, penitentiary merit, or merit from charity, nor wisdom, character, virtue or religious feeling, roam in the mortal world—a burden to the earth—beasts in a human form.

14. Better is it to wander in company with foresters through the inaccessible regions of mountains, but not the company of fools even in the halls of the Lord of gods.

---

११ गौर्गर्दभः; भेषज०–भेषजसंग्रहेण विधिना.

१४ गहनदुर्गेषु. संपर्कः–संसर्गः.

शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमा
विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धनाः ।
तज्जाड्यं वसुधाधिपस्य कवयो ह्यर्थं विनापीश्वराः
कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका न मणयो यैरर्घतः पातिताः ॥ १५ ॥

शास्त्रैः उपस्कृताः अलंकृताः शब्दाः तैः सुन्दरा गिरो येषां ते शास्त्रो०गिरः। शिष्येभ्यः दातुं योग्यः आगमः येषां ते शिष्यप्रदेयागमाः ।

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्णाति यत्सर्वदा
ह्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।
कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनं
येषां तान्प्रति मानमुज्झत नृपाः कस्तैः सह स्पर्धते ॥ १६ ॥

गावः चरन्ति यस्मिन् तत् गोचरम् । गोः अक्षि, इंद्रियं वा । विद्या आख्या यस्य तत् । उज्झत-त्यजत ।

अधिगतपरमार्थान्पण्डितान्मावमंस्था-
स्तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान्संरुणद्धि ।
अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलानां
न भवति बिसतन्तुर्वारणं वारणानाम् ॥ १७ ॥

---

15. When eminent learned men, whose speech is beautified by words well-formed according to the S'ástras and whose knowledge is worth being imparted to disciples, live poor in the dominions of a king, it is the fault of the king. Even without wealth learned men are kings. The jewels are not to blame but the wicked lapidaries who have appraised them too low.

16. The secret wealth of knowledge is not destroyed even at the end of the world, does not fall into the hands of a thief, ever yields some (indescribable) happiness, and when given to those that solicit it, increases plentifully. Cast away your pride, ye kings, towards those whose wealth is knowledge; who can rival them ?

17. Do not despise wise men who have obtained the highest good; wealth, light like grass, stands not in their

---

१५ शिष्योपदेशागमाः. १६ वृद्धिं परां गच्छति.

परमश्चासौ अर्थश्च परमार्थः; अधिगतः परमार्थः यैस्तान् । अभिनव०--अभिनवः यः मदः तस्य लेखा तया श्यामं गण्डस्थलं येषाम् ।

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव
हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥ १८ ॥

अम्भोजिनीनां वनं तस्मिन् निवासः स तस्य वा यो विलासः तम् । दुग्धं च जलं च दुग्धजले तयोः भेदः तस्य विधौ विधाने ।

केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥ १९ ॥

के बाहुशिखरे यातीति केयूरः ।

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता
विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ २० ॥

way; a lotus-fibre cannot present any obstacle to elephants whose temples have been darkened by a stream of fresh rut.

18. (If he is) highly incensed, the creator can deprive the swan only of the luxury of residing in a bed of lotus-creepers; but he cannot rob the bird of his universal reputation for skill in separating milk and water.

19. Armlets do not beautify a person, nor necklaces (or wreaths) resplendent like the moon; bathing, anointing, (wearing) flowers and bedecked hairs (do) not make a man appear handsome. Speech alone beautifies a person when it is possessed in a refined state. (Other) ornaments wear away continuously; the ornament of speech is the only one (which fades not).

20. Learning is verily the higher type of handsomeness

१८ वनविहारविलसम्. २० परं दैवतम्. पूजिता-पूज्यते न हि.

प्रच्छन्नं च तद्गुप्तं च; प्रच्छन्नं अतएव गुप्तमिति वा । भोगान् करोतीति
…ोगकरी ।

क्षान्तिश्चेत्कवचेन किं किमरिभिः क्रोधोस्ति चेद्देहिनां
ज्ञातिश्चेदनलेन किं यदि सुहृद्दिव्यौषधैः किं फलम् ।
किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः किमु धनैर्विद्यानवद्या यदि
व्रीडा चेत्किमु भूषणैः सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् ॥२१॥

दाक्षिण्यं स्वजने दया परजने शाठ्यं सदा दुर्जने
प्रीतिः साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जनेष्वार्जवम् ।
शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्तता
ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥ २२ ॥

शठस्य भावः शाठ्यम् । ऋजोर्भावः आर्जवम् । लोकानां स्थितिः न्यायमार्गसंस्था ।

---

for man, the hoard of wealth concealed and well-protected; it places within his reach enjoyments, honour and happiness; it is the greatest benefactor; while journeying in strange lands it (serves as) a friend; it is the highest divinity; learning is honoured among kings, not wealth; one destitute of learning is a beast.

21. If there is forgiveness, armours (to shield one from his enemies) are superfluous; no (other) enemies (are wanted to ruin) a man if he has an angry temperament; if there are kins-people, fire is redundant (*i. e.* they will do the destructive work of fire); if there is a friend, what use is there of medicines of supernatural efficacy? What need is there of serpents if wicked men (exist)? What with wealth if there is irreproachable learning? Why are ornaments wanted if (one possesses) a scrupulous conscience? If there is sweet poesy, of what good is an Empire?

22. The subsistency of the world solely depends on those men who are expert in the following arts:—courtesy towards one's relations, kindness towards strangers, cunning towards the wicked, affection for virtuous men, policy towards princes, humility towards the learned, bravery in

---

२१ क्षान्तिश्चेद्वचनेन. २२ परिजने. विद्वज्जनेष्वार्ज०. नारीजने·कान्ताजने.

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ २३ ॥

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥ २४ ॥

शोभनं कृतं सुकृतं तदस्यास्तीति । रसेषु सिद्धाः । यशोरूपः कायः तस्मिन् । जरा च मरणं च ताभ्यां जातम् ।

सूनुः सच्चरितः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादोन्मुखः
स्निग्धं मित्रमवञ्चकः परिजनो निःक्लेशलेशं मनः ।
आकारो रुचिरः स्थिरश्च विभवो विद्यावदातं मुखं
तुष्टे विष्टपहारिणीष्टदहरौ संप्राप्यते देहिना ॥ २५ ॥

उद्गतं मुखं यस्यासौ उन्मुखः; प्रसादस्य उन्मुखः प्रसादोन्मुखः । निःशेषेण गतः रागद्वेषादिजन्यक्लेशस्य लेशः यस्मात् तत् । विद्यया अवदातं शुद्धम् । विष्टपं हरति तच्छीलः ।

dealing with the enemy, patience with the elders, and shrewdness towards women.

23. Good company does away with the dulness of intellect, infuses truth into speech, bestows great honour, removes sin, purifies the heart, and spreads fame in all directions: say what it does not secure for a man.

24. Victorious are the blessed poets-in-chief, conversant with the sentiments, whose bodies in the form of fame enjoy immunity from old age and death.

25. A well-conducted son, a chaste and loveable wife, a master ready to bestow favours, a hearty friend, honest servants, the mind free from the least trouble, a lovely form, undecaying prosperity, and a face effulgent with learning: all these can be obtained by a mortal if Hari who gratifies desires and pleases the world is propitiated.

२५ विष्टपकष्टहारिणि.

प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं
काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथामूकभावः परेषाम् ।
तृष्णास्रोतोविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा
सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः श्रेयसामेष पन्थाः ॥२६॥

युवतिजनानां कथा तासु मूकभावः । तृष्णायाः स्रोतः प्रवाहः तस्य विभङ्गः ।

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनःपुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ २७ ॥

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेप्यसुकरं
त्वसन्तो नाभ्यर्थ्याः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ।
विपद्युच्चैः स्थेयं पदमनुविधेयं च महतां
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ २८ ॥

मलिनं पापं कर्म । असूनां प्राणानां भङ्गेपि । असिधारायां चङ्क्रमणमिव व्रतम् । यत्रैकशयनस्थापि प्रमदा नोपभुज्यते । असिधारा व्रतं नाम वदन्ति मुनिपुंगवाः ॥

26. Abstaining from killing life, self-restraint in appropriating the wealth of others, truth-speaking, charity when occasion requires (and means permit it,) not gossipping about the wives of others, intercepting the stream of avarice, obeisance towards elders, sympathy for all creatures—this is the way of happiness common in all the scriptures, that never fails in its operation (or vitiates no other ordinance).

27. For fear of obstacles, nothing is begun at all by mean people; ordinary people begin and stop when thwarted by difficulties; but good (*i. e.* resolute) men, though repeatedly repelled by adverse circumstances, do not give up what they have begun.

२६ अनुपहतगतिः. २७ विघ्नैः सहस्रगुणितैरपिहन्य०.

क्षुत्क्षामोपि जराकृशोपि शिथिलप्रायोपि कष्टां दशा-
मापन्नोपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि ।
मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भकवलग्रासैकबद्धस्पृहः
किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी ॥ २९ ॥

विपन्ना दीधितिस्तेजः पराक्रमः यस्य । मत्तश्चासौ इभेन्द्रश्च तस्य विभिन्नौ यौ कुम्भौ तयोः कवलः तस्य ग्रासः स एव एकः तस्मिन् बद्धा स्पृहा येन ।

स्वल्पस्नायुवसावशेषमलिनं निर्मांसमप्यस्थिकं
श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न तु तत्तस्य क्षुधाशान्तये ।
सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं
सर्वः कृच्छ्रगतोपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ॥ ३० ॥

स्वल्पः स्नायुवसावशेषस्तेन मलिनम् ।

---

28. Conduct upright and pleasing, not stooping to a sinful act even when there is danger to life, never to supplicate the wicked nor to beg of a friend who has very little wealth, living nobly in adversity, and following in the footsteps of the great,—who taught this policy to the good, which is as difficult as lying on the edge of a sword ?

29. Though weak on account of starvation, emaciated on account of old age, almost unnerved and reduced to a pitiable state, though all energy be lost and life dying out of him, will the lion who tops all creatures great in self-respect ever eat withered grass, when his longing is fixed solely on making a morsel of the broken temples of a rutting elephant ?

30. On securing even a little bone, fleshless and dirty on account of particles of fat and muscles (sticking to it), a dog is satisfied although it cannot allay his hunger. (But) a lion kills an elephant, sparing a jackal that has even fallen into his clutches. Every one though stricken with calamity desires a fruit according to his valour (or greatness).

---

२९ शिथिलप्राणोपि. कष्टां-दीनाम्. मत्तेभेन्द्र-उन्मत्तेभ. कवल-पिशित.
३० स्वल्पम्, अस्थिकं-अस्थिगोः.

लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातं
भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।
श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुङ्गवस्तु
धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ॥ ३१ ॥

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।
स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥ ३२ ॥
कुसुमस्तबकस्येव द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः ।
मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य विशीर्येत वनेऽथवा ॥ ३३ ॥
सन्त्यन्येपि बृहस्पतिप्रभृतयः संभाविताः पञ्चषा-
स्तान्प्रत्येष विशेषविक्रमरुची राहुर्न वैरायते ।
द्वावेव ग्रसते दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ भासुरौ
भ्रातः पर्वणि पश्य दानवपतिः शीर्षावशेषीकृतः ॥ ३४ ॥

बृहस्पतिः प्रभृतिः मुख्यो येषां ते । शीर्षं अवशेषः यस्य । अशीर्षावशेषः शीर्षावशेषः संपद्यमानः कृतः शीर्षा० ।

31. A dog wags his tail, falls at the feet of his master, (lit. feeder) and falling on the ground exhibits his mouth and maw; but the lordly elephant looks grave, and eats after hundreds of flattering words.

32. In this rotating worldly life, who is not born and who is not dead (or, what dead person indeed is not born again)? He (alone is truly) born by whom the family is raised to eminence when he is born (in it).

33. High-minded people have a two-fold course of action like a bunch of flowers, *viz.*, to stand at the head (in the case of flowers—*on* the heads,) of all men, or to crumble into dust in a forest.

34. There are even others—Bṛhaspati and others, five or six in number that are honourable (enough); but Ráhu delighting in (showing) his peculiar prowess does not act

३३ द्वे गती स्तो मनस्विनाम्, मनस्विनः–मनीषिणः । शीर्यंते वन एव वा.
३४ भास्वरौ, भ्रातः–भ्रान्तः । शीर्षा०–शीर्षावशेषाकृतिः.

वहति भुवनश्रेणीं शेषः फणाफलकस्थितां
कमठपतिना मध्येपृष्ठं सदा स विधार्यते ।
तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादरा-
दहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ॥ ३५ ॥

फणा एव फलकं तस्मिन् स्थिताम् । पृष्ठस्य मध्ये मध्येपृष्ठम् । क्रोडे आधि इति क्रोडाधीनः तम् ।

वरं पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिश-
प्रहारैरुद्गच्छद्बहलदहनोद्गारगुरुभिः ।
तुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविवशे
न चासौ संपातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥ ३६ ॥

मदेन सहितः समदः यो मघवान् तेन मुक्तं कुलिशं तस्य प्रहारैः। उद्गच्छन् यः बहलः दहनः तस्य उद्गारः तेन गुरुभिः ।

---

inimically towards them. On the new and full moon days the demon-chief whose head is the only remnant part of his body, mark, friend, eclipses only two, the bright sun and the moon.

35. S'esha supports the row of the worlds on his shelf-like hood; he is ever held on his back by the great Tortoise; even him, the ocean consigns disparagingly into its expanse (lit. lap); oh ! the magnificence of the actions of the great is unbounded.

36. Better would it have been (for Mainàka) to have his wings lopped off with the strokes of the thunderbolt hurled by the proud Indra, strokes which were unbearable on account of the flames of fire proceeding thickly from the thunderbolt; but alas, for the son of the frosty mountain a plunge into the waters of the ocean was not proper, even when the father (Himálaya) was beside himself with suffering.

---

३५ पृष्ठं-कष्टम्. निधिरादरात्. ३६ दहनो-रुधिरो. पत्युः-भर्तुः.

यदचेतनोपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः ।
तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ॥ ३७ ॥

परेण कृता या निकृतिः ताम् ।

सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु ।
प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥ ३८ ॥

मदेन मलिनाः कपोलभित्तयः येषां तेषु ।

जातिर्यातु रसातलं गुणगणस्तस्याप्यधो गच्छतु
शीलं शैलतटात्पतत्वभिजनः संदह्यतां वह्निना ।
शौर्ये वैरिणि वज्रमाशु निपतत्वर्थोऽस्तु नः केवलं
येनैकेन विना गुणास्तृणलवप्रायाः समस्ता इमे ॥ ३९ ॥

तानीन्द्रियाणि सकलानि तदेव कर्म
सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।
अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव
त्वन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ ४० ॥

अर्थस्य उष्मा तेन ।

---

37. Since even the sun-jewel which is insentient, begins to blaze when touched by the feet (*i. e.* the rays) of the sun how can a mettled man then brook an insult offered by others?

38. A lion, though young, attacks elephants whose rampart-like temples are soiled with rut; this is the nature of the valiant; age indeed is not the cause of valour.

39. Let caste go to the nether world, and the aggregate of virtues yet lower; let goodness of character fall from a precipice, and nobility be burnt down with fire, let the thunderbolt strike at once bravery which is no friend (to us); wealth alone be ours, without which all these virtues are as good as piece of straw.

40. There are the limbs, all the same, the action the same, the same unimpaired intellect, and speech also the same; and yet the same man, destitute of the warmth of wealth, becomes instantaneously another being; this is strange.

---

३७ विकृतिम्. ३९ गच्छतात्.

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः
स पण्डितः सः श्रुतवान्गुणज्ञः ।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते ॥ ४१ ॥

दौर्मन्त्र्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात्सुतो लालना-
द्विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।
ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रया-
न्मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्त्यागप्रमादाद्धनम् ॥ ४२ ॥

दुष्टः मन्त्री यस्य स दुर्मन्त्री तस्य भावः ।

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ ४३ ॥

मणिःशाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतो
मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ।
कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता
तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु जनाः ॥ ४४ ॥

41. The man who possesses wealth is noble-born; he is learned, well-informed, and a (sound) critic; he is also an orator and a handsome man; (in short) all virtues resort to wealth.

42. On account of evil counsel is ruined a king, an anchorite by company; a son by indulgence; a Brâhmana by not studying the Vedas; a family by a misbehaved son, and character by associating with the wicked; modesty by wine, tillage by want of attention; affection is estranged by resorting to travel; friendship by want of courtesy; prosperity is dissipated by vice and wealth by misdirected charity (or careless expenditure).

43. Charity, enjoyment, and destruction are the three conditions to which wealth is subject. He who neither gives nor enjoys has the third condition (assigned to his wealth).

44. A jewel polished on the grindstone, a victorious

४२ दुर्मन्त्रात् ; त्यागात्प्रमादात्.

४४ हेतिदलितः ; वनिता-ललना; जनाः-नृपाः.

शाणे उल्लीढः घर्षितः । मदेन क्षीणः । श्यानानि पुलिनानि यासाम् । कलया शेषः ।

परिक्षीणः कश्चित्स्पृहयति यवानां प्रसृतये
स पश्चात्संपूर्णः कलयति धरित्रीं तृणसमाम् ।
अतश्चानैकान्त्याद्गुरुलघुतयार्थेषु धनिना-
मवस्था वस्तूनि प्रथयति च संकोचयति च ॥ ४५ ॥

तृणेन समाम् । न एकान्तमनेकान्तम्, तस्य भावः अनैकान्त्यं तस्मात् ।

राजन्दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेतां
तेनाद्य वत्समिव लोकममुं पुषाण ।
तस्मिंश्च सम्यगनिशं परिपोष्यमाणे
नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः ॥ ४६ ॥

क्षितिरूपां धेनुम् ।

---

warrior wounded with a weapon, an elephant emaciating on account of rutting, rivers with their waters (lit. sandy beds) shrunken in winter, the moon with an only digit remaining, a young lady exhausted by amorous sports, and persons whose wealth has been bestowed on supplicants—all these look graceful for their slenderness.

45. When poor, a man wishes to get a handful of rice; when afterwards he is full (of wealth) he regards the whole earth as a piece of straw. Hence we must say that for want of fixity as regards smallness or largeness in wealth, the position of the wealthy magnifies or lessens things (*i. e.* their value).

46. O king, if you wish to milk this cow- like earth then first nourish (enrich) the nation as they do the calf; when the nation (the people) is being constantly enriched, the earth, like the desire-granting creeper, yields an abundance of fruits.

---

४५ अनैकान्त्या–नेकान्ता–नैकान्त्या. ४६ तेनाद्य–तेनाथ, °पुष्यमाणे.

सत्याऽनृता च परुषा प्रियवादिनी च
हिंस्रा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।
नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च
वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ४७ ॥

अर्थे परा अर्थ परा । वदान्या दानशौण्डा । प्रचुरो नित्यं धनागमो यस्यां सा तथा ।

आज्ञा कीर्तिः पालनं ब्राह्मणानां दानं भोगो मित्रसंरक्षणं च ।
येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥ ४८ ॥

पार्थिवस्य उपाश्रयेण कोर्थः । न कोपीत्यर्थः । यद्वा पार्थिव तवोपाश्रयेण इति पदच्छेदः ।

यद्धात्रा निजभालपट्टलिखितं स्तोकं महद्वा धनं
तत्प्राप्नोति मरुस्थलेपि नितरां मेरौ ततो नाधिकम् ।
तद्धीरो भव वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः
कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जलम् ॥ ४९ ॥

भालमेव पट्टः तस्मिन् । म्रियन्ते अस्मिन्भूतानि इति मरुस्तत्स्थले निर्जलप्रदेशे । कृपणां दीनाम् ।

---

47. The policy of the ruler, like a harlot, assumes a diversity of forms—sometimes it is truthful, at others false; sometimes harsh, and sometimes coaxing; now murderous, and pitiful afterwards; now parsimonious, but anon, liberal; ever spending wealth and ever realising large sums of money.

48. What is the use of those men becoming the king's advisers (lit. resorting to the king) (who do not possess the six qualities *i.e.*) who have not the power to command, who have no reputation, who cannot protect Brâhmanas, cannot be charitable, cannot enjoy pleasures and cannot protect their friends.

49. Whatever amount of wealth, large or small, might have been allotted to (lit. written on the forehead of) a man, he certainly obtains even in the country called Maru; on the mountain Meru he could get no more. Have patience then,

---

४७ वादिनी–भाषिणी, वारा०–वेश्या०.

४८ ब्राह्मणानां–सज्जनानाम्.   ४९ नितरां–नियतम्.

त्वमेव चातकाधारोसीति केषां न गोचरः।
किमम्भोदवरास्माकं कार्पण्योक्तिः प्रतीक्ष्यते ॥ ५० ॥

कार्पण्या च सा उक्तिश्च। किं प्रतीक्षसे तामन्तरेणापि वृष्टिं कर्तुमर्हसीत्यर्थः।

रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयता-
मम्भोदा बहवो हि सन्ति गगने सर्वेपि नैतादृशाः।
केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद्वृथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ॥ ५१ ॥

अकरुणत्वमकारणविग्रहः
परधने परयोषिति च स्पृहा।
सुजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता
प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥ ५२ ॥

अविद्यमानं कारणं यथा स्यात्तथा विग्रहः। परस्य योषित् तस्याम्। सुजनाश्च बन्धुजनाश्च सुजनबन्धुजनाः तेषु।

---

and do not make yourself despicable (lit. do not make your conduct despicable in the presence of) in the eyes of the wealthy. Note that a jar draws the same quantity of water from a well, as from the sea (lit. takes the same quantity in a well and in the sea).

50. Oh magnanimous cloud, who does not know that you alone are the supporter of the *Châtaka*? Why do you then wait for our plaintive appeal?

51. Oh friend *Châtaka*, listen (to me) with patient mind for a moment; there are many clouds in the sky, but they are not all of them such (that a supplication should be addressed to them); some of them moisten the earth with showers (whereas)others roar for nothing; do not utter your woeful cry before every one that you see.

52. Cruelty, unprovoked opposition, lust for another's wealth and wife, and envy towards good men and relations: these are natural with the wicked.

---

५० चातकाधार इति, किं प्रतीक्षसे. ५१ वसुधां–धरणीम्. केचित्–एके.

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यया भूषितोपि सन् ।
मणिनालंकृतः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥ ५३ ॥

जाड्यं ह्रीमति गण्यते व्रतरुचौ दम्भः शुचौ कैतवं
शूरे निर्घृणता मुनौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनी ।
तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तर्यशक्तिः स्थिरे
तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः ॥ ५४ ॥

ह्रीमति ह्रीगुणवति । व्रते रुचिर्यस्य तस्मिन् । कितवस्य भावः कैतवं धौर्त्यम् ।

लोभश्चेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः
सत्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।
सौजन्यं यदि किं निजैः स्वमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः
सद्विद्या यदि किं जनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥ ५५ ॥

---

53. Though graced by learning a wicked man should be kept at a distance. Is not a serpent dangerous (although it is) bedecked with a jewel ?

54 Dullness is attributed to a modest man; hypocrisy to one who has a liking for religious observances; roguery to one who leads a life of scantity, cruelty to a warrior; idiocy to a hermit; meanness to one who speaks agreeably; arrogance to a spirited man; garrulity to an orator; imbecility to a steady man. What virtue is there then that is not by wicked man stigmatised ?

55. If avarice forms part of a man's character, why should he need other bad qualities; if wickedness, sins; if truthfulness, religious austerietis; if purity of heart, why should he go on a pilgrimage ? If he has goodness of heart, why should he want relatives ? If he has reputation, ornaments are superfluous. If he possesses learning, what need he care for the people (*v. l.* wealth)? If he has a bad name why sould he need death ?

---

५३ विद्ययालंकृतः, मणिना भूषितः.

५४ मुनौ-ऋजौ, आर्जवे. सुगुणिनाम्.   ५५ निजैः-गुणैः.

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।
प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ५६ ॥

दिवसेन धूसरः । गलितं यौवनं यस्याः । न विद्यन्ते अक्षराणि यस्मिन् तदनक्षरम् । स्वाकृतेः–सु शोभना आकृतिः यस्य तस्य ।

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम् ।
होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो दहति पावकः ॥ ५७ ॥

चण्डः कोपः येषाम् । भुवं भुञ्जति ते भूभुजः ।

मौनान्मूकः प्रवचनपटुश्चाटुलो जल्पको वा
धृष्टः पार्श्वे वसति च तदा दूरतश्चाप्रगल्भः ।
क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ५८ ॥

प्रवचने पटुः । चाटुलः चाटुकारः । अभिजातः कुलीनः ।

---

56. The moon, pale during day-time, a beautiful woman past youth, a lake without lotuses, the unlettered mouth of a man with a fair exterior, a king hoarding wealth, a virtuous man ever plunged in misery, and a wicked man that has had access to a king's court—these seven barbs(rankle) in my heart.

57. No one is indeed a favourite of kings whose anger is extremely fierce; the fire even burns the sacrificer throwing an oblation, when it is touched.

58. Service is the most difficult thing to be done even by sages; (for a servant is called) dumb if he is silent, (if he is) ready with his answer, he is talkative or garrulous, if he stands near, he is impudent, and then if he keeps at a distance, he is timid; if he bears patiently, he is a coward; if he cannot brook (harsh words, insults &c.) he is most probably considered mannerless.

---

५७ अपि जुह्वानं–जुह्वतमपि. ५८ चाटुलः–वातुलः, वसति–भवति.

उद्भासिताखिलखलस्य विशृङ्खलस्य
प्राग्जातविस्मृतनिजाधमकर्मवृत्तेः ।
दैवादवाप्तविभवस्य गुणद्विषोऽस्य
नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कैः ॥ ५९ ॥

उद्भासिताः अखिलाः खलाः येन तस्य । शृंखलायाः विगतः । प्राग्जाता (पश्चात्) विस्मृता । कर्मभिः वृत्तिः कर्मवृत्तिः । प्राग्जातविस्मृता निजा अधमा कर्मवृत्तिः येन । अवाप्तः विभवः येन तस्य । गुणान् द्वेष्टीति गुणद्विट् ।

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण
लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना
छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ ६० ॥

आरम्भे गुर्वी । पूर्वार्धे च परार्धे च तयो भिन्ना ।

मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ।
लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति ॥ ६१ ॥

तृणं च जलं च संतोषश्च तैः विहिता वृत्तिर्यैः तेषाम् ।

---

59. Who can live happily under the eye of a wicked man who hates merit, who has by chance attained greatness, and has forgotten his former mode of obtaining a living by base deeds, and who, free from all restraint, has whitewashed all other wicked people.

60. The friendship of wicked men and of good men differs like the shadow in the first and the second half of the day (respectively)—extensive at the beginning, but gradually contracting (in the first, while in the latter) at first scant, but attaining subsequent growth.

61. The deer, the fish, and the virtuous, living on grass, water and contentment respectively (find) in this world unprovoked enemies (in) the hunter, the fisherman, and the wicked.

---

५९ प्राग्जात-प्रोद्गाढ, विस्मृत-विस्तृत. आस्यते-आप्यते.

वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ।
भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले
एते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः॥६२॥

स्वस्य योषिति । खले यः संसर्गः तस्मात् मुक्तिः सापेक्षः समासोऽयम् ।

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ६३ ॥

वाचि पटुता । प्रकृत्या सिद्धम् ।

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधिः
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं नाप्युपकृतेः ।
अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ६४ ॥

निर्गतः अभिभवः यस्मात् तादृशः सारः यासु ताः ।

---

62. A bow to those men in whom reside the following sterling qualities:–desire for the company of the virtuous, partiality for the merits of others, humility towards the elders, attachment to learning, love for one's own wife, fear of calumny, devotion towards the Trident-holder (S'iva), strength to restrain the self, and freedom from the contact of wicked men.

63. Foritude in adversity, forgiveness in prosperity, cleverness of speech in an assembly, valour in war, attachment to fame, and untiring application to the study of the Vedas—All these are natural with the magnanimous.

64. Who taught this policy—dangerous like lying on the edge of a sword-blade–to the good: *viz.* charity in secret, kind reception to him who comes to them (lit. the house)

---

६२ परगुणे–गुणिगणे. शूलिनि–चक्रिणि. येषु–यत्र. तेभ्यो०–तेष्वेवलोकस्थितिः. ६३ चाभिरुचिः; श्रुतौ-श्रुते. ६४ लक्ष्म्या; चाप्युपकृतेः

करे श्लाघ्यस्त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता
मुखे सत्या वाणी विजयिभुजयोर्वीर्यमतुलम् ।
हृदि स्वच्छा वृत्तिः श्रुतमधिगतं च श्रवणयो-
र्विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥ ६५ ॥

गुरोः पादयोः प्रणयिता नम्रता । विजयिनौ च तौ भुजौ च तयोः । अथवा विजयि इति वीर्यविशेषणम् । प्रकृत्या महान्तः तेषाम् । मण्डनं भूषणम् ।

संपत्सु महतां चित्तं भवत्युत्पलकोमलम् ॥
आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥ ६६ ॥

शिलानां संघातः शिलासंघातः । महांश्चासौ शैलश्च महाशैलः तस्य शिलासंघातः तद्वत्कर्कशं कठिणम् ।

संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न श्रूयते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।
स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं सन्मौक्तिकं जायते
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥ ६७ ॥

silence after doing good, not announcing in public their kindness (to others), freedom from arrogance in prosperity, and speaking of others in terms free from disrespectfulness?

65. Laudable charity for the hand, submission at the feet of elders for the head, true words for the mouth, incomparable valour for victorious arms, a quiescent state for the heart, Vedic knowledge acquired (by the ears) for the ears; of high-souled persons these are the ornaments even though they have no wealth.

66. In prosperity the mind of magnanimous men becomes tender like a lotus, whereas in adversity it becomes hard as a solid rock.

67. Not the least trace of water is to be found when it falls (lit. stands) upon heated iron; the same lying on a

६५ वीर्य०– पौरुषमहो. स्वच्छा–स्वस्था

६७ श्रूयते–ज्ञायते. शुक्तिकुक्षि०, सन्मौ०–तन्मौ०, संसर्गतः–संवासतः.

संतप्ते अयसि । समुद्रे या शुक्तिस्तस्या मध्ये पतितम् । अधमश्च मध्यमश्च उत्तमश्च अध०माः तादृशो गुणा यस्य ।

प्रीणाति यः सुचरितैः पितरं स पुत्रो
यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम् ।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं य-
देतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥ ६८ ॥

भर्तुर्हितमेव इत्यन्वयः । समा क्रिया यस्य तत् ।

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वान्गुणान्ख्यापयन्तः
स्वार्थान्संपादयन्तो विततपृथुतरारम्भयत्नाः परार्थे ।
क्षान्त्यैवाक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः
सन्तः साश्चर्यचर्या जगति बहुमताः कस्य नाभ्यर्चनीयाः ॥ ६९ ॥

परेषां गुणाः तेषां कथनैः । अतिशयेन पृथवः पृथुतरा आरंभाः पृथुतरारम्भाः । महत्कृत्यानीत्यर्थः । तेषु विततः प्रयत्नः यैः ते । आक्षेपाणां यानि रूक्षाणि अक्षराणि तैर्मुखराणि मुखानि येषां तान् । आश्चर्येण सहिता चर्या आचरणं येषां ते ।

lotus-leaf shines assuming the form of pearls; it is transformed into a pearl when it falls into the cavity of a shell in the sea while (the sun is) in conjunction with the constellation *Svātī*. In general, the lowest, the mediocre, and the highest degree of excellence is imparted (to a thing) by association.

68. He is a son who pleases the father with good actions; that is a wife who wishes unmixed good to her husband; that is a friend who acts the same way in adversity as in happy times. The meritorious (alone) secure this triad in this world.

69. Rising by their humility, evidencing their own merits by extolling the merits of others, gaining their ends by projecting extensive schemes for (the good of) others, and

६८ यः प्रणियेत, समक्रियं यद्–यदेकरूपम्.

६९ पृथुतरा–पृथुमहा, बहुतरा. दुर्मुखान् दूषयन्तः–दूषयन्तः समन्तात्.

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमै-
नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ७० ॥

फलानामुद्गमे प्रादुर्भावे । नूतनानि अंबूनि तैः ।

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन
दानेन पाणिर्न तु चन्दनेन ।
विभाति कायः करुणापराणां
परोपकारैर्न तु चन्दनेन ॥ ७१ ॥

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं च गूहति गुणान्प्रकटीकरोति ।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ७२ ॥

---

censuring calumniators, whose tongues (lit. mouths) are noisy with the harsh syllables of accusation, with their patience alone—virtuous men of such extraordinary behaviour and highly esteemed in the world—who will not adore them?

70. Trees become bent (*i. e.* humble) with the harvest of fruits; with newly-gathered waters the clouds hang very low; good men with (the acquisition of) wealth become meek; this is the nature of benevolent persons.

71. The ear is graced by Vedic knowledge alone, and not by an ear-ring; the hand by charity, not by a bracelet; the body of beneficent people by kindness towards others, and not by sandal-paint.

72. Wise people thus describe the characteristics of a true friend;—he (*i.e.* a good friend) dissuades (you) from sin urges (you) to good actions, keeps (your) secrets, publishes (your) merits, does not forsake you (when you are) in distress, and helps (you, lit. gives you) in time of need.

---

७० भूरि–भूमि, दूर.

पद्माकरं दिनकरो विकचीकरोति
चन्द्रो विकाशयति कैरवचक्रवालम् ।
नाभ्यर्थितो जलधरोपि जलं ददाति
सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ॥ ७३ ॥

अभितः योगः अभियोगः उत्सापूर्वको यत्नः ।

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेमी मानवराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥ ७४ ॥

परेषामर्थं घटयन्तीति परार्थघटकाः । उद्यमं बिभ्रतीति उद्यमभृतः सोद्योगा इत्यर्थः । विरोधस्य अभावः अवि० स्वार्थेन अविरोधः तेन ।

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कृशानौ हुतः ।
गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद्दृष्ट्वा तु मित्रापदं
युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी ॥७५॥

---

73. The sun causes the group of sun-lotuses to expand; the moon causes the moon-lotuses to bloom; the cloud yields water though unsolicited; good people direct their efforts towards the good of others of their own accord.

74. Those are the noblest persons who giving up the good of self do good to others; those that undertake a business for the sake of others, not inconsistent with their own good are men of the middle order; those that stand in the way of the good of others for their own benefit are demons in a human form; but we know not what to call them (lit. who they are) that oppose the good of others for nothing.

75. Milk once gave all (its) qualities to its constituent water; on seeing the distress of milk (*i. e.* when it was

---

७३ जलधरोपि°-°पि जलदः सलिलम्. परहिते सुकृताभियोगाः.

७४ एके, स्वार्थम्-स्वार्थान्. मानव-मानुष.

७५ हि गुणाः इ०-सकला दत्ता निजा ये गुणाः.

आत्मानं गतं प्राप्तं यदुदकं तस्मै ।

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषा-
मितश्च शरणार्थिनः शिखरिणां गणाः शेरते ।
इतोपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-
रहो विततमूर्जितं भरसहं च सिन्धोर्वपुः ॥ ७६ ॥

तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः
सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम् ।
मान्यान्मानय विद्विषोप्यनुनय प्रच्छादय स्वान्गुणा-
न्कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां लक्षणम् ॥ ७७ ॥

साधोः पदवीम् ।

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-
स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः पूरयन्तः ।
परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥ ७८ ॥

heated) water sacrificed itself in the fire (*i. e.* became evaporated); seeing the distress of its friend (*i. e.* water), it (*viz.* milk) became very eager to throw itself into the fire (lit. to go to the fire, *i. e.* to boil over); and it is settled down when united with that water—such is the friendship of the good.

76. In one part sleeps Kes'ava, in another is the host of his foes, in a third the chain of mountains seeking shelter, in another part yet is Vadava (submarine) fire with all the world-destroying fires. Oh how extensive, deep and enduring is the expanse of the sea.

77. Cut down avarice, have recourse to patience, give up pride, fix not (your) attachment on sinful deeds, speak the truth, follow the footsteps of the good, serve the learned, reverence those that deserve respect, conciliate (your) enemies, do not parade your good qualities, await fame and sympathise with the suffering; this is the way with the good.

78. Very few good men are there who, full of holy nectar

---

७६ विततमूर्जितम्–विभवमूर्च्छितम्.

७७ लक्षणं-चेष्टितम्.   ७८ पूर०-प्रीणयन्तः।

पुण्यमेव पीयूषं तेन पूर्णाः । परेषां गुणाः तेषां परमाणून् ।

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
यत्राश्रिताश्च तरवस्तरवस्त एव ।
मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण
कङ्कोलनिम्बकुटजा अपि चन्दनानि ॥ ७९ ॥

हेमगिरिः मेरुः । रजताद्रिः कैलासः । कङ्कोलाश्च निम्बाश्च कुटजाश्च ते ।

रत्नैर्महार्हैस्तुतुषुर्न देवा
न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।
सुधां विना न प्रययुर्विरामं
न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥ ८० ॥

भीमं विषं तेन । निश्चितः योऽर्थः तस्मात् ।

कचिद्भूमौ शायी कचिदपि च पर्यङ्कशयनः
कचिच्छाकाहारी कचिदपि च शाल्योदनरुचिः ।
कचित्कन्थाधारी कचिदपि च दिव्याम्बरधरो
मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥ ८१ ॥

---

in thought, word and action, pleasing the three worlds with numerous acts of beneficence, rejoice (lit. bloom) at heart in ever magnifying the minute good qualities of others.

79. What is to be done with the mountain of gold or the mountain of silver the trees growing (lit. resting) upon which remain the same as they are; we honour the mountain Malaya alone by resorting to which even the *Kankola*, the *Neem* and the *Kutaja* become sandal trees.

80. With (the acquisition of) valuable jewels the gods were not satisfied; and by the dread poison they were not terrified; they did not suspend their labours until they obtained nectar. Resolute persons do not swerve from a policy once determined upon,

81. Sometimes lying on the ground and sometimes on a couch, sometimes subsisting on vegetables and sometimes tast-

---

७९ कुटजान्यपि, ८० महार्घैः,

८१ शायी-शय्या, भूमिः शय्या, शयनः—शयनम्.

निर्व्याजता निष्कपटता ।

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ ८२ ॥

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ८३ ॥

नीत्यां निपुणाः । न्यायादनपेतः न्याय्यस्तस्मात् ।

भग्नाशस्य करण्डपीडिततनोर्म्लानेन्द्रियस्य क्षुधा
कृत्वाखुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः ।
तृप्तस्तत्पिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा
लोकाः पश्यत दैवमेव हि नृणां वृद्धौ क्षये कारणम् ॥ ८४ ॥

करण्डे पीडिता तनुः यस्य । म्लानानि इंद्रियाणि यस्य ।

---

ing rice prepared from the *S'âli* variety, sometimes wearing a wallet and at others superfine garments, a high-sould man pursuing (his cherished) object does not care for ease or hardship.

82 Good nature (kind behaviour) is the ornament of greatness; silence of valour, restraint over the senses of learning, humility of Vedic knowledge, spending for worthy objects of wealth, freedom from anger of austerities;, forgiveness of a man in power, freedom from hypocrisy of religious observances, and good character, which is the root of all is even the ornament of all things.

83. Whether political persons praise or blame, whether wealth enter (their house) or go away (from it), whether death come even to-day or in another age, persons of mental calibre do not swerve from the path of justice.

84. A mouse, gnawing a hole into a basket, fell at night into the mouth of a serpent that, with its body pent up in a

---

८२ निर्व्याजता-निःकामता. ८४पीडित-पिण्डित.

पतितोपि कराघातैरुत्पतत्येव कन्दुकः ।
प्रायेण साधुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तयः ॥ ८५ ॥
आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान्रिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ॥ ८६ ॥
उद्यमेन समः । अवसीदति नाशमेति ।

छिन्नोपि रोहति तरुः क्षीणोप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।
इति विमृशन्तः सन्तः संतप्यन्ते न विप्लुता लोके॥८७ ॥
नेता यस्य बृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुराः सैनिकाः
स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः किल हरेरैरावतो वारणः ।
इत्यैश्वर्यबलान्वितोपि बलभिद्भग्नः परैः संगरे
तद्व्यक्तं वरमेव दैवशरणं धिग्धिग्वृथा पौरुषम् ॥ ८८ ॥

basket, and its limbs weakened by starvation, had grown despondent. Filled with its meat the serpent quickly glided away through the same opening (lit. the same passage, *viz.* the hole made by the mouse); see, my men, it is destiny alone that is the cause of the rise and fall of men.

85. A ball, though struck on the ground with a blow from the hand does rebound upwards; generally the misfortunes of the virtuous are evanescent.

86. Sloth is a dreadfull enemy abiding in the body of man: there is no friend like industriousness by resorting to which a man is never ruined.

87. A tree, though cut down, grows again; the moon, though waned, waxes again; thus-reflecting good men are not troubled in this world, when plunged in misery.

88. Indra was worsted in battle by his enemies, though possessed of greatness and prowess—having Bṛhaspati for his adviser, the thunderbolt for his weapon, the gods for his soldiers, the heaven for his citadel and Airâvata for his elephant; it is clear, then, that it is better to submit to fate; oh, fie, valour is useless.

८५ हि सुवृत्तानाम्. ८६ महारिपुः; कृत्वा यं–कुर्वाणः. ८७ चन्द्रः क्षीणोपि वर्धते पुनः, विप्लुता लोके–ते विपद्रा. ८८ किल-खलु, बलभित्–मघवा.

ऐश्वर्यं च बलं च ताभ्यां अन्वितः । अथवा ऐश्वर्यस्य बलं तेन अन्वितः ।

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।
तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता ॥ ८९ ॥

कर्मणः आयत्तं कर्माधीनमित्यर्थः ।

खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः संतापितो मस्तके
वाञ्छन्देशमनातपं विधिवशात्तालस्य मूलं गतः ।
तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः
प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः ॥९०॥

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं
गजभुजंगमयोरपि बन्धनम् ।
मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां
विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ ९१ ॥

शशी च दिवाकरश्च तयोः । ग्रहेण पीडनम् ।

सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलंकरणं भुवः ।
तदपि तत्क्षणभङ्गि करोति चेदहह कष्टमपण्डितता विधेः ॥९२॥

अशेषा ये गुणाः तेषां आकरम् । पुरुष एव रत्नम् ।

---

89. The fruit which men get depends on action (done in a former life), and the inducement to action is in consonance with it (action done in a previous life); still a wise man should be doing a thing only after mature consideration.

90. A bald man, pained in the head by the rays of the sun and wishing for a shady place, halted (lit. went) under a palm tree; even there, a big fruit falling (from the tree) broke his pate with a crash. Verily misfortunes do indeed go there where a luckless man goes.

91. Seeing the trouble caused to the sun and the moon by Râhu, the captivity of the elephant and the snake and the poverty of men of intellect, I come to think—Oh how powerful is destiny.

92. In the first place, fate produces an excellent man, the

---

९० दैवहतकः, तत्रापदां भाजनम्.

पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किं
नोलूकोप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम् ।
धारा नैव पतन्ति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणं
यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः ॥९३॥
नमस्यामो देवान्ननु हतविधेस्तेपि वशगा
विधिर्वन्द्यः सोपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।
फलं कर्मायत्तं किममरगणैः किं च विधिना
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ ९४ ॥
ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासंकटे ।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥९५॥

ornament of the earth and the mine of all good qualities; if it makes the man short-lived, woe to its folly.

93. When on the branch of a *karíra* tree there is not a single leaf, it is not the fault of the spring. If the owl cannot see by day what blame is due to the sun? Showers of rain do not fall into the mouth of the *châtaka*, but why blame the cloud (for that)? Who is able to wipe off what has once been written on the forehead by Fate?

94. We shall bow to the gods, but then, even they are subject to the accursed fate; (in that case) fate ought to receive our homage, but even fate dispenses but the fruits consistent with each action. The fruit being dependent on action, what (have we to do) with the gods and what with fate! Bow to *karma* then, which even Fate cannot control.

95. A bow to that Karma by whose power Brahmâ was confined in the interior of the pot-like primordial egg (there to evolve his creation) like a potter; by whose power Vishnu was hurled down into the very troublesome abyss of the ten incarnations; by whose power S'iva has been compelled to wander for alms, skull in hand; and (by whose power) the sun ever roams in the sky.

९४ °यत्तं यदि किममरैः.

ब्रह्माण्डमेव भाण्डं भाजनं तस्योदरे । दशावताररूपं गहनं दुःखं तस्मिन् । कपालेन युक्तः यः पाणिपुटकः हस्तसंपुटकः तस्मिन्या भिक्षा तदर्थं अटनम् । सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः ।

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा ।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु संचितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥ ९६ ॥

आकृतिः शरीरसौष्ठवम् । पूर्वमाचरितं यत्तपः तेन ।

वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये
महार्णवे पर्वतमस्तके वा
सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा
रक्षन्ति पुण्यानि पुरा कृतानि ॥ ९७ ॥

शत्रवश्च जलं च अग्निश्च तेषां मध्ये । विषमे निम्नोन्नतभूमौ स्थितम् ।

या साधूंश्च खलान्करोति विदुषो मूर्खान्हितान्द्वेषिणः
प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हालाहलं तत्क्षणात् ।
तामाराधय सत्क्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितं
हे साधो व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्वास्थां वृथा मा कृथाः॥९८॥

या खलान् साधून् करोति मूर्खान् विदुषः इत्या० । हालाहलं विषविशेषम् ।

---

96. A handsome form avails not; neither does descent nor character; not even learning, nor service assiduously rendered. Good luck stored by past virtuous actions fructifies for man seasonably as do trees.

97. Good actions done in a former life protect a man in a forest, on a battlefield, in the midst of foes, water and fire, in the vast ocean, or on a mountain-top, whether asleep or careless or beset with any difficulty.

98. O good man, to obtain your cherished desire, adore that goddess—Good conduct—that changes wicked men into good, fools into wise men, enemies into friends, the invisible into the visible and deadly poison into nectar in an instant.

गुणवदगुणवद्वा कुर्वता कार्यमादौ
परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन ।
अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्ते-
र्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ ९९ ॥

अतिरभसेन अतित्वरया कृतानाम् । आविपत्तेः मरणपर्यन्तम् ।

स्थाल्यां वैडूर्यमय्यां पचति तिलखलीमिन्धनैश्चन्दनाद्यैः
सौवर्णैर्लाङ्गलाग्रैर्विलिखति वसुधामर्कमूलस्य हेतोः ।
छित्त्वा कर्पूरखण्डान्वृतिमिह कुरुते कोद्रवाणां समन्ता-
त्प्राप्येमां कर्मभूमिं न चरति मनुजो यस्तपो मन्दभाग्यः ॥१००॥

वैडूर्यप्रचुरायां स्थाल्याम् । लाङ्गलाग्रैः हलाग्रैः । कोद्रवाणां कोरदूषकाणाम् । 'हरिक' इति भाषायां प्रसिद्धिः ।

मज्जत्वम्भसि यातु मेरुशिखरं शत्रूञ्जयत्वाहवे
वाणिज्यं कृषिसेवनादि सकला विद्याः कलाः शिक्षताम् ।
आकाशं विपुलं प्रयातु खगवत्कृत्वा प्रयत्नं परं
नाभाव्यं भवतीह भाग्यवशतो भाव्यस्य नाशः कुतः ॥ १०१ ॥

Do not set your heart on numerous other qualities with persistent application.

99. A wise man bent on doing a thing good or bad, should first carefully consider the result. The issue of actions done in hot haste becomes, till death, like a dart, poignant to the vitals.

100. The luckless man, that does not practise penance on coming into this Land of *karma*, cooks (*i. e*, is like a man who cooks), with sandal-wood &c. for the fuel, in a utensil made of the *vaidûrya gem*, the oil-cake of sesamum; ploughs (*i. e.* is like a man who ploughs) the earth with a golden ploughshare for the sake of the root of the *arka* tree, and makes (*i. e.* is like a person who makes) a hedge round a crop of *kodrava* of camphor-trees having cut them down.

101. Through the force of destiny a thing that is not to

---

९९ सगुणमपगुणं वा, ०मादौ-जातम्. १०० वैडूर, ०खलीं-तिलकणान्. १०१ शिक्षतु. भाग्य-कर्म०.

भीमं वनं भवति तस्य पुरं प्रधानं
सर्वो जनः सुजनतामुपयाति तस्य ।
कृत्स्ना च भूर्भवति सन्निधिरत्नपूर्णा
यस्यास्ति पूर्वसुकृतं विपुलं नरस्य ॥ १०२ ॥

सन्निधि०—सन्त उत्तमा निधयः रत्नानि च तैः पूर्णा ।

को लाभो गुणिसंगमः किमसुखं प्राज्ञेतरैः संगतिः
का हानिः समयच्युतिर्निपुणता का धर्मतत्त्वे रतिः ।
कः शूरो विजितेन्द्रियः प्रियतमा कानुव्रता किं धनं
विद्या किं सुखमप्रवासगमनं राज्यं किमाज्ञाफलम् ॥ १०३ ॥

गुणिपुरुषाणां संगमः । प्राज्ञेभ्य इतरैः मुर्खैरित्यर्थः । समयस्य (यस्मिन्काले यदवश्यं कर्तव्यं तस्य कालस्य) च्युतिः अतिवाहनम् । विजितानि इंद्रियाणि येन सः । भर्तुः अनुरोधः एव व्रतं यस्याः सा अथवा पत्युः अनु अनुकूलं व्रतमाचरणं कर्म वा यस्याः सा । आज्ञा एव फलं यस्य ।

---

take place, never takes place, nor is a thing fated to take place subverted, though a man may dive into water, ascend to the top of the mountain Meru, conquer enemies in battle, learn trade, agriculture and all other arts and sciences, (or) pass like a bird with great effort through the infinite sky.

102. To a man possessing immense merit (laid by) in a former birth, a dreary forest becomes a capital city, all men act in a friendly way towards him and the whole earth becomes full of precious deposits and gems.

103. What is an advantage gained? The company of the virtuous. What is misery? The company of those that are not-learned. What is a loss? Wasting an opportunity. What is perfection? Being devoted to one's religious principles. Who is a brave man? One that has restrained his senses. What woman is most beloved? One that is devoted. What is wealth? Learning. What is happiness? Not going on a journey. What is kingly power? That which places one in command.

---

१०२ उपयाति सद्यः

मालतीकुसुमस्येव द्वे गती ह मनस्विनः ।
मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यते वन एव वा ॥ १०४ ॥

मालत्या जातिलतायाः कुसुमं पुष्पं तस्य इव ।

अप्रियवचनदरिद्रैः प्रियवचनाढ्यैः स्वदारपरितुष्टैः ।
परपरिवादनिवृत्तैः क्वचित्क्वचिन्मण्डिता वसुधा ॥ १०५ ॥

न प्रियाणि अप्रियाणि तानि च वचनानि तैः दरिद्राः हीनाः तैः । प्रियवचनैः आढ्याः पूर्णाः तैः । स्वदारैः परितुष्टाः तैः । परेषां परिवादः निन्दा तस्याः सकाशात् निवृत्ताः तैः ।

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्ते-
र्न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्ने-
र्नाधः शिखा याति कदाचिदेव ॥ १०६ ॥

कदर्थितस्य अतिदुःखितस्य । धैर्येण वृत्तिः यस्य तस्य । धैर्यमेव गुणः । अधः मुखं यस्य तस्य ।

कान्ताकटाक्षविशिखा न खनन्ति यस्य
चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुतापः ।
कर्षन्ति भूरिविषयाश्च न लोभपाशै-
र्लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स धीरः ॥ १०७ ॥

---

104. High-souled persons have like a *màlatî* flower two fates (in store for them), either to top all men, or to fade away in a forest.

105. The earth is here and there adorned by persons poor in unpalatable speech, rich with pleasing words, content with connubial happiness and desisting from calumniating others.

106. The virtue of courage of a heroic person cannot be subdued though he is worried; though pointed downwards, the flame of fire does not point to the ground.

107. That courageous man conquers the triple world

---

१०४ महात्मनः. १०६ न शक्यते०-बुद्धेर्विनाशो नहि शंकनीयः; कृतस्य वह्नेः-तनूनपातः. १०७ न लुनन्ति.

कान्तायाः कटाक्षाः अपाङ्गवीक्षितानि ते एव विशिखाः । कोप एव कृशानुः अग्निः तस्य तापः । लोभ एव पाशाः बन्धनानि तैः ।

एकेनापि हि शूरेण पादाक्रान्तं महीतलम् ।
क्रियते भास्करेणेव स्फारस्फुरिततेजसा ॥ १०८ ॥

स्वपादेन आक्रान्तम् । पक्षे पादैः किरणैः । स्फारं विस्तीर्णं स्फुरितं देदीप्यमानं तेजो यस्य तेन ।

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणा-
न्मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते ।
व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते
यस्याङ्गेऽखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति ॥ १०९ ॥

जलमिव आचरति जलायते । आचारार्थे क्यङ् । एवं सर्वत्र । कुल्या अल्पा कृत्रिमा सरित् । व्यालः सर्पः । अखिललोकानां वल्लभतमम् ।

लज्जागुणौघजननीं जननीमिव स्वा-
मत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाम् ।

---

whose mind the arrow-like side-glances of women do not hurt, the heat–of–fire-like anger does not burn and the numerous sensual objects do not draw (towards them) with their captivating snares.

108. As by the sun of profusely glittering splendour, so by a warrior, though single-handed, the entire surface of the earth is covered (overpowered) with his *pada* (feet *i. e.* power; rays-in the case of the sun).

109. The fire acts like water, the ocean becomes like a streamlet, Meru like a small stone, the lion like a deer, the serpent like a wreath of flowers, a poisonous juice like a shower of nectar, to him in whose person becomes manifest good character which is prized most by all men.

110. Spirited and truthful persons rather sacrifice their

---

१०८ स्फुरत्स्फारिततेजसा. १०९ कुल्यायते–कूपायते. ११० जननीमिव वर्तमानाम्, अनुवर्तमानाः.

तेजस्विनः सुखमसूनपि संत्यजन्ति
सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥ ११० ॥

लज्जा एव गुणस्तस्यौघः । अथवा लज्जादयो ये गुणास्तेषामोघः । यद्वा लज्जाया ये गुणाः । सत्यमेव व्रतं तदेव तस्मिन्वा व्यसनं येषां ते ।

MISCELLANEOUS.

अग्राह्यं हृदयं यथैव वदनं यद्दर्पणान्तर्गतं[1]
भावः पर्वतसूक्ष्ममार्गविषमः स्त्रीणां न विज्ञायते ।
चित्तं पुष्करपत्रतोयतरलं विद्वद्भिराशंसितं
नारी नाम विषाङ्कुरैरिव लता दोषैः समं वर्धिता ॥ १ ॥

भावः हृद्गत आशयः । पर्वते यः सूक्ष्मः मार्गः तद्वत् विषमं कठिणं दुर्ग्राह्य-मिति यावत् । पुष्करपत्रे यत्तोयं तद्वत्तरलं चञ्चलम् । नामेति प्राकाश्ये ।

अभिमुखनिहतस्य सतस्तिष्ठतु तावज्जयोथवा स्वर्गः ।
उभयबलसाधुवादः श्रवणसुखोसौ बतात्यर्थम् ॥ २ ॥

अभिमुखे निहतस्य । उभयपक्षे यद्बलं तस्य साधु साधु इति वादः ।

---

lives but not their vow which is the source of modesty and other good qualities and which they follow like a mother of pure heart.

---

1. Like unto the face reflected in a mirror the heart of women cannot be comprehended; their feeling intricate like the faint mountain-track cannot be gauged; their heart has been described by the wise as fickle like water on a lotus-leaf; a woman growing with faults is indeed a creeper growing with its poisonous shoots.

2. Leave aside the question whether a man wounded while facing the enemy attains victory or heaven; the applause of both the armies is indeed intensely gratifying to the ear.

---

१ यद्दर्पण--सद्दर्पण ।

इयत्येतस्मिन्वा निरवधिचमत्कृत्यतिशये
वराहो वा राहुः प्रभवति चमत्कारविषयः।
महीमेको मग्नां यदयमवहद्धन्त सलिले
शिरःशेषः शत्रुं निगिलति परः संत्यजति च ॥ ३ ।

निर्गतः अवधिः यस्मात् स निरवधिः स चासौ चमत्कृतेरतिशयश्च तस्मिन्।

उदन्वच्छन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतं
सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति।
इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिमुद्रामुकुलिताः
सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥ ४ ॥

उदन्वता उदधिना छन्ना। योजनानां शतम्। स्फुरन् योवधिः स एव मुद्रा तया मुकुलिताः संकुचिताः।

एको देवः केशवो वा शिवो वा
एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा।
एको वासः पत्तने वा वने वा
एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा ॥ ५ ॥

कमठकुलाचलदिग्गजफणिपतिविधृतापि चलति वसुधेयम्।
प्रतिपन्नममलमनसां न चलति पुंसां युगान्तेपि ॥ ६ ॥

---

3. As an object of surprise either Varáha or Ràhu surpasses all this collection of infinitely wonderful things, (the former) in that he alone bore up the earth when it was sunk in water; the latter, the head-remnant, in that he swallows the enemy (the sun), and afterwards throws him out.

4. The earth is covered with ocean; the store of waters is a hundred *yojanas* in extent; the sun ever moves along a path which is delimited by the sky; thus in most cases, things are confined within well-defined bounds; but victorious is the intellectual brilliancy of the good being itself unlimited.

5. (Let me have) one god—Keshava or S'iva, one friend, the king or an ascetic, one abode—in the city or in a wilderness and one (thing more)-a charming wife or a cave

कमठश्च कुलाचलाश्च दिग्गजाश्च फणिपतिश्च तैः विधृता । अमलमनसां शुद्धान्तःकरणानाम् ।

किं कूर्मस्य भरव्यथा न वपुषि क्ष्मां न क्षिपत्येष यत्
किंवा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चलः ।
किंत्वङ्गीकृतमुत्सृजन्स्वमनसा श्लाघ्यो जनो लज्जते
निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ॥ ७ ॥

क्ष्मां पृथ्वीम् । निर्वाहः संपादनम् । प्रतिपन्नवस्तुषु अङ्गीकृतकार्येषु ।

को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः ।
मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥ ८ ॥

क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः स्वभरणव्यापारमात्रोद्यताः ।
स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेकः सतामग्रणीः ।
दुःपूरोदरपूरणाय पिबति स्रोतःपतिं वाडवो
जीमूतस्तु निदाघसंभृतजगत्संतापविच्छित्तये ॥ ९ ॥

---

6. This earth, though supported by the tortoise, the (seven) principal mountains, the (eight) principal elephants, and by the serpent-king, does move. The undertaking of persons with a clean breast (alone) does not fail even at the time of the final dissolution.

7. Does not the tortoise feel pain in his body on account of his burden, that it does not throw off the earth, or does not the Lord of the day feel fatigue, in that he never remains motionless? (Yes they do). But a worthy man, when going to give up his undertaking feels shame inwardly; for carrying to their completion things (once) undertaken is the hereditary vow of the good.

8. Who in the world does not become submissive when his mouth is filled with a morsel? The drum gives out a sweet sound when its face is coated (with dough).

9. Thousands of mean fellows there are, who are busy

---

७ त्येष यत्–त्येव यः. कित्व०–किंच, किंवा, न मनसा.

स्वभरणव्यापार एव उद्यताः । दुःखेन पूरणं यस्य तस्य पूरणाय । निदाघेन उष्णोपगमेन संभृतः जनितः जगतः संतापस्तस्य विच्छित्तये निर्वाणाय ।

दूरादर्थं घटयति नवं दूरतश्चापशब्दं
त्यक्त्वा भूयो भवति निरतः सत्सभारञ्जनेषु ।
मन्दं मन्दं रचयति पदं लोकचित्तानुवृत्त्या
कामं मन्त्री कविरिव सदा खेदभारैरमुक्तः ॥ १० ॥

अर्थं द्रव्यजातं पक्षे नवं चमत्कारजनकमर्थं वाक्यसंदर्भम् । चापशब्दं धनुषः टंकारं पक्षे च अपशब्दं व्याकरणशुद्ध्यादिरहितं शब्दम् । पदं तन्त्रव्यवहारं पक्षे सुप्तिङन्तलक्षणम् ।

दैवेन प्रभुणा स्वयं जगति यद्यस्य प्रमाणीकृतं
तत्तस्योपनमेन्मनागपि महान्नैवाश्रयः कारणम् ।
सर्वाशापरिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रत्यहं
सूक्ष्मा एव पतन्ति चातकमुखे द्वित्राः पयोबिन्दवः॥११॥

---

only in the act of filling themselves. He alone stands at the head of the good, whose self-interest is even doing good to others. The Vâdava fire drinks the sea to fill its insatiable maw; but the cloud to alleviate the heat caused by the summer to the world.

10. Verily a statesman, like a poet, is never free from the burden of anxiety, in as much as he (statesman) brings in new wealth from afar, and leaving the sound of bows at a distance again becomes engrossed in pleasing the assembly of the wise and takes his steps slowly and slowly agreeably to the heart of the subjects. (The second meaning in the poet's case:—he (the poet) brings out fresh meaning (from words which are) far apart, leaves at a distance unsuitable words, and again becomes engrossed in pleasing the assembly of the wise, and composes verses sweetly according to popular taste).

11. That which has been fixed as a man's portion in this

---

११ वर्षत्यपः॰

प्रभुणा-प्रभवता । प्रमाणीकृतं निर्माणभागत्वेन दत्तम् । सर्वाश्च ता आशाः तासां परिपूरके ।

परिचरितव्याः सन्तो यद्यपि कथयन्ति न सदुपदेशम् ।
यास्त्वेषां स्वैरकथास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥ १२ ॥

प्रायः कन्दुकपातेनोत्पतत्यार्यः पतन्नपि ।
तथा त्वनार्यः पताति मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ १३ ॥

यदि नाम दैवगत्या जगदसरोजं कदाचिदपि जातम् ।
अवकरनिकरं विकिरति तत्किं कृकवाकुरिव हंसः ॥ १४ ॥

अवकरनिकरं-धूल्यादिसमूहम् । कृकवाकुः कुक्कुटः ।

यन्नागा मदभिन्नगण्डकरटास्तिष्ठन्ति निद्रालसा
द्वारे हेमविभूषणाश्च तुरगा वल्गन्ति यद्दर्पिताः ।
वीणावेणुमृदङ्गशङ्खपटहैः सुप्तस्तु यद्बोध्यते
तत्सर्वं सुरलोकदेवसदृशं धर्मस्य विस्फूर्जितम् ॥ १५ ॥

करटौ गण्डौ । सुरलोके स्वर्गे ये देवाः तेषां सदृशम् ।

---

world by all-powerful Destiny will go to him; patronage of the great (lit. great patronage) is not at all the cause (of the acquisition). Although the cloud, the gratifier of the desires of all beings showers daily, only two or three minute drops of water fall into the mouth of the *châtaka*.

12. Good men should be waited upon, though they may not give good advice (in a special way). Those that come from them as random discourses serve as scriptures.

13. Though falling, a noble man generally falls like a ball (*i. e.* to rise again); but a mean fellow falls like a lump of clay.

14. If ever by chance the world became destitute of lotuses, will the swan then, like a cock, scratch a dunghill ?

15. When at the door elephants whose temples and

---

१२ यद्यप्युपादिशान्ति. १५ मदवारिभिन्नकरटाः. हेम-स्वर्ण, पटहैः-पणवैः.

ये संतोषनिरन्तरप्रमुदितास्तेषां न भिन्ना मुदो
ये त्वन्ये धनलोभसंकुलधियस्तेषां न तृष्णा हता ।
इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक्पदं संपदां
स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥ १६ ॥

तेषां मुदः भिन्ना न । ते मेरुनिष्ठसंपन्निरपेक्षा इत्यर्थः । धनलोभेन संकुला व्याप्ता धीर्येषाम् । तेषां तृष्णा न हता न शाम्यति किंतु वर्धते एव । एवं मेरुगता संपन्न कस्मैचिदपि प्रयोजनायेत्यर्थः ।

रक्तत्वं कमलानां सत्पुरुषाणां परोपकारित्वम् ।
असतां च निर्दयत्वं स्वभावसिद्धं त्रिषु त्रितयम् ॥ १७॥

वचो हि सत्यं परमं विभूषणं
गजा(लज्जा)ङ्गनायाः कृशता कटौ च ।
द्विजस्य विद्यैव पुनस्तथा क्षमा
शीलं हि सर्वस्य नरस्य भूषणम् ॥ १८ ॥

---

cheeks are covered with (lit. separated by the line of) rut, stand lazy through drowsiness, the steeds with their gold-mounted caparisons neigh proudly, when one is waked from sleep by the sound of lutes, clarionets, drums, conches, and tabors;—all that like (the accompaniments) of the lord of heaven is the manifestation of the power of virtue.

16. The joys of those who always rejoice in contentment have not been interrupted,! nor is the thirst of those others quenched, that have their minds agitated by covetousness for wealth. This being the case for whose sake was that Meru created by Brahman?–Meru, the peerless repository of wealth, the glory of whose gold is for itself alone. I like not it.

17. Redness in lotuses, beneficence in good men, and ruthlessness in the wicked—these three are by nature established respectively in the three.

18. True speech is the highest ornament; for a woman with the stately gait of an elephant slenderness of the

---

१६ सन्तोषसुखप्रमोदमु०, लोभ–लुब्ध.

वरं तुङ्गाच्छृङ्गाद्गुरुशिखरिणः क्वापि विषमे
पतित्वायं कायः कठिनदृषदन्तर्विदलितः ।
वरं न्यस्तो हस्तः फणिपतिमुखे तीव्रदशने
वरं वह्नौ पातस्तदपि न कृतः शीलविलयः ॥ १९ ॥

विषमे शिलादिसंकटे । कठिनाश्च ता दृषदस्तासामन्तर्विदलितः शीर्णः वरं । शीलभ्रंशो न वरम् ।

विरम विरसायासादस्माद्दुरध्यवसायतो
विपदि महतां धैर्यध्वंसं यदीक्षितुमीहसे ।
अपि जडमते कल्पापाये व्यपेतनिजक्रमाः
कुलशिखरिणः क्षुद्रा नैते न वा जलराशयः ॥ २० ॥

विरसात्फलाभावेनासुभगः आयासः यस्मिन् । दुरध्यवसायतः दुर्व्यापारात् । व्यपेतनिजक्रमाः त्यक्तनिजकार्यपरिपाटय एते महान्त कुलशिखरिवत् जलराशिवद्वा निजं महिमानं न जहत्येवेत्यर्थः ।

---

middle is the (highest ornament); for the twice-born, learning and in addition patience (are the highest ornaments). Good character is an ornament for all mankind.

19. It would be better if this body falls from the lofty peak of a high mountain against a rugged surface and is shattered to pieces in the midst of rough rocks; better is the hand thrust into the fangs of a huge serpent of deadly bite, better falling into the fire; but not the wrecking of one's character.

20. Cease from this wicked pursuit all trouble in which must be fruitless —*viz.* your desire to see the courage of magnanimous persons give way in times of difficulty; oh

---

१९ विषमे-पुलिने.

२० विरम विरस, अयि-अपि, जडमते-जडविधे.

स्पृहयति भुजयोरन्तरमायतकरवालकररुहाविदीर्णम् ।
विजयश्रीर्वीराणां व्युत्पन्नप्रौढवनितेव ॥ २१ ॥

आयतः यः करवालः खड्गः कररुह इव तेन विदीर्णम् । पक्षे आयतकर-सम्बधिनो ये बालकररुहाः कोमलनखाः यद्वा करवाल इव कररुहास्तैर्विदीर्णम् । व्युत्पन्ना शृङ्गारविषये लब्धप्राविण्या प्रौढा प्रगल्भा च । वनिता सुन्दरस्त्री ।

अयममृतनिधानं नायकोऽप्योषधीनां
शतभिषगनुयातः शम्भुमूर्धावतंसः ।
विरहयति न चैनं राजयक्ष्मा शशाङ्कं
हतविधिपरिपाकः केन वा लङ्घनीयः ॥ २२ ॥

शतभिषक् शततारकानक्षत्रपुञ्जः । पक्षे शतं भिषजो वैद्याः । हतविधेः दैवहतकस्य ।

---

silly creature, these are not the principal mountains the usual actions of which have ceased on account of the world coming to an end, nor are they the oceans:—both insignificant (on that account).

21. Like an accomplished and grown up handsome woman, the Splendour of Victory likes the chest of warriors lacerated with the nail-like long sword (in the case of the woman-sword-like nails or the tender nails of her husband).

22. Though he is the repository of nectar, and the lord of herbs, though he is followed by a hundred physicians, and is the crest-ornament of S'iva's head, consumption does not leave the Moon; or by whom can the ordinance of cruel Fate be transgressed?

शुभ्रं सद्म सविभ्रमा युवतयः श्वेतातपत्रोज्ज्वला
लक्ष्मीरित्यनुभूयते चिरमनुस्यूते शुभे कर्मणि ।
विच्छिन्ने नितरामनङ्गकलहक्रीडात्रुटत्तन्तुकं
मुक्ताजालमिव प्रयाति झटिति भ्रश्यद्दिशोऽदृश्यताम् ॥२३॥

सविभ्रमाः सविलासाः । श्वेतातपत्रेणोज्ज्वला भासुरा रमणीयेत्यर्थः । अनुस्यूते दृढानुबन्धे । अनङ्गकलहेषु प्रणयकलहेषु त्रुटन्तः तन्तवः यस्य तत् मुक्ताजालं मौक्तिकहारः ।

---

23. When good luck is favourable to one (lit. closely linked), a splendid mansion, sportive women, and prosperity brilliant with the white umbrella—all these things are experienced for a long time; but when unfavourable (lit. when its thread is snapped) all these vanish in all directions and become invisible like a wreath of pearls the thread of which is snapped in the sport of amorous quarrel.

NOTES.

Sl. 1. The poet begins with a salutation to Brahma, the *Supreme Ens*, which is one of the three modes prescribed for the opening of a poem by Sanskrt writers on Poetics, *viz.* आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्*—A blessing (to be conferred on the readers), a salutation (to the favourite Deity), and an indication of the subject matter are the three prescribed forms of introduction for a poem. The Vedântic character of the sl. the student will easily note. दिक्काल—space and time; अवच्छिन्न is lit. what is cut off from all sides, is contained in another, is measured; अनवच्छिन्न means what is unmeasured; hence undefined, unconditioned. आदि refers to qualities (*gunas*) such as धर्म, अधर्म *&c.*, as well as to कार्यs (effects) &c. न विद्यते अन्तः यस्य तदनन्तं infinite. चिन्मात्रमूर्ति—चिन्मात्र pure intelligence or knowledge. A Karm. of the मयूरव्यंसकादि class. ०मूर्तिः whose form is pure intelligence. दिक्का०-ये—A *Tripada* Karm. This is the best way of taking the Com.. The attributes of Brahma here expressed are summed up in the *Mahâva'kya* 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' of the Taittirîya Upanishad. Another way is to analyse the Comp. as a Bah. with मूर्ति as the second member with all that precedes as its attributive member, itself being a Comp. of three adjectives. मूर्ति is derived from मूर्च्छ् 1. P. to settle into a solid form+क्तिन्, and literally means what is visible to the senses; hence secondarily what is perceptible to the mind. The Da. sing. of neu. adj. ending in इ is optionally formed like that of mas. nouns; so—मूर्तये or-र्तिने. See Gr. §69. Pan. VII. I. 74.

स्वानुभूति &.—स्वानुभूति-self-perception, manifestation of Brahma in contemplation. एक means 'principal, chief' rather than 'sole'; *cf.* the couplet एकोऽल्पार्थे प्रधाने च &c. quoted in Gr. § 154; also Amara 'एके मुख्यान्यकेवलाः । मान—मीयतेऽनेनेति मानम् from मा+ल्युट् (अन), a measure; hence the means of correct knowledge. In

* Dandi. Kâvya'dars'a. 1,

this sense the word प्रमाण is more common. Brahma is specially regarded as प्रत्यक्षप्रमाणगम्य capable of being realised by perception, although there are other means of knowing it such as आगम &c. Another reading here is स्वानुभूत्येकसाराय which Mr. Telang interprets in two ways:-(1) to him who is the sole essence of self-knowledge or (2) to him whose sole (or principal) essence is self-knowledge, preferring the former, as that, he thinks, gives the अद्वैत view of the Veda'nta.

शान्ताय &c.—The dat. by नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च' Pan. II. 3. 16. शान्त is one of the attributes of Brahma; *cf.* the S'ruti निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' तेजसे-refers to Brahma and not to the third element. Brahma is often called परं ज्योतिः in the Upanishads. Comp. एष संप्रसाद......परं ज्योतिरुपसम्पद्य &c. Chha'ndogya; also the S'ruti तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः (उपासते).

"For the idea may be compared Gregory Nyssen's description of the divine nature quoted by the late Mr. Mansel in his Philosophy of the Conditioned (p. 16):—It is neither in place nor in time, but before these and above these in an unspeakable manner, contemplated itself by itself, through faith alone, neither measured by ages, nor moving along with times." Mr. Telang.

For the idea comp. Panchadas'i.—देशकालान्यवस्तूनां कल्पितत्वाच्च मायया। न देशादिकृतोऽन्तोऽस्ति ब्रह्मानन्त्यं स्फुटं तथा ॥

Sl. 2. The present S'loka is said by the commentators (whose remarks are perhaps based on a tradition which is almost universal) to refer to a family intrigue the incidental discovery of which filled Bhartṛhari with disgust for worldly life. It is this:—Once upon a time, a Brāhmaṇa, who had come by a fruit* which conferred immortality on any one who ate it, gave it to Bhartṛhari, as the worthiest person to receive it, being the protector of many people. Bhartṛhari gave it to his wife, who gave it to her paramour, who in his turn gave it to a sweet-heart of his who again presented it to Bhartṛhari. The sloka, however,

* According to another version king Vicrama obtained the fruit from a Yogin, he gave it to a Brāhmana, he to Bhartṛhari and so on.

is quite out of place here as it has no connection with any thing that follows. If it is the supposed expression of the abhorrence for the intrigues and sins of the world felt by some one disgusted with it, then the most natural place for it would be the *Vairagyas'ataka.* Many manuscripts, however, agree in giving it here.

चिन्तयामि—think with affectionate regard or love. मयि विरक्ता- Words implying love, attachment (or disattachment) &c. govern the loc. of the person or thing for whom or which the feeling is shown. Mr. Telang considers the loc. to be वैषयिक being equi- valent to मद्विषयकानुरागवती. अन्यसक्तः—अन्यस्यां सक्तः attached or devoted to. अन्या becomes अन्य *i. e.* assumes पुंवद्भाव by the Va'rt. सर्वनाम्नः वृत्तिमात्रे (in Sama'sa and the other Vṛttis)पुंवद्भावः' see Malli. on अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति &c. Kum. III. 63.

कृते—For, for the sake of (Indec.); is often compounded as here. *Cf* काव्यं यशसेऽर्थकृते &c. Kav. P. I. When not compounded it governs the gen; अमीषां प्राणानां कृते Vair. S'a. 36. परिशुष्यति— pines for, feels ardent love for. This reading is evidently prefer- able (as Mr. Telang also thinks) to परितुष्यति which may be best rendered as "delighted with all I do."

धिक्—is used with the acc.. मदन—from मद् (माद्यत्यनेन)+अन. Lit. the intoxicating god. च इमाम्—The hiatus here is allowed by the rule–संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ Sid. Kau.—*Sandhi* is absolutely necessary in a grammatical form, in the case of a preposition and a root, as also in compounds; but in composition it depends on the will of the writer. Rhetoricians, however, consider it a fault called 'विसं- धिदोष.' See Kav. P. VII.

Sl. 3. अज्ञ.—जानातीति ज्ञः (ज्ञा+क); न ज्ञः अज्ञः। सुखं, सुखतरम्- used as adverbs, विशेषं जानातीति विशेषज्ञः । ज्ञानलव॰-लव *m.* is de- rived from लू to cut, to divide; a particle. दुर्विदग्ध-विदग्ध properly means what is well burnt, polished and burnished; hence refined with culture, learned; दुष्टं यथा तथा विदग्धः दुर्विदग्ध, badly learned or wise, vain, arrogant (with little learning; ज्ञानलवेन दुर्विदग्धः). दुर्विदग्धः दुश्चतुरः, अर्धज्वलित इत्यर्थः । Ramarshi. *Cf.* 'Little know-

ledge is a dangerous thing.' ब्रह्म-derived fr. बृह् 1. 6. P. to grow +मनिन्, the ऋ being changed to र before it by Un. IV. 145. रंजयति—रंज् cau. means to colour, to impart one's hue to; hence to win over, to gratify or propitiate. The cau. form is रजयति when the meaning is to sport with or hunt deer; see Kir. VI. 24. Some read the line as ब्रह्मापि तं नरं &c. but this violates the laws of metre (as it makes 17 *ma'tra's* in the Pàda instead of 15 or 18) and is therefore inadmissible.

Sl. 4. प्रसह्य—Indec., with great force. मणि–from. मण् to sound +इ (न्). मकर०-मं विषं किरतीति (कृ+अच्) a crocodile, a shark. वक्त्र—वक्त्यनेनेति from वच्+ष्ट्रन् करणे. दंष्ट्रा-also der. with ष्ट्रन् from दंश् to bite. ०अंकुर V. 1.—from अंक् to mark, stamp.+उरच्, means pointed, sharp. दंष्ट्रांकुरात्–from the tips or points (*i. e.* when held fast between the points) of the jaws; sing. for the pl. *Cf.* दर्भांकुर S'a., and दीपांकुर Vair. S'a. 68. प्रचलदू०—ऊर्मीणां मालाः ऊर्मिमालाः, प्रचलन्त्यश्च ता ऊर्मिमालास्ताभिराकुलस्तं ruffled or agitated with a series of rolling billows. ऊर्मि *m. f.* from ऋ+मि, अर्तेरूच Un. IV. 44.

भुजंग—भुजः (bent, curved कुटिलीभवन्) सन् गच्छतीति; भुज+गम्+खच्; मुम् (the nasal) inserted by 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' Pân. VI. 3. 67.—Before the aff. खच् and खश् the words अरुस्, द्विषत्, and such as end in अ take the aug. म् when used prepositionally with verbs. पुष्पवत्-पुष्पेण तुल्यम् like a flower. तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः Pân. V. I. 15. वत् is attached to a noun in the sense of तेन तुल्यं 'equally with that' when the equality refers to an act. प्रतिनिविष्ट—obstinate in holding contrary opinions, perverse. *Cf.* निविशते Vair. S'a. Mis. sl. 19.

Sl. 5. सिकतासु—The word सिकता is always used in the plural. तैलं-तिलस्य तत्सदृशस्य वा विकारः। अण् विकारार्थे। यत्नतः-यत् +नङ् (भावे); तस् here stands for the instr. मृगतृष्णिका-मृगाणां तृष्णाऽस्यां मृगतृष्णा। सा एव मृगतृष्णिका by adding क स्वार्थे; mirage. सिकता-सुतैलं excellent oil &c., मृगतृष्णिका-सुसलिलं sweet water—may also be regarded as compound words. This way of taking the

expressions is perhaps better as it adds to the force of the argument, and avoids प्रक्रमभङ्ग. It, however, does not look natural. सलिल—सलति गच्छतीति, सल् + इलच् . *Cf.* the *subhâshita* एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः । मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः ॥ wherein all the things generally spoken of as absolute impossibilities are brought together.

Sl. 6. व्याल—A wild elephant. 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे' इति हैमः । Some take it to mean 'a serpent' but without propriety, as it considerably impairs the force of the argument; *cf.* sl. 17. रोद्धुम्—To tie down. For the inf. see Apte's G. § 176 and note. बालमृणाल°—बालः चासौ मृणालः (also *n.*). तन्तु is from तन् + तुन्. समुज्जृम्भते—has a metaphorical meaning here; strives, makes efforts. वज्रमणिः—a diamond (वज्रं चासौ मणिः). प्रान्तः–प्रकृष्टोन्तः extreme edge. शिरीष is known to be the softest flower. This shows the extreme folly of the act. संनह्यते—prepares one's self for. It properly means to put on armour and thus to equip one's self for battle; *cf.* Mah. Bhà. युद्धाय संनह्यते. It is Atm. in this sense. पथि—The root नी governs two objects and the acc. would have been more idiomatic. But as पथि is not the principal object but only secondary it depends upon the will of the speaker to put it in the acc. or its natural case. माधुर्य–मधुरस्य भावः । मधु. मधु रातीति मधुरम् । सुधास्यन्दिभिः—सुधां स्यन्दन्ते तच्छीलैः: shedding nectar, mellifluous. The root is sometimes used transitively. *Cf.* हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन कालानलं परिचुचुम्बिषति प्रकामम् । व्यालाधिपञ्च यतते परिरब्धुमद्धा यो दुर्जनं वशयितुं कुरुते मनीषाम् । Bhá. Vil. I 93; also 96. where the idea is somewhat differently expressed.

The rhetorical fig. here is *Nidars'ana'* (मालानिद°) which is defined as–निदर्शना । 'अभवन्वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ when an impossible connection of things implies a comparison it is निदर्शना. निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् (citing of an instanee), We have here a *Ma'la'nidarsa'na'* (a string of illustrations) as the *upama'nas* or 'things compared to' are many.

Sl, 7. स्वायत्तम्-स्वस्य आयत्तम् at one's command, within

one's control. एकान्तगुण—एक एव अन्तः यस्य स एकान्तः always leading to one result; hence, never failing in its effect. With this sense *cf.* 'एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां' Rag. II. 57. गुण—efficacy, advantage. एकान्तो गुणः यस्य तत्। अपण्डित—पंडा (acute intellect, learning,) जाता अस्य असौ पण्डितः; । तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' Pàn. V. 2. 36. then Nañ. Tat.

Sl. 8. किंचिज्ज्ञः—Knowing a little. Mr. Telang separates यदा अकिंचिज्ज्ञः to mark distinctly, as he says, the contrast with the third line. But this hardly improves the sense. A man is likely to be puffed up with little knowledge, not with great knowledge. द्विप—द्वाभ्यां with two (*i. e.* the mouth and the trunk) पिबतीति—an elephant. किंचित्किंचित्—When I knew something of reality. मद—mark the double meaning of this word here; (1) rut, (2) vanity, arrogance.

Sl. 9. कृमि॰—Covered with, or full of swarms of insects. लाला—saliva. विगन्धि—giving out a bad stench. This is grammatically inaccurate. विरुद्धः गन्धः अस्य gives विगन्धम्. So to explain the form we must add इन् मत्वर्थे; विरुद्धः गन्धः विगन्धः Karm. सोऽस्त्यस्य. But this is against the rule न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः। So this way of defending the form is not very satisfactory. See however our note on तुल्यगन्धिषु Rag. IV. 45. जुगुप्सित—censured, condemned. निरुपम॰—निर्गता उपमा यस्मात्तादृशः रसः यस्यां तया (eating it) with a relish the flavour of which is unparallelled. निरुपमरसं may also be taken as an adverb. न शङ्कते—has no fear or misgiving; does not think that he is doing something censurable or disgusting. परिग्रहफल्गुता—the worthlessness of one's belongings. The fig. here is अर्थान्तरन्यास—Def. सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते । यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा। Where a particular proposition is corroborated by a general proposition or a general proposition is supported by a particular instance either under a resemblance or a contrast, that is *Artha'ntaranya's*a or corroboration.

Sl. 10. शार्वम्—शर्वस्येदं of S'iva. Bhagiratha a king of the solar race, wishing to procure the salvation of his 60, 000 ancestors that

had been reduced to ashes by Kapila's curse, propitiated by his penance Gangâ, and induced her to come down to the earth. The river complied with his request but directed him to find out some one who would bear her force as she would fall down from heaven. Bhagîratha then propitiated S'iva who agreed to allow the river to fall on his head. Bhâgîrathî, accordingly, fell from heaven on S'iva's head, thence descended to the peak of Himalaya, thence to the earth and thence to the nether world where her waters sanctified the offspring of Sagara. The whole story is given in Ráma. I. 35. 44. For पशुपति°—some read पतति शिरसः तत्क्षितिधरम् (his *i. e.* S'iva's mountain). महीध्र-महीं धरतीति, धृ+क; a mountain. अधोधः—The Ganges comes down to a lower and lower position. स्तोक—low, base. अथवा—or rather, what wonder if. विवेकभ्रष्टानाम् —Gangâ in her arrogance thought that she would bear down even S'iva and enter into the nether world with him; she was punished for this by S'iva. See Ràm. विनिपातः—Mark the *double entente* on this word which means (*i*) great fall, and (ii) destruction, ruin. शतमुख—applies to the river in its literal sense; in the other case it means 'in a hundred ways.' The fig. is *Artha'ntaranya'sa.*

Sl. II. हुतभुक्—हुतं भुंक्ते (aff. क्विप्) fire. सूर्य—सरति आकाशे यद्वा सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति (urges men to action) इति. See Sid. Kau. on Pan. III. 1. 114. नाग—न गच्छतीति अगः न अगः नागः यद्वा नगे भवः । नागेषु इन्द्रः श्रेष्ठः यद्वा नागोयमिन्द्र इव *upamita sama'sa.*

निशित—p. p. of शो to sharpen; also शात. मन्त्रप्रयोग-मन्त्र is a spell, a charm, प्रयोग is its employment for practical purposes. विष—is *m.* and *neu.* औषध from ओषधि+अण् medicine. ओषः पाकः धीयते अस्यामिति ओषधिः । विहित prescribed or laid down in the *s'a'stras.* मूर्खस्य &c.—*i. e.* for his folly.

Sl. 12. साहित्य°—The best way is to take the comp. as consisting of three things, viz साहित्य (सहितस्य भावः ष्यञ्) poetics, composition, संगीत music and कला or arts. It may also be analysed as साहित्यं च संगीतकला च ताभ्यां विहीनः । जीवमानः—The

verb जीव् is not Atm. , and therefore the pre. p. ought to be जीवत्. But the form is defended by the following rule of Pa'n. ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् The term. आन (चानश् and not शानच्) is applied to a root when it implies habit, age or power; भोगं भुञ्जानः (habit), कवचं बिभ्राणः (age, a young man), शत्रून् निघ्नानः (power). जीवमानः may therefore mean 'accustomed to live.' (ताच्छील्य). भागधेय—भाग एव भागधेयं Good luck. धेय is added to रूप, नाम and भाग, स्वार्थे *i. e.* without any alteration of sense.

Sl. 13. ज्ञानम् may here refer to 'knowledge of the self' or higher knowledge. गुणः=Such as courage, generosity of mind &c. धर्मः—discharge of duty or religious merit. भुवि भारभूताः—a burden to the earth. मर्त्यलोके In this world of mortals—should be construed with चरन्ति. मनुष्यरूपेण &c.—The fig. here is *Apahnuti.* प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सात्वपह्नुतिः' where the real thing (the matter in hand, the उपमेय) is denied and some thing unreal (the उपमान) is affirmed in its place, that is *Apahnuti. cf* विचारविहीनः पशुः Sl. 20.

Sl. 14, पर्वत°—पर्वाण्यस्य सन्तीति पर्वतः (पर्वन् a joint, a part). दुर्ग—the impassable places. भ्रान्तम् a p. p. used as a noun; for a similar use *cf.* गतं (gait) तिरश्चीनमनूरुसारथेः S'is. 1. 2. उभावलंचक्रतुरञ्चिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् Rag. II. 18. सुर—The derivation of this word is far-fetched. सुष्ठु राति इति सुरः he who grants what is desired, यद्वा समुद्रोत्था सुरा (nectar churned out of the sea) अस्त्यस्य, अर्शआदित्वात् अच् Pán. V. 2. 127. *cf.* Ra'mा॰ सुराप्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः' । The word however is of later growth, the original word being असुर from which it was derived. See note on असुर Rag. II.37.

Sl. 15. शास्त्रोपस्कृत—शास्त्रैः (such as grammar, rhetoric &c.) उपस्कृताः (refined, polished) ये शब्दाः तैः सुन्दरा agreeable, charming, गीः येषाम् । उपस्कृत-उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च । Pan'. VI. 1. 139. उपात्कृञः सुट् स्यादेषु अर्थेषु द्योतेषु-स् is inserted between उप and कृ when these senses are to be implied; चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः-by च we ought to understand that स् is inserted to express the senses already given (*i. e.* भूषणे समवाये च Pâṇ. VI. I. 137, 138).

प्रतियत्नो गुणाधानं adding a property or excellence; विकृतमेव वैकृतं' विकारः; वाक्यस्य अध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या अलंकृता इत्यर्थः । This sense will do in the present case; उपस्कृता ब्राह्मणाः समुदिताः (collected together) इत्यर्थः । एधोदकस्योपकुरुते गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुंक्ते विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते वाक्याध्याहारेण ब्रूते । Sid. Kau. This last sense will also do—whose speeches are embellished with quotations from the different S'astras.

शिष्यप्रदेयागमाः—शिष्येभ्यः प्रदेया आगमा येषां । आगम properly means the Vedas, but here it means literary aquirements, knowledge of the different branches of learning. कवि—a learned man; 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः' Amara. जाड्य-stupidity, inability to appreciate the merits of. ईश्वरः-ईशितुं शीलमस्य from ईश्+वरच् । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' Pàn. III. 2. 175. These roots take this aff. ताच्छील्ये; स्थावर, भास्वर, पेस्वर &c. ईश्वर means 'rich' here. *Cf.* 'मा प्रयच्छेश्वरे धनम् H. 1. कुत्स्याः-from कुत्स् 10 A. to censure-fit to be censured, fit to blame. अर्घतः पातिताः Valued lower than their real worth. Construe यैः कुपरीक्षकैः मणयः अर्घतः पातिताः ते कुपरीक्षकाः कुत्स्याः स्युः न तु मणयः [कुत्स्याः] the fig. in the first there lines is विरोधाभास in as much as the poets are spoken of as ईश्वर though without wealth which apparent Virodha or incongruity is removed by taking ईश्वर to mean rich in the store of knowledge. The fig. in the last line is दृष्टान्त.

Sl. 16. गोचरम्-गावः चरन्ति यस्मिन् in which the eyes (गो=eye) move, hence visible to; it generally means 'within the scope of' (गो meaning an *indriya*); it also means a pasrturage, where गो means a cow. The word is irregularly formed by 'गोचरसंचर &c.' Pàn III. 3. 119. किमपि-indescribable. पुष्णाति-पुष् here means 'to bring about.' *Cf.* for this sense किमभिलषितं पुष्यति न ते Vair. S'a. 34. The word very often occurs in S'akuntala. कल्पान्तेषु—कल्प is a day of Brahmâ equal in duration to the four *Yugas* (4,320,000 years) rolling up 1000 times, which also measures the duration of creation. Vidyâ is not destroyed like every other thing at the end of a *kalpa*. *Cf.* for the idea-विद्या कुलजवधूरिव जहाति नो जन्म जन्मापि !, and Kum. I. 30; also न चोरहार्यं न च राजहार्यं न

भ्रातृभाज्यं न च भारकारि । व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्याधनं सर्वधन-प्रधानम् ॥ Subhá. तान् प्रति &c.-Give up your pride or sense of personal greatness towards them *i. e.* act with courtesy, and humility, towards them. तैः सह-स्पर्ध् is used with the inst.; *cf.* अस्पर्धिष्ट च रामेण' Bk. XV. 65.

Sl. 17. परमार्थ-परमश्चासौ अर्थः the highest object to be aimed at, the highest truth *i. e.* Knowledge about Brahma or the Supreme Spirit. पण्डित.-see sl 7. लघुलक्ष्मी-Wealth-that insignificant thing (like grass). The contrast is between परमार्थ and तृणमिव लघुलक्ष्मी. अभिनव &c.—अभिनवो यः मदः तस्य लेखा तया श्यामं गण्डस्थलं येषां तेषाम् । वारणम्-a hindrance.

The figure here is प्रतिवस्तूपमा which is defined as प्रतिवस्तूपमा तु सा । सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ॥ K. P.-where one common quality is expressed in two different ways in two different sentences; *e. g.* तापेन भ्राजते सूर्यः शूरश्चापेन राजते । Chandrà V 4.

Sl. 18. The idea expressed in the sl. is this-A king even though angry with a learned man can at the most deprive him of his external comforts but do him no further injury-he cannot peprive him of his great inherent virtues. अम्भोजिनी०-अभोजिनीनां वनं (a bed) तस्मिन् निवासः स एव विलासः तम् । नितराम् may mean 'wholly, entirely,' if taken with हन्ति; or 'exceedingly, very much,' when taken with कुपित. दुग्धजलभेद०-The power of separating milk from water is supposed to belong to all swans. *Cf.* सारं ततो ग्राह्यमपास्य फल्गु हंसैर्यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् । Pan. Tan. I. नीरक्षीरविवेके हंसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत् । विश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥ Bha'm. Vil. 1. 12 'वैदग्ध्य—विदग्धस्य भावः । See note on दुर्विदग्ध sl, 3. The word is used here in the sense of 'natural skill or capacity.'

Sl. 19. केयूरा—के बाहुशिखरे यौतीति केयूरः an armlet. संस्कृता—polished or refined by culture. *Cf.* Ka'li. संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पूतश्च विभूषितश्च'' Kum, I. 28. where Malli. renders the word संस्कार by व्याकरणजन्या शुद्धिः । Here of course the word means more than that. सतत—Lasting for ever.

Sl. 20. नाम—is used here प्राकाश्ये 'as is well known' ; or it may have the sense of 'indeed, verily' as in मया नाम जितं or न नाम शरासनम् ' Vikra. प्रच्छन्नगुप्त—The comp. may be taken in two ways प्रच्छन्नं यथा तथा गुप्तं very carefully protected; or प्रच्छन्नमत्त एव गुप्तं च carefully concealed (from view) and protected. *Cf.* हर्तुर्याति न गोचरं *supra* sl. 16. भोगकरी—contributing to pleasures. भोगान्करोतीति भोगकरी from भोग+कृ+टः (अ) added हेतौ,+ई ; कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' Pán III. 2. 20. ट is attached to कृ in these senses; यशस्करी विद्या, श्राद्धकरः (ताच्छील्य), वचनकरः (आनुलोम्य); Sid. Kau. गुरूणां गुरुः the preceptor of preceptors, or the greatest of the great. For the gen. गुरूणां see Pàn II. 3. 41. (यतश्च निर्धारणम्) and A. G. § 89. The fem. of गुरु is गुर्वी or गुरुः । The rule is 'वोतो गुणवचनात्' । Pàn. IV. I. 44. खरुसंयोगोपधान्न । Vàrt. -Adjectives of quality ending in उ not preceded by a conjunct consonant, except खरु, form their fem. by adding ई optionally. See Gr. § 319. बन्धु—बध्नाति मनः स्नेहादिनेति बन्धुः । बन्ध्+उ Un. 1. 10. राजसु पूजिता—The construction is rather unidiomatic from a grammatical point of view. The rule of Pân. is 'क्तस्य च वर्तमाने' II. 3. 67. Past p. participles ending in त when used in the sense of the present tense, are used with the gen.; राज्ञां मतः, बुद्धः, पूजितो वा. The loc. may be explained as विषयाधिकरणे, राजसु विषये पूजिता or the whole may be taken as a comp. word meaning well (सु) respected (पूजिता) by kings (राजभिः), विद्याविहीनः पशुः— Comp. sl.s 12, 13. Fig—As there are many *rupâkas* in this sl, the figure of speech is *Màlá--rùpaka.* A रूपक is defined as तद्रूपकमभेदो यउपमानोपमेययोः—the identity of the उपमान and उपमेय is *Rùpaka* (*i, e.* when two things known to be quite different from each other are identified together to show their great resemblance to each other the fig. is *Rùpaka*).

Sl. 21. कवचेन—is undoutedly a better reading. The other reading वचनेन means 'why need conciliatory words' *i. e.* these are superfluous. क्रोधः—Anger itself is a great enemy as it causes much restlessness and worry to a man. ज्ञाति &c.—Because the *dàyàdas* are a fire that internally consumes. सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । Pán.

V. 4. 150. हृदय becomes हृत् after सु or दुर् when the sense is 'a friend or a foe'; अन्यत्र सुहृदयः, दुर्हृदयः । Sid. Kau. अनवद्या—न अवद्या (न वद्या अवद्या) अनवद्या blameless, commendable and not अभिचारादिविद्या. Mark the difference of meaning between अवद्य and अनुद्य both formed by the aff. य; the former means what is not fit to be spoken, what deserves blame; the latter 'what ought not to be named; as अवद्यं पापं, अनुद्यं गुरुनाम. See Kau. on Pan. III. 1. 101 (अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु।) व्रीडा–modesty. सुकविता- is used here in the sense of 'good power of composition, poetic genius. *Cf.* लोभश्चेदगुणेन किं sl. 55. below.

Sl. 22. दाक्षिण्य—generosity, kindness. *Cf.* दक्षिणा परिजने S'a. and दाक्षिण्यरूढेन Rag. I. 31. शाठ्य—शठस्य भावः। This is to pay tit for tat नयः—politic behaviour; a conduct of policy. आर्जवम्—ऋजोर्भावः; rectitude, straightforwardness. धूर्तता—cautiousness, shrewdness. लोकस्थिति—stability or preservation of social order.

Sl. 23. सिञ्चति वाचि सत्यम्—a curious phrase. It means 'causes men to be always truthful or veracious. सत्य-सति-साधु, सत्+यत्. दिशति brings about; lit. grants. प्रसादयति—purifies, enlightens. कथय—*cf.* the similar use of 'say' in English poetry. *Cf.* दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति चेतश्चिरंतनमघं चुलुकीकरोति। भूतेषु किंच करुणां बहुलीकरोति संगः सतां किमु न मङ्गलमातनोति॥ Bha'm. Vil. I. 119. Also महाजनस्य संसर्गः कस्य नोन्नतिकारकः; सतां हि संगः सकलं प्रसूते &c. Fig.—In the last line there is अर्थान्तरन्यास अलंकार. There is also दीपकालंकार (कारकदीपक) in the first three lines; सैव (सकृद्वृत्तिः) क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम्। When a case noun occurring once is connected with a plurality of verbs we have the (second kind of) दीपकालंकार.

Sl. 24. जयन्ति Glory to; veneration to (implied). सुकृतिन्—शोभनं कृतं सुकृतं तदस्यास्तीति; 'इनिः' । Pan. V. 2. 115; (1) meritorious, whose works are good. (2) adepts in the preparation of medicines. रससिद्धाः-रसेषु सिद्धाः perfect or accomplished in the *Rasas* of sentiments *i. e.* capable of depicting the various sentiments, and thereby touching the possions and feelings of men (what constitutes the soul of poetry), masters of the poetic art. The

Rasas are eight in number; *viz.* शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः । बीभत्सरौद्रौ च रसाः शान्तस्तु नवमः स्मृतः ॥ शान्त is also added Some also add a tenth-वात्सल्य रस. The *Rasas* are more or less a necessary factor of every poetic composition. But according to Vis′wanátha they constitute the very essence of poetry (since he defines काव्य as वाक्यं रसात्मकं काव्यम्) रससिद्ध is also a *S′lisht* word. The side meaning is ‘ who are skilled in managing mercury (रस), which when prepared in a particular way is supposed to grant exemption from old age.’ यशःकाये-यशोरूपः कायः । काय is irregulary derived form चि, चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति, चीयते अन्नादिनेति वा कायः । चि+घञ्, चस्य कः । Pan. III. 3 41. जरा fr. जॄ+अङ्. *Cf.* कतिपयनिमेषवर्तिनि जन्मजरामरणविह्वले जगति । कल्पान्तकोटिबन्धुः स्फुरति कवीनां यशःप्रसरः ॥ Subha. The fig. in this sl. is S′lesha.

Sl. 25. सूनुः—a son; सूयते इति । सुवः क्नि इति नुः । Un. III. 35. सच्चरितः—well-behaved. सती—सती साध्वी पतिव्रता Amara. प्रसादोन्मुख—उद्गतं मुखं यस्यासौ उन्मुखः प्रसादस्य उन्मुखः प्रसादोन्मुखः ready to favour, favourably disposed. अवदात-अवदायते स्म इति । from दै to purify &c.+क्तः कर्मणि । refined, polished: hence elegant or beautiful with. विष्टपहारिन्—विष्टपं हरति तच्छीलः । ताच्छील्ये णिनिः । habitually pleasing the world, joy of the world (Vishnu being the most popular deity). The fig. here is तुल्ययोगिता (and not दीपक) which is defined as नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता । K. P.—a combination of several objects having the same attribute (here, acquisition of the various things mentioned) the objects being either all relevant or all irrelevant.

Sl. 26. संयमः—restraint over the mind (*i. e.* such a desire) काले—at the proper time, timely (charity). शक्त्या—is equivalent here to यथाशक्ति according to one's power or means. युवति०—युवतिजनस्य कथास्तासु मूकभावः maintaining silence with regard to speaking about other peoples' wives; in such cases जन means ‘a collection.’ परेषां—is connected with युवति० by सापेक्षत्वेपि गमकत्वात् (when the connection is easily understood) समासः । For a

similar idea, *cf.* अनिर्वर्णनीयं परकलत्रं नाम । S'a. V. युवति is the fem. of युवन्, Pàn. IV I. 77. तृष्णास्रोत:—The idea recurs at Vai. S'a. sl. 45. (आशा नाम नदी &c.). सामान्य:—सह मानेन वर्तते समान: । तत: स्वार्थे ष्यञ् । See Vart. on Pa'n. V. 1. 124. Common to all the S'ástras. अनुपहतविधि:—अनुपहत: विधिर्यस्य whose application (operation) is unobstructed *i. e.* never failing in producing the desired effect. 'Which violates no rules or ordinances.' K. T. Telang. श्रेयसाम्—Blessings of all kinds.

Sl. 27. नीचै:—by low or poor-spirited men, men incapable of sustained exertions. निकृष्टाम् ईं शोभां चिनोतीति नि+ई+चि+ड: । मध्या:—men of the 2nd class. *Cf.* Mudrárákshasa Act. II. 70.

Sl. 28. प्रिया—Agreeable and yet न्याय्या न्यायादनपेता not departing from justice, just. वृत्ति:— course of conduct, behaviour. मलिन—मलोऽस्यास्ति । मल्+इनच् अस्त्यर्थे । see Páṇ. V. 2. 114 A dirty or foul deed. असन्त: &c—Because अनिष्टादिष्टलाभेपि न गतिर्जायते शुभा । सुहृद्—For deri. see supra 21. Mr. Joglekar takes this in the general sense of 'a noble minded person' deriving it as शोभनं हृत् यस्य, as opposed to असन्त:. But I am inclined to take it rather in its restricted sense of 'a friend' who alone may be appealed to for help. under any circumstances though not every good person. The force of अपि is then properly brought out. The use of the sing. सुहृद् also shows that that is the intention of the poet. Otherwise he should have used the plural corresponding to सन्त:. उच्चै: स्थेयम्—Acting nobly, keeping up one's dignity. *Cf.* S'is. IX. 5. पदमनुविधेयं &c.---Tread, follow, in the foot-steps; (of the great). उद्दिष्ट—is here used for उपदिष्ट advised, dictated. असिधाराव्रतम्—These meanings can be assigned to this:—(1) असिधारायां शयनमिव दुष्करं व्रतं vow of lying on the edge of a sword. *Cf.* कण्टकव्रतशयनलीलाम् Kàd. p. 369. ; (2) or as Malli explains it (Rag. XIII. 67.) युवा युवत्या सार्धं यन्मुग्धभर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसंग: स्यादसिधारं व्रतं हि तत् ॥ इति यादव: । इदं चासिधाराचंक्रमण (moving on) तुल्यत्वादसिधारव्रतमित्युक्तम् । Or (3) according to some शयने मध्ये खड्गं निधाय स्त्रीपुंसौ यत्र ब्रह्मचर्येण स्वपतस्तत् । Or (see com.). This explains the extreme difficulty of the course of conduct marked out for themselves by the good.

Sl. 29. An *Anyokti.* क्षाम-parched with; क्षै+कर्तरि क्तः । कृश—p. p. of कृश् to be reduced. Pán. VIII. 2. 55. शिथिलप्राय—Almost full of wrinkles, or decayed. *N. B.* At the end of a comp. प्राय may be translated by (1) for the most part, almost; as मृतप्रायः; (2) abounding or rich in, full of; as शालिप्रायो देशः; and (3) like, resembling; as वर्षशतप्रायं दिनम्. विपन्नदीधितिः—विपन्ना दीधितिर्यस्य । दीधिति means तेजस् lustre, fire; hence vigour, energy.

मत्तेभेन्द्र &c.—मत्ताः intoxicated, furious च ते इभेषु इन्द्रा इव इभेन्द्राः तेषां विभिन्ना ये कुम्भाः तेषां कवलः a mouthful of flesh, तस्य ग्रासः स एव एकः तस्मिन्बद्धा स्पृहा येन whose desire is fixed solely on eating &c. मानमहताम्—माने मानेन वा महान्तः great in self-respect or honour. अग्रेसरः—अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीति अग्रेसरः । सूत्रेऽग्रे इति एदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि 'यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम् (Rag. IX. 55) इति । बाहुलकादिति हरदत्तः । Sid. Kau. केसरिन्—केसरः अस्यास्तीति; as applied to the pollen of flowers, both केसर and केशर are correct; but as applied to the mane of a lion केसर is the only correct form. Hence केसरिन् is the only correct form and not केशरिन् when meaning a lion (as written in some lexicons).

Sl. 30. निर्मांस—The word मांस is curiously derived in Manu Sm. V. 55—मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाम्यहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ अस्थिकं—a small bone; क in such cases is used in a diminutive sense; it may also have a deprecatory sense here; कुत्सितमस्थि अस्थिकम्. The reading अस्थि गोः has no special propriety here. सिंहः—हिनस्तीति, a word of the पृषोदरादि class; सिंहो वर्णविपर्ययात् । Sid. Kau. सत्त्वानुरूपं worthy of, in keeping with, one's greatness or magnanimity of heart; inherent disposition or character (according to Malli.; see com. on Rag. VI. 21.) Fig.—*Artha'ntaranya'sa.* For the idea Comp. जठरज्वलनज्वलताप्यगतशङ्का समागतापि पुरः । करिणामरिणा हरिणा हरिणाली हन्यतां नु कथम् ॥ Bhá. VI. I 49.

Sl. 31. अधश्चरणावपातम्—(1) He falls down on his knees (2) falls at the feet of another. Both the senses seem

to be intended. पिण्डद्—the giver of food. गजपुंगव:-पुंगव at the end of a comp. indicates excellence; compare the similar use of such words as ऋषभ, कुंजर &c. See Amara. III. 1. 59. धीरम्—with patience or seriousness. चाटुशतैः—with hundreds of cajoling expressions or words of coaxing (addressed to him). An *Anyokti* (a kind of *Aprastutapras'amsa'*.)

Sl. 32. परिवर्तिनि—Rotating, revolving:—an idea that fits in well with *Samsa'ra* which means ' that in which the soul passes from one corporeal existence to another. मृतः को वा न जायते-who indeed being dead is not born again ? This is the sense in which the late Mr. Telang. seems to take this passage. It seems however simpler to construe it as कः न मृतः को वा न जायते ' who is not born and who is not dead: birth and death are the necessary conditions through which every one must pass. *Cf.* ' जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ' Bg. II. 27. समुन्नति-elevation, eminence, a rise in status.

Sl. 33. द्वयी—द्वौ अवयवौ यस्याः; twofold ' संख्याया अवयवे तयप्। द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा। Pan. V. 2. 42, 43. अय is optionally substituted for तय in the case of द्वि or त्रिः; द्वितयं, द्वयं, त्रितयं, त्रयम्. मनस्विन्-प्रशस्तं मनः अस्यास्तीति. noble-minded, high-souled The other reading द्वे गती स्तः &c. means:—There are two courses (of action) for &c. The former is preferable as it implies an amount of consideration and determination on the part of the *Manishin*. मूर्ध्नि वा &c.—(1) stands at the head of all; (2) stands on the head &c. For the idea expressed here comp. नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ॥ Uttar. विशीर्येत॰—A high-minded man rather than occupy a low position retires from society and leads a secluded life. Fig, *Upama'*.

Sl. 34. बृहस्पति—form बृहत् speech + पति the lord of; here the planet Jupiter, ' तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ' Va'rt. on Pan. VI I 157. स् is subtituted for the final of बृहत् and तत् when followed by पति and कर when the sense is a particular deity and a thief respectively; so तत्+कर=तस्कर. संभाविताः—well respected or esteemed *i. e.* of middle size.

विशेष०—विशेष्यत इति विशेषः unusual, uncommon; or शिष्यते इति शेषः। विगतः शेषः यस्य complete, hence uncommon; विशेषः विक्रमः विशेष० तत्र रुचिः यस्य bent on performing deeds of unusual valour. वैरायते A denom. from वैर meaning वैरं करोति; derived with the aff. क्यङ् by the rule शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे' Pa'n III. 1. 17. भास्वरौ brilliant. भ्रान्तः—v. l. revolving. कर्तरि क्तः by गत्यर्थाकर्मक &c. Pa'n. III. 4. 72. पर्वन्—The time of new or full moon (opposition or conjunction). शीर्षविशेषीकृतः—शीर्षमवशेषः यस्य शीर्षविशेषः। न शीर्षविशेषः अशीर्षविशेषः शीर्षविशेषः सम्पद्यमानः कृतः शीर्षविशेषीकृतः। शीर्षविशेषाकृतिः V. l. शीर्षमेवावशेषो यस्यास्तादृशी आकृतिर्यस्य. The allusion here is to the severance of the demon's head at the time when the nectar that was churned out of the ocean was served to the gods, and Ra'hu attempted to drink it by joining their line. The sun and the moon informed Vishnu of the fraud, whereupon that Deity severed the demon's head with his discus. But as the demon had tasted a little quantity of *amrta* the head lived and is supposed to wreak its vengeance on the two luminaries. See Mat. Pu. Adh. II. 5. 13. 16. Bhàg. P. VIII. 9. 23-26, The fig. is अप्रस्तुतप्रशंसा as the action of Ráhu which is not the matter in hand (अप्रस्तुत) implies the action of an inveterate wicked man which is the matter intended to be described.

Sl. 35. फणाफलक The flat surface of (extensive board formed by) his hoods. Comp. Mat. Pu. CCLIX. 7. मध्येपृष्ठम्—on the back. Avy. Comp. This is less common though by no means very rare; comp. Bv. I 60; Nai. III. 40; S'is III. 70, VII. 32 and 70. Bhatti V. 4. पारे मध्ये षष्ठ्या वा। Pán. II. 1. 18. The words पार and मध्य are optionally compounded with a noun in the gen. case into an Avy., the final अ of these being irregularly (निपातनात् एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते। Sid. Kau.) changed to ए; optionally there is the Gen. Tat; *e. g.* गङ्गापारात्, गङ्गामध्यात्. When the last word has the sense of the loc. the final may be changed to अम् as here, the sense being पृष्ठस्य मध्ये. See Gr. § 274. क्रोडाधीनं-क्रोड properly means

the bosom (भुजान्तर see Amara. II. 77.); hence a portion, a corner of the ocean's surface. क्रोडे अधि क्रोडाधीनं Loc. Tat. The Tad. aff. ख (ईन) is necessarily added to a Tat. ending in अधि by Pàn. V. 4. 7. अनादरात् with but scanty regard. The ocean seems to take but little notice of the Tortoise with his immense body. For the story, see Mat. Pu. Chap. CCXLIX. 26, 27. अहह expresses here 'wonder, astonishment,' (अद्भुते). निःसीमानः—न विद्यते सीमा यासाम्. The fem. of निःसीमन् is formed in three ways, so the other forms of the pl. are निःसीमाः and निःसीम्न्यः; see बहुराजन् Gr. § 226. The fig. is *arthântaranyâsa* (confirming the general proposition about the magnanimity of the actions of the great by the particular instance of the sea).

Sl. 36. मघवन्—Indra. The word here may be मघवन् or मघवत्; मह्यते पूज्यते इति मघवा or—वान्. The former is derived by 'श्वन्नुक्षन् Un. I. 159; the latter by 'मघवा बहुलम्' Pán. VI. 4. 128. तुषाराद्रेः सूनुः—Maina'ka, son of Hima'laya and Menà. *Cf.* असूत सा नागवधूपभोग्यं मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम्। क्रुद्धेपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्रावबेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम् Kum. I. 20. Allusion-Formerly the mountains had wings with which they flew about and grew very troublesome. To stop the evil Indra lopped off their wings with his thunderbolt when hundreds of them flew to the sea for protection. Only Maina'ka escaped the fate which overtook others. For this legend, see Ra'ma'. Sun. K. Adh. I. 115-119. For the physical explanation, see Notes on Rag. 1. 68. Mark the use of the word उचित here. In the construction of वरम् न च or न पुनः, such a word is not usual, its signification being implied in the construction itself. Mr. Telang's note.

Sl. 37. यत्-तत्—since then; in as much as. पादैः स्पृष्टः- (1) touched with the rays; (2) with feet. तेजस्वी—of pre-eminent valour; विन् showing excess (भूमन्) 'अस्मायामेधास्रजो विनिः Pàn V. 2. 121. निकृति-insult. *Cf.* मयूखैरश्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः। किमाग्नेयग्रावा निकृत इव तेजांसि वमति॥ Utt. VI. 14; also पुरःसरा

धामवतां यशोधनाः सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम । भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं निराश्रया हन्त हता मनस्विता ॥ Kir. I. 43, where निकार is the same a निकृति. *Cf.* also III. 44. *V. l.* विकृति which nearly means the same thing. It properly means 'change, agitation;' hence what causes such agitation, offence, injury. Fig. दृष्टान्त.

Sl. 38. मदमलिन—मदेन मलिने कपोलभित्ती येषां तेषु । प्रशस्तौ कपोलौ कपोलभित्ती (wall-like) excellent cheeks; the excellence consisting in their breadth or massiveness. 'मतल्लिकोद्धमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः' *Ginaratnamahodadhi* quoted by Malli. in his com. on Rag. V. 43. Or this may mean 'the temples and cheeks. भित्ति properly means a wall, fr. भिद् to separate; a wall separates two rooms, hence any thing that separates, distinguishes (used at the end of a Karm. Comp.). प्रकृति—'nature,' a permanent trait in one's character; opp. to विकृति. Comp. sl. 52, last line. For the idea comp. Kàlidâsa-तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते Rag. XI. 1. and तेजसा सह जातानां वयः कुत्रोपयुज्यते ।

Sl. 39. जातिर्यातु &c.—The idea of the sl. is that all these qualities sink into utter insignificance when compared to money. If one has money these are nothing to him. Comp. sl. 41. शील—Virtuous conduct, character. It is a word of constant occurence in Bhar.; *cf.* Slokas 13, 42, 82, 109 &c. अभिजनः—nobility of birth. *Cf.* Màl. Mád. II. 13. S'a. IV. 18. शौर्यं वैरिणि-Bravery is said here to be an enemy as it often proves an obstacle to earning money. A brave man can never stoop to such mean acts as it sometimes becomes necessary for a seeker of wealth to perform.

Sl. 40 इन्द्रियाणि—इन्द्रिय is peculiarly derived by Pán. (V. 2. 93.) इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ इन्द्र is the soul, the lord of the body. It is thus explained by Vàman इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा स चक्षुरादिना करणेनानुमीयते । नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टमात्मना दृष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टमात्मना सृष्टम् । तत्कृतेन शुभाशुभकर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा । इन्द्रेण जुष्टमात्मना सेवितम् । तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनात् ॥ इन्द्रेण दत्तमात्मना विषयेभ्यो यथायथं

ग्रहणाय। Also. इन्द्रेणात्मना दुर्जयम्। Bhattoji. There are two kinds of *Indriyas*. *Jnânendriyas* and *Karmendriyas*, thus given by Manu—श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी। पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता॥ मनस् is the eleventh organ of sense which is internal. In the Vedânta मनस्, बुद्धि, अहंकार and चित्त are said to be the four internal organs. According to some these are the different faculties constituting the mind or अन्तः-करण. Others add अन्तःकरण to the list making up a पञ्चक. बुद्धि is evidently used here for the mind and not in the sense of the *Vedántins*. अप्रतिहत—unrepulsed, in full (un-impaired) vigour. वचनम्-power of speech. अर्थोष्मन्—Comp. वित्तज उष्मा Pt. II.; शौर्योष्मन् Mv. अन्यः &c.—becomes quite a changed man (in as much as he is differently treated by the world at large); see the next sl.

Sl. 41. कुलीनः—कुले जातः nobly born; कुल+खः (ईन). *Cf.* for the ideas contained in the three slokas 39-41 the well known *Subhâshita* यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः। यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः॥ Also धनमर्जय काकुत्स्थ धनमूलमिदं जगत्। अन्तरं नैव पश्यामि निर्धनस्य मृतस्य च॥ ब्रह्मघ्नोऽपि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम्। शशिना तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिभूयते॥ Fig. Kàvyalinga, सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते explaining the reason of a wealthy man being considered कुलीन &c.

Sl. 42. दौर्मन्त्र्यात्—दुष्टो मन्त्री यस्य स दुर्मन्त्री तस्य भावः। *Cf.* Subhà. 'दुर्मन्त्री राज्यनाशाय.' संगः—attachment to worldly objects, association with men. विप्रः-जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते। विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते॥ कुतनयः—कुत्सितः तनयः। तनोति कुलमिति तनयः from तन्+कयन् (अय). खलोपासन—serving, propitating a wicked man. In doing this one is likely by habit to lose his good disposition. अनय—impudence, impolitic conduct. अनवेक्षण—want of proper care or supervision. त्यागप्रमाद—carelessness or indiscretion (not exercising prudence and judgment) in expenditure, including charity, is evidently a better reading than त्यागात् &c. where त्याग means 'liberality, giving away' Fig. तुल्ययोगिता विनश्यति indicating the common attribute.

Sl. 43. गतिः—passage out; money goes out in these three ways. यो &c. The language here is rather condensed. वित्तस्य ought to be supplied from the first line after तस्य which means 'his' answering to यः.

Sl. 44. शाणोल्लीढः—Cut or polished on a polishing stone. हेतिनिहत—forcibly struck *i. e.* wounded with weapons. मदक्षीणः—मदेन क्षीणः Inst. Tat.; reduced by the flow of rut. Here क्षीण has the same meaning as श्लक्ष्ण (thin, which is a mark of beauty). This is preferable to क्षीणमदः which is a Bah. and implies the cessation of the flow of rut, and therefore the poet uses the rather unusual Inst. Tat. श्यान°—श्यानानि पुलिनानि यासां Bah.; श्यान from श्यै to become dry or thick + क्तः shrunken. *Cf.* शनैः श्यानीभूताः सितजलधरच्छेदपुलिनाः । + + + नभस्तः स्यन्दन्ते सरित इव दीर्घा दशदिशः ॥ Mud. III. 7. As the floods subside in autumn the rivers shrink back into their proper beds and look beautiful with their pellucid waters. *Cf.* वनस्पतीनां सरसां नदीनां तेजस्विनां कांतिभृतां दिशां च । निर्याय तस्याः स पुरः समन्ताच्छ्रियं दधानां शरदं ददर्श । Bhatti. II. 1. Also Rag. IV. 19. 21.

कलाशेषः—(एका) कला एव शेषो यस्य सः । Such a moon is considered not only beautiful but also an object of reverence. *Cf.* पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः । Rag. V. 16. प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् । Kir. II. 11. For the poetical account of the waning of the moon, supposed to be drunk in turns by the gods, *pitrs &c.*, see our Raghu (V.16.) and note thereon. तनिमन्—An abs. noun from तनु. The aff. इमनिच् (इमन्) is optionally added to form abstract nouns to पृथु, मृदु, महत्, पटु, लघु &c. 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' Pàn V. 1. 122. अर्थिषु &c.—as Chàrudatta, the hero of the Mrch ; and not in vices.

Fig. *Dîpaka*, as the common attribute शोभा is mentioned once with regard to 'जन' which is प्रकृत (matter in hand) and with respect to मणि &c. which are अप्रस्तुत. 'सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताऽप्रकृतात्मनाम् (दीपकं) K. P. X.

Sl. 45. परिक्षीणः—Reduced in circumstances every way (परि), completely poverty-stricken. प्रसृति properly means the palm hollowed (पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिः Amara); hence by *Lakshana'* what is contained therein; also a measure equal to two *palas*. स्पृहयति—स्पृह governs the dat. See Pán. I. 4. 36. संपूर्णः full of, *scil.* wealth. opp. to परिक्षीणः. Mark the force of the prepositions परि and सम्. कलयति (a verb capable of a very large number of meanings according to context; here,) thinks, considers. तृणसमाम् तृणेन समाम्.

अतः—hence; *i. e.* because of the fact mentioned above. अनैकान्त्यं—The state of having no fixity, uncertainty. न एकान्तमनेकान्तं तस्य भावः । The last two lines are somewhat puzzling and have been differently interpreted. The best construction is—अतः अर्थेषु गुरुलघुतया अनैकान्त्यात् धनिनामवस्था &c. The meaning is that since there is variability with regard to the greatness or smallness of the same things it must be concluded that it is the state of life of those possessed of wealth that causes the things so to appear.

Sl. 46. दुधुक्षसि—Desiderative of दुह् ; although a द्विकर्मक root it is here used with one object क्षितिधेनुम्—a Karm. The Fig. here is रूपक. तेन—equivalent to तर्हि. अद्य seems to have been used here in a wider sense:-now, at present. This verse gives a very sound advice to princes to secure the prosperity of their states. The last three lines contain an उपमा and the metaphor of the first has not been kept up.

Sl. 47. हिंस्रा—murderous, cruel, bloody. From हिंस्+र added ताच्छील्ये by 'नमिकम्पि &c.' Pàn. III. 2. 147. अर्थपरा-अर्थ एव परं यस्याः । with an eye solely to wealth; greedy. वदान्य–liberal, munificent. नित्य may be taken either as adj. or adv. in the dissolution of the compounds, नित्यव्यया and प्रचुरनित्यधनागमा. The fig. is उपमा.

Sl. 48. आज्ञा—आज्ञाकरत्वम्, power to enforce command. Ràmarshi considers the word ब्राह्मणानाम् to be an उपलक्षण *i. e.* as including all people. The Brâhmaṇas are specially mentioned as

most deserving help and protection, their priestly avocation making it impossible for them to defend themselves with arms &c. येषां एते षड् गुणा न प्रवृत्ताः—with whom these six qualities (special acqusitions) have no prevalence *i. e.* who do not possess them. पार्थिवोपाश्रय—taking shelter with a king *i. e.* becoming royal servants or favourites; or पार्थिव may be taken as Voc. singular.

Sl. 49. निजभालपट्टलिखितम्—भालमेव पट्टः (also *n.*) तस्मिन्; निजे भालपट्टे लिखितम्. मरुस्थले—मरु is the waterless tract now known as Mārwár. म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि जलाभावात् इति मरुः; fr. मृ+उ Un. I. 7. मेरौ—on the mountain Meru, the store house of wealth. According to the Puráṇas the mountain Meru is formed of gold and jewels. It is the loftiest mountain on earth and the centre round which the whole firmament revolves. कृपणां वृत्तिं मा कृथाः—do not act or behave in an abject manner. The last line shows that on the *capacity* of a man depends his fortune, and it should be rightly understood to counteract the effect of the first which is fatalistic. The fig. is दृष्टान्त. See sl. 57.

Sl. 50. गोचर—moving within the range of the senses (गो); hence, known. See supra sl. 16. कार्पण्योक्तिः—words expressive of our pitiful condition, supplication. The fig. here is अप्रस्तुतप्रशंसा. Some liberal person is addressed with these words which apparently refer to the cloud. अप्रस्तुतप्रशंसा is thus defined:—अप्रस्तुतप्रशंसा सा या सैव प्रस्तुताश्रया K. P. X.

Sl. 51—सावधानमनसा—सावधानं च तन्मनश्च तेन; with close or assiduous attention. एतादृशाः—such, referring to चातकाधार in the above s'loka. Although the s'lokas are not much connected with each other still the poet allows the ellipsis to remain because it is so easy to supply it. केचित् ... काचित्—some...others. यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतः—before every one that you see. The fig. is अप्रस्तुतप्रशंसा here.

Sl. 52. अकारणविग्रहः—causeless strife, unprovoked quarrel. इदम् refers to each of the nominatives foregoing.

Sl. 53. Every serpent of a particular species is supposed to have in its crest a jewel which shines by night. 'The verse is attributed to Cha'ṇakya. See Kávyasangraha p. 293. and S'a'rng-adhara p. 63.' Telang. The fig. is दृष्टान्त by साधर्म्य. There is however a mixture of वस्तुप्रतिवस्तुभाव also.

Sl. 54. The language here is somewhat condensed. गुणः; दुर्जनैः and गण्यते have to be supplied with every clause; ह्रीमति यः ह्रीरूपः गुणः स जाड्यमिति गण्यते &c. व्रते रुचिर्यस्य one who likes to stick fast to religious observances. कैतव–is derived from कितव. मुनि—ordinarily means मननशील (from मन्+इन्, the अ being changed to उ by Un. IV. 123) one given to contemplation; hence here a man of reserve, one who keeps silence. 'वाचंयमो मुनिः' Amara. Vedántic meaning is दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः। वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥ Bg. II. 56. मुखरता—मुखरस्य भावः। निन्दितं मुखमस्य विद्यते मुखरः। The possessive aff. र here implies censure. नाम is used here संभाव्ये *i. e.* to express possibility; or it may have the sense of 'indeed.' अङ्कितः branded.

Sl. 55. लोभ—is regarded as the greatest of all evils, being the origin of most of them. *Cf.* 'लोभः पापस्य कारणम्' H. I. 27. यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः। लोभः स्वल्पोपि तान् हन्ति श्वित्रं रूपमिवेप्सितम्॥ Bhâg. P. अगुण-Here the नञ् shows विरोध or opposition. निजैः—If a man has सौजन्य his courteous conduct will easily win over strangers and so there will be no lack of relatives to him wherever he may go. जनैः—The other reading धनैः yields a better sense and ought to have been preferred. Bhartṛhari considers *Vidyâ* as the best treasure. *Cf.* Sl. 16, 20, 21, and 103. अपयशः–*Cf.* संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते। Bg. II. 34. 'न भीतोमरणादस्मि केवलं दूषितं यशः। Mṛchh.

Sl. 56. दिवस°—दिवसेन (Inst. हेतौ) धूसरः rendered pale by (the overpowering light of) day. अनक्षरम्—अविद्यमानमक्षरं यत्र तत् । Nañ. Bah. स्वाकृतेः—सुष्ठु आकृतिर्यस्य तस्य । *Cf.* 'unlettered, illiterate' in English. Want of learning becomes a disgrace more marked in such a case. सततदुर्गतः—Here the word सतत is to be emphasised. नृपाङ्गण-Both अङ्गन and अङ्गण are admissible as they are used by classical writers. The change of न to ण is explained by referring it to the पृषोदरादि group.-°गतः खलः—a wicked man gone to the courtyard of a king's palace. This may also be metaphorical—who has curried royal favour. This sl. is quoted in the K. P. as an instance of the fig. समुच्चय. अत्र शशिनि धूसरे शल्ये शल्यान्तराणीति शोभनाशोभनयोगः (of causes which are partly agreeable and partly otherwise). It is defined as—तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत् । समुच्चयोऽसौ । Here the moon alone obscured by day is sufficient to become a *s'alya* (sore affliction) and yet others are mentioned.

Sl. 57. होतारम्—Here the word is used in its general sense; any sacrificer (comp. या च होत्री S'a. I.) and has nothing to do with the priest of that name at a great sacrifice. जुह्वानं—This is not the pre. p. of the root as it is always Par.; but formed with the aff. चानश्; see note on जीवमानः sl. 12. पावकः—पुनातीति, fire; पू + ण्वुल् (अक). The fig. is दृष्टान्त which is thus defined—दृष्टान्तः पुनरेतेषां (उपमानोपमेयसाधर्म्याणां) सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् । K. P. x.

Sl. 58. चाटुलः—चटुल एव चाटुलः । चटुल from चटु + ल (लच्) a possessive affix added to the words of the सिध्मादि class; see Pân. V. 2. 97.; garrulous, officious. जल्पकः—The proper form is जल्पाकः, if we add आक (षाकन्) by जल्पभिक्ष् —Pân. III. 2. 155. *Cf.* Amara स्याज्जल्पाकस्तु वाचालः. But as the form stands it ought to be explained as जल्पतीति जल्पः कुत्सितः जल्पः जल्पकः. अप्रगल्भ—timid. For the meaning of प्रगल्भ *cf.* 'पुंवत् प्रगल्भा प्रति-

हारयक्षि' Rag. VI. 20. अभिजात:—noble-born, polite in behaviour, courteous. योगिनामपि—Yogins have superhuman power by their practice of contemplation and so they must know every thing. But this is unfathomable even to them. अगम्य:—difficult to obtain success in; difficult properly to carry out. The other reading वातुल: for चाटुल: avoids repetition, the meaning in that case being 'delirious'; but when we look to what the common parlance is in this connection, this reading does not seem to be preferable.

Sl. 59. उद्भा°—उद्भासिताः अखिलाः खला येन स उद्भा°, तस्य; Bha.; of one that has brightened all wicked men, *i. e.* a scoundrel of the first rank, who has brought credit to the whole class. विशृंखल—(शृंखलायाः विगतः) unbridled; one licensed as it were to indulge in all sorts of wicked deeds. प्राग्जात &c. प्राग्जाता (पश्चात्) विस्मृता प्राग्जातविस्मृता; कर्मभिः वृत्तिः कर्मवृत्तिः; प्राग्जातविस्मृता निजा अधमा कर्मवृत्तिः येन. It will be inappropriate to analyse as कर्मसु वृत्तिः since it continues even now. With the reading विस्तृत for विस्मृत the sense is—'whose indulgence in wicked conduct commenced before is now developed.'–Telang. In this case dissolve प्राग्जाता पश्चात् विस्तृता निजाधमकर्मसु वृत्तिः यस्य ।

Sl. 60. This verse very cleverly describes friendship as we find it in the world. Insincere friendship shows at its highest at the very beginning, but gradually vanishes and is compared to the shadow in the morning which is longest at sunrise, and goes on contracting till noon. A good man's friendship however is hardly perceptible like the mid-day shadow but goes on steadily increasing.

गुर्वी—Fem. of गुरु; also गुरु; see note on Sl. 20. दिनस्य—to be connected with पूर्वार्ध &c. by what is called एकदेशि अन्वय like देवदत्तस्य गुरुकुलम्; see note on परेषां Sl. 26. The fig. is उपमा.

Sl. 61. तृणः-&c.—तृणजलसंतोष a Dvandva. ०संतोषैः विहिता वृत्तिर्यैस्ते तृण०वृत्तयः, तेषाम्. Bah. निष्कारण—those that are *causelessly* enemies; निष्कारणं वैरिणः। The fig. of speech here is यथासंख्य which is defined as 'यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः K. P. x. Here लुब्धक, धीवर and पिशुन are mentioned as the respective enemies of मृग, मीन and सज्जन.

Sl. 62. व्यसनं—close application, strong attachment. खले संसर्गमुक्तिः—There is also एकदेशी अन्वय here; खले यः संसर्गः तस्मात् मुक्तिः। We have preferred the sing. to the plural as it keeps up the uniformity of construction with regard to the use of the sing. throughout.

Sl. 63. वाक्पटुता—cleverness in speech, command over language, eloquence. व्यसनं श्रुतौ—From the way in which the study of the Vedas is frequently referred to in these *S'atakas* we may infer that Bhartṛhari was not a Buddhist. *Cf.* sl. 65, 67; see Introduction.

Sl. 64. संभ्रम means आदर according to the commentary and the Vis'vakosha; the word also means haste which sense will also do here if we take विधि to mean आदरविधि as remarked by Mr. Telang—'It would mean the flutter of preparation to do due honour.' निरभिभव०—निर्गतः अभिभवः (insult, contempt) यस्मात् तादृशः सारः essence, gist यासां तादृश्यः। conversation about others without meaning the least offence; even the pith of which is free from disrespect to others. असिधाराव्रतम्—the vow of standing on the edge of a sword; also, explained otherwise as the practice of continence even in the company of a young wife. See notes on Sl. 28. This Sl. is quoted in the Kuvalayá-nanda as an instance of समुच्चयालंकार, with the following variations:—

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधिर्निरुत्सेकौ लक्ष्म्यामनभिभवगन्धाः परकथाः। प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः श्रुतेत्यन्तासक्तिः पुरुषमभिजातं कथयति ॥

Sl. 65. त्यागः—charity. *Cf.* दानेन पाणिः sl. 71. श्लाघ्यः—some take this with त्याग as well as with the nominatives following it, with the necessary change of gender. विजयि॰-विजयेते तच्छीलौ विजयिनौ ever victorious; तौ च तौ भुजौ च &c. Some separate विजयि making it an adj. to वीर्यम्. हृदि—Loc. sing. of हृदय which optionally becomes हृद् from the acc. plural. हृत् also occurs as a word by itself, but its use is rare. 'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' । Amara. श्रुतम्—Holy knowledge; or knowledge in general. *Cf.* sl. 71 *infra.* The fig. is विभावना since there is the manifestation of the effect मण्डन although its cause ऐश्वर्य has been denied; क्रियायाः [हेतोः] प्रतिषेधेपि फलव्यक्ति-र्विभावना । K. P. X.

Sl. 66. महाशैल &c.—शिलानां संघातः शिलासंघातः । महांश्चासौ शैलश्च महाशैलः तस्य शिलासंघातः like a dense (सं) line (घात) of rocks &c. The fig. here is उपमा, वत् the simile-expressing word being omitted in the compound उत्पलकोमलम्. For a similar idea see sl. 63.

Sl. 67. नामापि न श्रूयते—even its name is not heard *i. e.* no trace of it is left. ज्ञायते V. l. known *i. e.* through the medium of the ears. मुक्ताकारतया—by reason of its possessing the form of a pearl. स्वात्याम्-In Swátí *i. e.* while the sun is in conjunction with the constellation Svátí. It is supposed that at the time of the sun coming in conjunction with this constellation the pearl-shells burst open and the rain-drops that they receive into their cavity form pearls; see Bṛhatsamhitá of Varáhamihira XV. 13. *Cf.* पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः । जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥ Mál. I. 6. सन्मौक्तिकम्—A pearl of first water; सत् is

evidently preferable to तत्. अधम &c.—अधमश्च मध्यमश्च उत्तमश्च अध-माः तादृशा गुणा यस्य । जायते—Since this verb is repeated a strict rhetorician would detect in this कथितपददोष (the fault of repeating a word with the same meaning). The fig. is अर्थान्तरन्यास.

Sl. 68. Some take एव with भर्तुः, but that is not good; the construction should be यद्भर्तुर्हितमेवेच्छति तत्कलत्रम् meaning 'she that wishes *good only* to befal her husband deserves to be called 'wife.' कलत्रम् Mark the gender of this word which is neu.; the gender of Sanskrt words in some cases is quite arbitrary as remarked by Pàn.—लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । *Cf.* the word दार which is *masc.*, and is always used in the plural. पुण्यकृत्:-पुण्यं कृतवान् पुण्यकृत्. The aff. क्विप् (०=त्) is add to कृ after the words mentioned in the Sutra सुकर्मपापमन्त्र-पुण्येषु कृतः । Pán. III. 2. 89.

Sl. 69. नम्रत्वेनोन्नमन्तः—rising to greatness by humility. ख्या-पयन्तः—pres. p. of the causal of ख्या. Their appreciation of other people's merits is in itself a sign of their possessing merits. वितत०—अतिशयेन पृथवः पृथुतरा आरम्भाः पृथुतरारम्भाः, महत्कृत्यानीत्यर्थः । तेषु विततः प्रयत्नः यैः येषां वा ते. आक्षेप०-आक्षेपाणां यानि रूक्षाणि अक्षराणि तैर्मुखराणि मुखानि येषां तान् आक्षेप०मुखान्. दूषयन्तः—rebuking. Contemptuous silence is the best treatment for a calumniator. साश्चर्यचर्या-आश्चर्यसहिता admirable, चर्या (चरितम्) येषां ते. The fig. here is विरोधाभास.

Sl. 70. भूरिविलम्बिनः—hanging very low. अनुद्धताः—Not haughty. समृद्धिभिः—with the acquisition of wealth. This sl. occurs in the S'ák. Act. V. The figures in this sl. according to Rághavabhatta are क्रियादीपक, मालाप्रतिवस्तूपमा (विनयस्य साधा-रणधर्मस्य नम्रदूरविलम्ब्यनुद्धतशब्देनोक्तेः), अप्रस्तुतप्रशंसा and अर्था-न्तरन्यास (स्वभाव इत्यादिस्तु हिशब्दानुपादानेऽर्थान्तरन्यासः).

Sl. 71. *Cf.* sl. 65. *supra*. The fig. here is परिसंख्या as the S'astras &c. are specially mentioned as imparting beauty to the ear &c. to the exclusion of the ear-ornaments &c. It is

thus defined किंचित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्पते । तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥ K. P. X.

Sl. 72. पापात्—The abl. by 'वारणार्थानामीप्सितः' Pàn. I. 4. 27. That from which a person is warded off is put in the abl. case. हिताय योजयते—may mean (1) हितं साधयितुं (हितकरे कर्मणि) मित्रं प्रवर्तयति urges (his friend) to apply himself to a work beneficial to him; or (2) आत्मानं योजयते—sets himself about the accomplishment of his friend's good. The dat. is to be explained by 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' Pàn. II. 3. 14. When an infinitive of purpose is not actually used in a sentence its object is put in the dat. case; फलेभ्यो याति, फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः Sid. Kau. आपदं गतः आपद्गतः ।

Sl. 73. विकचीकरोति—causes to bloom, opens. A denom. verb, derived from विकच with the aff. च्वि (०). विकच-विगतः कचः (fold) अस्मात्; full blown or expanded. प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः' Amara. कैरव-a white lotus. Like कुमुद it is a lotus blooming at moon-rise. चक्रवाल—a collection of; properly a circle of; चक्रवालं तु मण्डलम् । Amara. नाभ्यर्थितः—to be taken with all the three—दिनकर, चन्द्र and जलधर. अभियोग—application, resolutely setting oneself about. Fig. Artha'ntaranya'sa.

Sl. 74. एते—Mr. Telang reads एके 'some'. ते एते, however, serves as a better correlative of ये and gives proper force to the main assertion. ०घटकाः—who bring about, accomplish. उद्यमभृतः—उद्यमं बिभ्रतीति; सोद्यमा इत्यर्थः । स्वार्थाविरोधेन—विरोधस्याभावः अविरोधः; स्वार्थेन अविरोधः, तेन *i. e.* without sacrificing their own good. स्वार्थाय—*i. e.* स्वार्थं साधयितुम्. See note on हिताय sl. 72. ये निघ्नति—Read ये तु घ्नन्ति.

Sl. 75. पुरा—at first, *i. e.* before it was placed on fire. ताप—(1) heat; (2) trouble. हि—अवधारणे Mark ! or; surely, verily. उन्मनस्—eager. तेन जलेन युक्तम्—reunited with the same water. शाम्यति—becomes calm, settles down. The stanza draws a very nice moral lesson from a common occurrence in the kitchen. The milk on being well heated begins to boil over, but if water is added

to it, it settles down. The fig. is अर्थान्तरन्यास; there is also काव्यलिङ्ग.

Sl. 76. इतः—when repeated this has the sense of here—there, in one place, in another. केशव or विष्णु is described as lying on the water of the ocean, and so he is called जलशायी (Amara.) and क्षीराब्धिनिवासी. कुलं—family, a host of (सजातीयैः कुलम्). तदीयद्विषाम्—Of Kes'ava's enemies–the demons. For the account of the Kálakeyas hiding themselves in the sea see Mah. Bhar. Van. P. 101, 105. शरणार्थिनां &c.—chains of mountains seeking shelter (*scil.* from the wrath of Indra). See note on sl. 36. Comp. पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः । नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ According to the Hariv. Mainráka appears to be the only mountain that took refuge in the sea. The poets speak of more mountains as having taken refuge probably only to magnify the greatness of the sea. संवर्तकैः—with the fires that destroy the world at the end of the creation. The commentator Ra'marshi gives to this word the sense सकलजलचरजीवविशेषः in addition, but this is quite obscure. संवर्त is also a particular cloud though it is not intended here. For वडवानल see Matsya Pura'ṇa CLXXIV. 49. *et. seq.*, and Mis. sl. 9. This may be looked upon as an instance of अप्रस्तुतप्रशंसा the अप्रस्तुत being not directly mentioned.

Sl. 77. In line 3 the Nirṇayasagar Edition reads प्रख्यापय for प्रच्छादय which will only suit with the reading प्रश्रयम् for स्वान् गुणान्; as it stands however it is entirely objectionable Mr. Telang thinks the construction of the stanza to be similar to that of Sis'. I. 51, which is according to the Sûtra समुच्चयेऽन्यतरस्याम्. In such constructions all the verbs must be in the Imperative mood. Here मावमंस्थाः must be considered as equivalent in sense to the Imperative mood. लक्षणम्—Mr. Telang adopts the reading चेष्टितम्. But then what does एतद् refere to? Certainly to the actions indicated by छिन्द्धि &c. so this amounts to एतत् चेष्टितं सतां चेष्टितम्. लक्षणं is therefore better. Such acts are the sign of &c.

Sl. 78. पुण्यपीयूषपूर्णाः—full of nectarious holiness or holy

nectar. पर्वतीकृत्य-न पर्वता अपर्वताः । अपर्वतान् पर्वतान् संपद्यमानान् कृत्वा । magnifying to the size of a mountain, making much of. कियन्तः—some, few, rare. Mr. Telang compares with this the use of कश्चित् in Bhag. VII. 3. एतेन वाचा कर्मणा च सर्वेषामुपकारवन्त इत्यर्थः । Ra'marshi.

Sl. 79. हेमगिरि the mountain of gold, मेरु. रजताद्रि.—Kaila'sa being white (on account of being covered with snow) is considered to be a mountain of silver. This cannot be Himàlaya as some take it. *Cf.* Meg. I. 58. यत्र &c.-The trees on other mountains are the same that they are, they are not changed into sandal trees as they would be if they grew on the Malaya mountain. Malaya, a mountain in the south of India famed for its sandal trees. मन्यामहे-we honour. *Cf.* अहमेव मतो महीपतेः Rag. VIII, and Mallina'tha's com. thereon. The fig. is विरोधाभास.

Sl. 80. रत्नैर्महार्हैः—with the 13 valuable jewels (churned out of the ocean before obtaining the 14th—nectar) भीमविषेण भीतिं न भेजिरे—did not take affright at the appearance of the dreadful poison. निश्चितार्थात्—The abl. by जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् । Várt. See A. G. § 76. *Cf.* प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति । The fourteen jewels are mentioned in the following verse—लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुरा धन्वन्तरिश्चन्द्रमा गावः कामदुघाः सुरेश्वरगजो रम्भादिदेवाङ्गनाः । अश्वः सप्तमुखो विषं हरिधनुः शंखोमृतं चाम्बुधे रत्नानीह चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्वन्तु वो मङ्गलम् ॥ For the story, see Ra'má. Bal. K. 45. Bha'g P. VIII. 6-8. Ni'. S'a. 27. The fig. here is अर्थान्तरन्यास.

Sl. 81. क्वचित्—may better be taken as an adv. of time; at one time, at another. भूमौ शायी—भूमिशायी will be a better reading as remarked by Mr. Joglekar. शाल्योदन०-शाल्योदने रुचिर्यस्य. Having a liking for S'àli (a superior kind of paddy) only. कन्थाधारी—One wearing a wallet. दिव्या०—दिव्याम्बरस्य धरः । मनस्वी—प्रशस्तं मनः अस्त्यस्य सः मनस्वी; (from मनस्+विनिः) high-souled, also wise. विन् shows प्राशस्त्य. कार्यार्थी-(कार्यं अर्थयते इति) One that seeks to gain his object. This as well as कन्थाधारी and शाकाहारी are formed by affixing इन् (णिनिः) by सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये (इन्

Sat Lal Rama.

is added to a root in the sense of 'in the habit of' when it is preceded by a noun not denoting a class).

Sl. 82. उपशम—Subduing the passion, tranquillity. प्रभविष्णु—One possessing absolute power. This is the only concrete noun used in the sloka for प्रभावस्य. निर्व्याजता—freedom from hypocrisy. सर्वेषाम् &c.—some take this to mean 'of all persons,' in which sense अपि would be superfluous. सर्वकारणम् cause of all *i. e.* ऐश्वर्य, सुजनता &c. शील—a righteous course of conduct.

Sl. 83. यदि वा—is equivalent here to अथवा. न्याय्यात्-See sl. 28. *supra*. धीराः-धियं बुद्धिमीरयन्ति सर्वतः प्रवर्तयन्तीति ॥ Ràmarshi. The wise.

Sl. 84. भग्नाशस्य—भग्ना आशा यस्य, तस्य-whose hopes (of escape) had been baffled. करण्ड &c.-करण्डे पीडिता तनुर्यस्य तस्य; whose body was pressed in the basket. क्षुधा म्लानेन्द्रियस्य—whose limbs had been weakened by hunger. पिशितम्—(पिश अवयवे; पिशेः किच Un. 95. III. इति इतन्) raw flesh. वृद्धौ क्षये—When a noun indicating 'cause' is used the effect is often put in the Loc.; Apte's Guide § 95.

Sl. 85. साधु &c.—साधु वृत्तं वर्तनं येषां तेषाम्. The word वृत्त has a double application here; as applied to the ball साधुवृत्त means well-rounded; in the other case it means 'of virtuous conduct'; whose course of actions is well-regulated. *Cf.* 'वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम्' Rag. V. 33. अस्थायिन्यः न तिष्ठन्ति तच्छीलाः । not abiding, short-lived. The Fig. is अर्थान्तरन्यास and श्लेष.

Sl. 86. मनुष्यः—'मनोरपत्यम् । 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च Pán. IV. 1. 161; मनु + यत् with augment ष्, मनुष्य; with अञ् we have मानुष. नावसीदति—Does not suffer, is not ruined. The construction of the second line is rhetorically faulty as यं refers to उद्यम which is not prominent being the member of a compound. The Fig. is रूपक in the first half and उपमा in the second.

Sl. 87. उपचीयते-increases, waxes. The root चि with उप, pass, means to grow in bulk, to thrive, as अपचि means to decrease in bulk. सन्तप्यन्ते-are not grieved. विप्लुताः—overpowered by difficulties. न ते विपदा—is perhaps a better reading being easier.

Sl. 88. नेता—guide, adviser. *Cf.* अमात्ये नेतरि सुलभमेतत्कुमारस्य Mud. II. बृहस्पति—The spiritual adviser and counsellor of Indra. For derivation see sl. 34. अनुग्रहः किल हरेः—who, as is well known (किल), enjoys the favour of Hari. ऐरावतः—इरा आपः सन्त्यस्मिन् इरावान् तत्र भवः (अण्); lit. sprung from water. The name of Indra's elephant obtained at the churning of the milky ocean. ऐश्वर्यबल—may be taken as a Tat. or a Dwandwa. The latter is preferable. ऐश्वर्य—means here the accompaniments of royalty. भग्नः had to yield, was routed. दैवशरणम्—A poetical license. The poet's meaning is दैवं शरणं (रक्षितृ) वरम्, and so the two words ought not to have been compounded. As it stands we may explain दैवकृतं शरणं दैवशरणम्। धिक् धिक् &c.—This may be taken in two ways:—धिग्धिक् as an interjection, and वृथा पौरुषं separately; or the whole together as meaning—'Fie upon vain valour.

Sl. 89. फलं. *i. e.* the good or bad result of their actions, happiness or misery. कर्मायत्तं—'अधीनो निघ्न आयत्तः। Amara. *Cf.* Sl.s. 94, 96, 97. Here there is a reference to the two of the three divisions of *Karma* made by writers on metaphysics, viz. संचित, प्रारब्ध and क्रियमाण. सुधिया सुविचार्यैव कुर्वता भाव्यम्=सुधिया सुविचार्यैव व्यवहारः कार्यः The construction should be noted. When the potential pass. p. is used as predicate the noun or adjective coming after it (as कुर्वता here) must agree with the agent (सुधिया here).

Sl. 90. खल्वाटः-a bald-headed man. सशब्दं भग्नम्—broke with a loud report. "The fact of the tree being ताल (Palm) adds to the force of the lines as it gives little or no shade" Telang. The fig. is अर्थान्तरन्यास. *Cf.* अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं । सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति.

Sl. 91. ग्रहपीडनम्—trouble from ग्रह—*viz.* राहु. *Cf.* the last line with लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः H. 'In the Kávya-sangraha this stanza is given as Vetàlbhatta's. p. 39.' Mr. Telang's note. The fig. is अर्थान्तरन्यास and काव्यलिंग.

Sl. 92. सृजति the subject to this is विधिः to be supplied from the context. तावत्--some commentators interpret this as प्रथमम्.

It seems, however, to be used here अवधारणे 'indeed,' does create. पुरुषरत्नम्—The jewel of a man (पुरुष एव रत्नम्); the best of men. It may also be explained though not preferably as पुरुषः रत्नमिव (jewel-like). *Cf.* जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते। Malli. on Rag. XVI. 1. अलंकरणम्—an ornament (beautifier) of. Here ल्युट् (अन) is added कर्तरि. तदपि—तत् refers to पुरुषरत्न. Some take this to be equivalent to तथापि. तत्क्षणभङ्गि—स एव क्षणः तत्क्षणः the moment a man becomes a *Purusharatna*; तस्मिन् एव क्षणे भज्यते इत्येवंशीलम्।

Sl. 93. यदा—is equivalent here to यदि. दोषो वसन्तस्य किम्—The spring is the season for the trees to put forth new leaves. करीर a thorny shrub growing in a desert; it is eaten by sheep and camels. उलूक—an owl. अपि stands for च. सूर्यस्य—सरति आकाशे सूर्यः। यद्वा सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति (urges men to action), from सृ + क्यप् कर्तरि; क्यपो रुट्; it is irregularly derived by 'राजसूयसूर्य &c.' Pan. III. 1. 114. चातकमुखे—The bird चातक is supposed to drink only a few drops of rain water when the sun is in *Sváti*. Various discrepant stories are current about this bird with which every one is familiar. मेघः-मेहति सिञ्चतीति.

Sl. 94. नमस्यामः—A denominative. क्यच् is added to नमः in the sense of 'paying homage to'; नमस्यति देवान्। पूजयतीत्यर्थः। Sid. Kau. on Pa'n III. 1. 19. ननु—here used to introduce an objection—but, are they not &c. ? हतविधिः—accursed fate. *Cf.* हतहृदयं S'ak. VI. 6. हतविधिलसितानां ही विचित्रो विपाकः। Sis. XI. 64. The word दग्ध is also similarly used. See Vair. S'a. sl. 8. The word हतक is more commonly used in this sense but at the end of a comp.; न खलु विदितास्ते चाणक्यहतकेन। Mud. II. परिभूताः स्थ रामहतकेन। Utt. I. वशगाः—वशं गच्छन्तीति वशगाः। under the power of fate. The gods, Indra included, are finite beings whose existence as separate deities terminates at the end of a *Kalpa* and whose sovereignty in heaven is not permanent. प्रतिनियत &c.—एकं केवलमेव फलमेकफलं कर्मण एकफलं कर्मैकफलं; प्रतिनियतं व्यवस्थितं predetermind, fixed कर्मैकफलं ददाति इति. Even *Vidhi* has no arbitrary power to dispense fruits. It is entirely guided by men's actions in

the distribution thereof. The poet here distinguishes between *Vidhi* and Karman.---कर्मभ्यः—Every action must bear its fruit, good or bad. *Cf.* 'न हि कर्माणि क्षीयन्ते' Mahábhàrata, and the well known Smṛti 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म' &c. न येभ्यः प्रभवति—The dat. by 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च' । Pán. II. 3. 16. Here न प्रभवति is equivalent to नालम् । The gen. may also be used with words like प्रभु &c.; 'प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम् । Sid. Kau. The Fig. here is सार which is defined as 'उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः' । K. P. x. S'ara or climax is that in which excellence rising successively ultimately reaches its culminating point.

Sl. 95. कुलालवत्—Like a potter. Here the aff. वत् refers to the क्रिया *viz.* the work of forming things which Brahmá has to do like a potter fashioning his clay-things. ब्रह्माण्डभाण्डोदरे- in the cavity of the immense vessel of the primordial egg, (bursting which Brahmà came out and out of which the universe sprang). See Manu. I. 11—13 and Mat. P. II. 24. *et, seq.* उदरे-because the two shelves of the egg from the extreme boundaries of the universe within which every existing thing is situated. नियमित—restrained, chained down as it were. विष्णुः—The name is thus popularly derived—यस्माद्विश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः । तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशधातोः प्रवेशनात् ॥ दशावतार०—two constructions are possible:—(1) गहन may be taken as meaning a forest (दशावतारा एव गहनं) and महासंकटे as a Bah. comp. meaning 'beset with great difficulty.' (2) The other way is to take गहन as an adj. qualifying महासंकटे (a noun) meaning 'the great difficulty.' The latter way is preferable. Vishṇu was cursed by Durvásas to undergo the penalty of being born on the earth ten times. The ten incarnations are given in the following couplet—मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोथ वामनः । रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की च ते दश ॥ रुद्रः—रोदयत्यसुरान् इति fr. रुद्+र Un. II. 22. The S'rutis derive the word differently. *Cf.* सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्' । Also रुजः सर्वगता यस्मात् हारयामि जगत्त्रयम् । रोदनं हन्मि यस्माच्च रुद्रस्तस्मादहं प्रिये ॥ Ska. P. कपालपाणिपुटके—कपालसहितं पाणिपुटकं कपाल०; a Madhyamapadalopî comp.

कपाल—a human skull. The story of Rudra's begging with a skull in his hands is given in the Ska. P. सूर्यः—see sl. 93. According to Ràmarshi the term सूर्य includes the stars and other heavenly bodies (अिसूर्य इत्युपलक्षणम् । चन्द्रादयो महा अपि भ्रमन्ति। We extract the following from Mr. Telang's notes:—"The sentiment of this stanza again shocks the orthodoxy of the commentator. One copy of the commentary has the following. ब्रह्मविष्णुसूर्यादीनां प्राचीनकर्म वर्तते इति वक्तुं नैवोचितम् । दृष्टान्तस्तावदेकदेशी वर्तते। तैर्यत्कार्यमङ्गीकृतं तत्कुर्वन्ति । दृष्टान्तस्तु लोकव्यवहारार्थं लिखितः कर्मणि महत्त्वस्थापनार्थम् ॥ But the idea is not so uncommon a one as this indicates. Thus in the Yoga-Vàsishtha quoted in the commentary on the Rámàyaṇa p. 12 (Bom. Ed.), we read तेनापि शापितो विष्णुः सर्वज्ञत्वं तवास्ति यत् ॥ किंचित्कालं हि तत्यक्त्वा त्वमज्ञानी भविष्यसि. And this is given as the occasion of Vishṇu's incarnations. Another account of them may be seen at Matsya Puraṇ XLVII., Sl. 103-4, where Bhrgu says to Vishṇu: यस्मात्ते जानतो धर्ममवध्या स्त्री निषूदिता ॥ तस्मात्त्वं सप्तकृत्वेह मानुषेषूपपत्स्यसि ॥ ततस्तेनाभिशापेन नष्टे धर्मे पुनः पुनः ॥ लोकस्य च हितार्थाय जायते मानुषेष्विह ॥ This stanza in Kàvyasangraha p. 6."

Remarks:—The sl. is faulty in many ways as regards the construction and meaning of almost every line. The Tad. aff. वत् is used in such instances as ब्राह्मणवदधीते (see Pán. V. 1. 115.). Here वत् has a distinct relation with अधीते *i. e.* the क्रिया. Now here कुलालवत् is to be taken with नियमित wherein the action is implied. Then the construction becomes ब्रह्मा येन कुलालवत् ब्रह्माण्डभाण्डोदरे नियमितः &c. Here ०भाण्डोदरे goes well with Brahmá but not with कुलाल as it is absurd to suppose a कुलाल to be confined in a pot. Again Ràmarshi says ब्रह्माण्डभाण्डे नियमित *i. e.* ब्रह्माण्डभाण्डानि विधातुं नियमितः—but then what is the meaning of गहन? In the second line there is nothing objectionable but the construction is ambiguous, गहन being a noun as well as an adjective. In the third line the comp. कपालपाणिपुटके is to be understood as a Madhyamapadalopî.

Then follows भिक्षाटनम्. Now what relation is there between कपाल° and भिक्षाटनम् ? If any sense is to be given to the clause we must understand पुटके भिक्षा तदर्थमटनम् taking it as एकदेशी अन्वय, Perhaps the poet wrote °पुटकः qualifying रुद्रः, के being a mistake for कः committed by some careless scribe. Again in the fourth line the causal sense so prominently expressed by नियमित, क्षिप्त and कारित altogether disappears भ्राम्यति being used. Thus there is the fault called प्रक्रमभङ्गः.

Sl. 96. आकृतिः—stands for शोभनाकृति 'a graceful form' फलति—bears the desired fruit. संचितानि—Fate is of three kinds; संचित, प्रारब्ध, and क्रियमाण. There is a reference here to the first kind. The fig. is दीपक the predicate expressing the धर्म being only once expressed. There is also उपमा.

Sl. 97. महार्णवे—अर्णांसि सन्त्यस्मिन् इति अर्णवः; fr. अर्णस् water + the *matub* aff. व, the स् being irregularly dropped before it. विषमस्थितम्—in a critical or trying position. विषम is a generic term for difficulty. *Cf.* Bhatti VI. 88, and Bg. II. 2. where the venerable S'ankaràchàrya renders विषमे by सभयस्थाने. पुराकृतानि पुण्यानि—This and the preceding sl. show that the author believed in a former birth, which Buddism does not recognise. See Introduction. *Cf.* अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितम् । Pt. 1.

Sl. 98. हित—a well-wisher. *Cf.* हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः । Ki. I. 5. प्रत्यक्षम्—अक्ष्णोः प्रति Avya; or better, अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् Tat., by the Vàrt. 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' । हालाहलम्—Properly the very deadly poison produced at the churning of the ocean; hence any virulent poison. सत्क्रिया—virtuous conduct. *Cf.* 'शकुन्तला मूर्तिमती च सत्क्रिया' । S'a. V. 15. "With the reading वक्रिकाम् which would seem to mean "crookedness," the meaning of the Stanza must be "that which makes wicked men of good ones," &c. This is also the meaning according to Râmarshi with the reading चक्रिकाम्, which he interprets to be either सरस्वती or लक्ष्मी, वक्रेण विनाभिमन्युगं फलं न भवति (commentary)." Mr. Telang. व्यसनैः—used adverbially here, meaning 'with persistent application.' अभ्यास—an energetic effort.

Sl. 99. परिणतिः अवधार्या—The result should be considered आविपत्तेः-till death; *cf.* हिमसेकविपत्तिः, and 'नरेन्द्रविपत्तिशोकात्' Rag. VIII. 45, XIX. 56. also Veni. IV. 6. विपाकः-(from वि+पच्+घञ् or क्त) originally means cooking, and thence ripeness, development, consequence. शल्यतुल्यः हृदयदाही हृदयं दहति तच्छीलः-burning (*i. e.* giving pain to) the vitals of the heart like the barb of an arrow. The fig. is Upamá.

Sl. 100. स्थाली—a cooking vessel; स्थलति तिष्ठत्यन्नमत्र । वैदूर्य—*lapis-lazuli*; विदूरे अद्रौ भवम् (ष्यञ्) so called because first obtained from the mountain Vidúra. तिलखली—The cake of sesamum after oil has been pressed out of it, oil-cake. विलिखति-Scratches, ploughs. अर्कमूलस्य—The root of the *Arka (calatropis Gigantia,* रुई in Marathi) is a worthless plant. *Cf.* the proverb अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् । कर्पूरखण्डान्—(खण्ड m. = a collection) a collection of *karpu'ra* trees. वृतिम्—from वृ to cover, to surround + ति (क्तिन्); which surrounds, a hedge. कोद्रवानान्—कोद्रव is a kind of very poor and coarse grain, and is commonly known as हरीक. कर्मभूमि—lit. the land of religious rites *i. e.* this world as opposed to भोगभूमि (such as Swarga, the world of the moon &c.). The idea is somewhat similar to that of Bishop Butler who calls this a world for man's probation.'—Telang. Hindu writers refer by this to India (the land of Bharata भरतवर्ष) which is the fittest land for the performance of religious rites. It is laid down in S'ruti (see Chhánd. Up.) that men repair to the world of the moon &c. to reap the benefits of their meritorious deeds; and when the fund of happiness laid in store there for them is exhausted they come down again to this world of mortals to perform *karma*. *Cf.* कर्मभूमिभूतेऽस्मिन् भारते वर्षे । Kad. p. 457. कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभम्' । Ràmà. Ayod. K. कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिरसौ मता' quoted by Mr. Telang from Muir. V. 325. तपस्—is used here in a wider sense; as meaning the performance of one's religious duties of all sorts, necessary to elevate him to heaven. The idea expressed here is this. Men who waste the opportunity of securing

heaven (or *moksha'*) by practising *tapas* given to them by birth in this world are as foolish as one who &c. The fig. is मालानिदर्शना.

Sl. 101. The moral Mr. Telang draws from this verse is "A man may do the most difficult and dangerous things in order to do what is fated not to happen, or to avoid what is fated to happen. But he will fail." There is no reference in this verse, however, to "*avoiding* what is fated to happen." The verse says that although a man may dive into the sea (for pearls or other gems), go to the golden mountain Meru, conquer enemies in battle, or carry on trade and so forth, no wealth comes to him if it is fated not to come; (यत्कर्मवशतोऽभाव्यं तन्न भवतीह) for how can that be countet-racted which *is* destined to happen? मज्जतु &c.—*i. e.* for pearls &c. आहव—आहूयन्ते अरयोत्र। सकलाः विद्याः—According to some the *vidya's* are three, viz. आन्वीक्षिकी or metaphysics (अध्यात्मविद्या), त्रयी the three Vedas, and नीति or दण्डनीति administration of justice. According to some they are four viz. आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । Kâmandaka. The usual number of *Vidyás*, however, is fourteen—अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश। See Rag. V. 21. कलाः—These are said to be 64. भाग्यवशतः—in obedience to the power of fate.

Sl. 102. तस्य सुजनतां उपयाति—is friendly disposed towards him. सन्निधि०—सत् may qualify निधि as well as रत्न; सन्ति च तानि (निधयो रत्नानि च) निधिरत्नानि च or सन्निधि=collections of choice things, and jewels. Ràmarshi takes it as संनिधौ समीपे रत्नैरुत्कृष्टवस्तुभिर्गवाश्वान्नवस्त्रादिभिर्मणिभिर्वा पूर्णा। For the alleged fatalistic tendency of the Hindus in general see the Introduction.

Sl. 103. समयच्युतिः—losing an opportunity, letting slip right time. समयस्य (यस्मिन्काले यदवश्यं कर्तव्यं तस्य कालस्य) च्युतिः अतिवाहनम्; or समय may mean 'a condition' an engagement. 'Not keeping an engagement. अनुव्रता—भर्तुः अनुरोधः एव व्रतं यस्याः सा or पत्युः अनु अनुकूलं व्रतमाचरणं कर्म वा यस्याः। Obedient or devoted to her husband. आज्ञाफलम्—आज्ञा power to enforce obedience एव फलं यस्य। The fig. is परिसंख्या; see sl. 71.

Sl. 104. गती ह—Not separable as गती इह as गती is a dual form. ह must be taken as a particle laying stress on the preceding word. 'Verily there are &c.'. It is, however, rarely used in classical literature. Mr. Telang remarks—"The first line is ungrammatical unless ह is taken as an expletive by itself. But ह is not used in the class of works to which these *S'atakas* belong." The verse occurs here with slightly different readings in sloka 33 *q. v.*

Sl. 105. अप्रियवचनदरिद्रैः—by those who are poor only in harsh words *i. e.* who will not utter harsh words. आढ्य—rich in. स्वदारपरितुष्टैः—For a similar expression, *cf.* स्वयोषिति रतिः। परपरिवादनिवृत्तैः—परेषां परिवादः परपरिवादः तस्मान्निवृत्ताः तैः। परि (or री) वाद=censure: अवर्णाऽऽक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत्। उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे. ॥ Amara.

Sl. 106. कदर्थितस्य-p. p. of कदर्थय् denom. fr. कदर्थ (कुत्सितोर्थः) of one who is despised, afflicted, worried. Mr. Telang rightly remarks that अधोमुखस्य कृतस्य is not a usual construction, and that therefore the reading तनूनपातो (see foot-note p. 34) is better. This, however, is open to another objection, for it involves the दोष—अप्रयुक्तत्व, the word तनूनपात्—though given by the lexicographers for 'fire' being hardly if ever used by the poets. The fig. is दृष्टान्त.

Sl. 107. न खनन्ति—do not wound or pierce. The reading लुनन्ति 'cut or wound', is not so appropriate as the idea of piercing is prominent. कटाक्षविशिखाः—arrows in the form of glances. कृशानुः-कृशयति that which reduces size; hence fire; कृश्+आनु (क्). Construe यस्य चित्तं कान्ता॰ न खनन्ति, ॰तापः न दहति and so on.

Sl. 108. पादाक्रान्तम्—(1) covered over with his rays; (2) trodden under the feet, subdued. Mr. Telang thinks that in the latter sense there would seem to be an allusion to the Vàmana incarnation of Vishṇu. स्फार-(from स्फाय्+रक् Un. 2. 13.) profuse, wide. तेजस्—(1) valour; (2) lustre; light. The figures are Upamá. and S'lesha.

Sl. 109. वह्निस्तस्य जलायते—तस्य here means towards him. जलायते &c. are denominative verbs, formed according to the

Sûtra 'कर्तुः क्यङ् (य) सलोपश्च' Pán. III. 1. 11 and are conjugated in the Atmanepada. कुल्यायते—acts like a canal, *i. e.* assumes the narrowness of a canal. कुरङ्गायते—becomes tame like a deer. माल्यगुण—a wreath of flowers, a garland. पीयूषवर्षायते—produces the effects of a shower of nectar. अखिल०—अखिलानां लोकानामतिशयेन वल्लभम् ।

Sl. 110. लज्जा &c.—This is interpreted in three ways:—(1) लज्जा एव गुण स्तस्यौघः (2) लज्जादयो ये गुणास्तेषां &c. and (3) लज्जाया ये गुणाः &c. For taking आदि understood in (2) there is no authority. (3) though not quite unacceptable does not seem to be intended. In (1) the word ओघ has hardly any propriety. It is therefore better to take it as लज्जा च गुणौघश्च modesty and many other qualities (as Mr. Telang does). अत्यन्तशुद्धहृदया and अनुवर्तमाना may also be taken with both, प्रतिज्ञा and जननी and interpreted as (1) अत्यन्तं शुद्धं हृदयं यस्यां in which the heart *i. e.* motive, is pure; (2) ... हृदयं यस्याः whose heart is pure; (1) always going with one, binding. (2) devoted or attached, lit. always following one. सुखमसूनपि संत्यजन्ति-सुखम् here may be taken as a noun in the acc. (comforts and even life) or as an adverb, meaning 'easily, without difficulty' (this is preferable being more forcible); *cf.* त्यजन्त्यसून्शर्म च मानिनो वरं त्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम् ॥ Nai. I. 50; for the former sense comp. स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि । आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा Uttara. I. सत्यव्रतव्यसनिनः—सत्यमेव व्रतम् तस्मिन् व्यसनमस्त्येषां ते; for व्यसन see slokas 62, 98. The aff. इन् is added for the metre, as a Bah. would have expressed the same sense. See note to Sl. 9 *Supra*.

MISCELLANEOUS.

Sl. 1. The word स्त्रीणाम् in the second line is to be construed with each of the first three lines. स्त्रीणां हृदयमग्राह्यम्—the heart of women cannot be comprehended (lit. seized). अग्राह्य has a twofold sense (1) not to be fathomed &c.; (2) not to be felt or touched by the hand. भाव—Real feeling, inward motive. 'भावोभिप्राय आशयः' Yàdava-kosha, quoted by Malli. in his com. on

Rag. II. 26. पर्वत &c.—Zig-zag like the narrow (footpath in a mountain). पुष्करपत्रतोयतरलं—a common expression to denote unsteadiness. नाम—Mr. Telang takes this in the sense of 'verily'; it may perhaps be taken in the sense of प्राकाश्य 'as is well-known.' *Cf.* नलिनीदलगततरलं सलिलं। तद्वज्जीवनमतिशयचपलम्—Mohamudgara. दोषैः समं वर्धिताः—growing with the faults; *i. e.* as the woman grows the faults develop in her. The fig. is *upama'*.

Sl. 2. अभिमुख &c.—killed with his face towards (not turned away from) the enemy; or in the front line. 'For the idea of the first line comp. आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः। युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः॥ Manu VII. 89; also Bg. II. 38, or the following stanza quoted by Madhusûdana Saraswatî under Gîtâ I. 31—द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ। परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः॥ Telang. तिष्ठतु तावत्—let that be apart, leave aside all consideration about. *Cf.* तिष्ठतु तावद्भवतो धीरता Vik. साधुवादः—praise—साधु इति वादः वचनम् श्रवणसुखः—श्रवणं सुखयतीति श्रवणसुखः। Leaving aside all consideration of the attainment of heaven or victory, the applause of both the armies is not an insignificant gain for a man who falls *wounded in the front rank in a battle.*

Sl. 3. प्रभवति—stands at the top. वराह—the third incarnation of Vishṇu who lifted up the earth when the demon Hiraṇyâksha, brother of Hiraṇyakashipu was carrying it with him into the depths of the ocean, and killed the demon. The reading इन्तसलिलैः is evidently a misprint occasioned by a copyist's blunder, and so it has been changed to हन्त सलिले. The former hardly gives any sense. दन्तमुकुलैः *v. l.* will not do, as the tusks of such a varâha cannot with any propriety be compared to *Mukulas*. शिरःशेषः—शिर एव शेषः यस्य सः। परः the other *i. e.* राहु. For the allusion see note on शीर्षावशेषीकृतः Sl. 34. The greatness of Vara'ha consists in lifting up the earth on his tusk, and of Ra'hu in being generous enough to let go an enemy whom he has in his clutches. The figures are काव्यलिंग and यथासंख्य.

Sl. 4. उदन्वत्—the ocean उदकानि सन्त्यत्र; from उदक+वत्; उदक is changed to उदन् by उदन्वानुदधौ च'। Pa'n. VIII. 2. 13. सदा

पान्थः—ever moving along a path. पान्थ is derived from पन्थानम् नित्यं गच्छति; अण्, पन्थादेशः । The space of the sky although it may appear extensive is repeatedly traversed by the sun. कलयति—comprehends, takes the measure of. भावाः—things. स्फुरत् clear, well-defined. अवधिमुद्रा—boundary-marks. मुकुलिताः-encased as the flower is in the bud; confined, delimited. प्रज्ञोन्मेष—opening, blooming of the intellect, hence its brilliancy. असीमा—न विद्यते सीमा मर्यादा यस्य सः The fig. in this sl. is व्यतिरेक which is defined as उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः. There is व्य० when the superiority over the उपमान (the standard of comparison) of what is different from it is mentioned, as that of सतां प्रज्ञोन्मेष over भू &c. here.

Sl. 5. The idea of the sl. is that one should make once for all a choice of the alternatives stated and act accordingly; भार्या—भ्रियते इति भार्या fr. भृ + ण्यत्. भर्तुं योग्या वा; he should have the one or the other, and nothing between these.

Sl. 6. कमठ—के जले मठति इति; अच्; a tortoise. Here the great Tortoise-the second incarnation of Vishnu. कुलाचल—Name of the seven principal mountain chains. These are—महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ दिग्गज—The elephants of the quarters; supporting and guarding them. The names are thus given by Amarasimha-ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ The Rámáyana gives them differently, *viz.* Virûpáksha for the East, Saumanasa for the West, Mahâpadma for the South, and Bhadra for the North.

प्रतिपन्न-what is undertaken. अमलमनसाम्—of those whose minds are pure *i e.* who never use equivocal language but state in unmistakable terms what they *would* do. फलति ought to be चलति. It is not clear what the gist. of the sl. is. The connection between strong-mindedness and *amalamanasatva* is not very clear. Probably the poet expresses here the same idea as he does in the last line of the next sloka. The fig. is व्यतिरेक.

Sl. 7. कूर्मस्य—कौ जले ऊर्मिः वेगो अस्य । A tortoise. Here the second incarnation of Vishnu. Mr Telang reads the third line as

किं त्वङ्गीकृतमुत्सृजन्न मनसा &c. suggesting that the line should be taken as a question and that for this it would be better to read किं चाङ्गीकृतम्, and further remarks—' The reading किंतु is more appropriate to what I think is the intended sense, but to obtain that न must be got rid of.' निर्वाहः &c.-construe सतामेतद्धि गोत्रव्रतं (यत्) प्रतिपन्नवस्तुषु निर्वाहः। व्रत—An observance that is binding. The sloka occurs in Mud. II. The fig. is अर्थान्तरन्यास.

Sl. 8. पिण्ड—a ball of rice. *Cf.* ननु पश्य आश्वासितः पिशाचोऽपि भोजनेन'। Vik. II. This metaphorically means 'when bribed'. मृदङ्ग—Tabors were originally made of earth. मुखलेपेन—refers to the practice of applying kneaded flour to a *Mrdanga* before it is played upon. The fig. is अर्थान्तरन्यास.

Sl. 9. स्वभरण०—स्वभरणस्य व्यापारः, स एव ०मात्रं तत्र उद्यताः bent upon, exerting themselves for. *Cf.* जठरं को न बिभर्ति केवलम्। H. अग्रणीः-The leader of; अग्रं नयतीति fr. अग्र+नी+क्विप् (०) by 'सत्सूद्विष &c.' Pa'n. III. 2. 61. The न is changed to ण after अग्र and ग्राम by the va'rt. अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः। दुष्पुर०—दुःखेन पूर्यते इति; shows the extreme selfishness of Va'dava. वाडवः-The submarine fire; also called Aurva; see sl. 76. जीमूत—जीवनस्य मूतः-पटबन्धः जीमूतः a comp. of the पृषोदरादि class. संभृत-qualifies संताप; caused or intensified by. विच्छित्तये—The dat. is तादर्थ्ये by the vart. तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या। The cloud is mentioned here as the type of सत्.

Sl. 10. In this sl. a minister and a poet are described as having a similar function to do by epithets which are *slishta.* दूरात्-(1) from afar; may also be metaphorical; (2) far apart *i. e.* by using words in a *slishta* or secondary (लाक्षणिक) sense; by presenting a striking picture to the mind far beyond the conception of ordinary men. अर्थ—(1) wealth or a political end (2) the intended sense. अपशब्दं त्यक्त्वा-Avoiding wrangling; or offensive words; or better still take the whole as चापशब्दं the twanging sound of the bow, *i. e.* achieving lofty aims by a wise stroke of policy without having recourse to war.; (2) faulty or offensive expressions, wrong words. सत्सभा—(1) assemblies of good (or politically clever) people, political bodies;

(2) assemblies of learned (able to appreciate सहृदय) men. पदम्—(1) step; (2) words. लोकचित्त°—(1) by consulting public opinion, (2) by going along with the current of ideas and conforming to the tastes of his times. For a similar comparison between a minister and a poet see Mud. IV. 2; Sis. XI. 6.

Sl. 11. प्रभुणा—प्रभवतीति प्रभुः, used in a literal sense, powerful, having power to dispense. प्रमाणीकृतं—प्राप्यत्वेन निर्णीतम् Ràmarshi, marked or settled as one's measure *i. e.* portion destined to fall to one's share. उपनमेत्—Lit. go to, fall to one's lot. Comp. for this sense of नम् with उप, इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्टकान्ति S'ak. V. 19, कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं &c. Meg. Some read उपनयेत् supplying दैवं as the subject, but then the construction becomes clumsy. कारणम्—*i. e.* to obtain more. आशा—directions, there is also an indirect reference to the other meaning—'hopes, expectations'. द्वित्राः—A Bah. Comp. 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्' Pàn. V. 4. 73. संख्येये यो बहुव्रीहिः तस्मात् डच् (अ substituted for the final vowel) स्यात् । Sid. Kau.

Sl. 12. परिचरितव्याः—Should be attended upon. यद्यपि &c.—*i. e.* if they do not give special instruction &c. न—It will be better to read नो to suit the metre. स्वैरकथाः—randam talk; स्वेन ईर्ते ईरति वा । पचाद्यच् । शास्त्राणि—precepts, information that can be safely relied upon.

Sl. 13. कन्दुकपातेन—a curious phrase probably used for the metre; the regular one would be कन्दुकपातं पतति, in the manner of the fall of a ball *i. e.* to rise again. केन तुल्यं कन्दुकपातेन कन्दुकपातवत् यथा कन्दुकः पतन्नुत्पतति । Ràmarshi. *Cf.* प्रायेण साधुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तयः *supra* sl. 85. उत्पतति—better read पतति. आर्यः—An honourable man, a man of merit. मृत्पिण्ड—a lump of clay, which remains sticking to the ground and never rises up.

Sl. 14. अवकर—*m.* sweepings, dust, from अवकृ+अप् (अवकीर्यते इति). कृकवाकु-कृकेण गलेन वक्तीति a cock. See Vai. S'à. 52 Fig. अप्रस्तुतप्रशंसा.

Sl. 15 मदभिन्न°—मदवारि° *V. l.* is easily intelligible. निद्रालसाः- dull with the nightly sleep. वीणा &c.—For the idea expressed

here, comp. Kir. I. 38 and Rag. V. 65. सुरलोकेश—The lord of the world of gods *i. e* Indra; or it may mean the gods of heaven. सदृशं-qualifies तदैश्वर्यं understood. विस्फूर्जितं—properly a flash of lightning; hence manifestation. Construe नागाः निद्रालसाः तिष्ठन्ति इति यत् &c.—When the relative stands for a whole sentence such as is represented by 'that' in English, it is always used in the sing. number and neuter gender. See Apte's Guide. § 25 The fig. is उदात्त which is described as उदात्तं वस्तुनः संपत् the description of the excellence of a thing.

Sl. 16. संतोष॰—संतोषेण निरन्तरं always or greatly, highly प्रमुदिता; delighted. Mr. Telang reads संतोषसुखप्रमोदमुदिताः but we do not see the propriety of प्रमोद and मुदित which mean the same thing. भिन्नाः—interrupted, unaltered; they enjoy unmixed felicity (not affected by the report about the treasures of Meru). The joys of ordinary men are often interrupted by misfortunes, the thwarting of their desires &c. इतर—mark the contrast. The happiness of the one never comes to an end; the thirst of the other never ends and makes him perpetually miserable. इत्थं &c.—The sentence ends with मेरुः; supply सः or एतद्विधेः कृत्यं as nom. to रोचते. This indicates Vairàgya, and so the sl. is out of place here. The idea seems to be this—A sane person never does any thing without some motive. But it is difficult to see what the motive of Brahmà was in creating Meru. Those who are self-contented have nothing to do with it. If the object be to gratify the lust for money of avaricious persons, Meru with its unending treasures can never fulfil it. "S'arngadhara p. 20 ascribes this to Vidyàpati." Mr. Telang.

Sl. 17. परोपकारित्वम्—परस्य उपकरोतीति परोपकारी तस्य भावः। त्रितयम्—त्रयोऽवयवा अस्य त्रितयम्। 'संख्याया अवयवे तयप्'। Pàn. V. 2. 42.

Sl. 18. गजाङ्गनाया—गजस्य इव अङ्गनं गमनं यस्याः; with the gait of an elephant; hence a beautiful woman. If the reading be करटे, गजाङ्गना would mean a female elephant; protuberant temples being regarded as a mark of ugliness in her case. Probably we should read लज्जाङ्गनायाः &c. Modesty in

the case of women as well as &c. This also explains the force of च. शीलं &c.—*Cf.* सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम्। sl. 82. above.

Sl. 19. शृङ्ग.—The top or peak of a mountain. विषम—विगतं विरुद्धं वा समम्। uneven surface. न कृतः शीलविलयः—one should value character above every thing.

Sl. 20. विरसः—painful, disagreeable on account of constant disappointment. आयास—an effort accompanied with bodily or mental trouble. अध्यवसाय—a resolute undertaking. दुरध्यवसाय means here 'a foolish attempt.' विपदि &c.—*Cf.* दर्शितभयेपि धातरि धैर्यध्वंसो भवेन्न धीराणाम्'। कल्पापाये—कल्पे यः अपायः destruction of every thing तस्मिन्सति। This corresponds to 'विपदि' in the case of the '*mahats.*' व्यपेतनिजक्रमाः—who depart from their usual course *viz*, (I) remaining firm and supporting the earth; and (2) keeping within the limits. Men truly great are not व्यपेतनिजक्रम in विपद् but the mountains and the oceans are. कुलशिखरिणः—see note on कुलपर्वत mis. sl. 6. क्षुद्राः—*mean*, and not '*small*'. Mr. Telang says—"I, however, prefer कल्पापायेऽप्यव्यपेतनिजक्रमा एते कुलशिखरिणः क्षुद्रा न भवन्ति न वैते जलराशयः. It may also do to take it as कल्पापायेपि कुलशिखरिणः व्यपेतनिजक्रमाः क्षुद्राश्च न (भवन्ति) न वैते जलराशयः। Râmarshi's comment runs as follows:-एते महान्तः क्षुद्राः लघवः (*sc.*) कुलशिखरिणः कुलपर्वताः न भवन्ति। अथवा एते जलराशयः समुद्रा न। किंभूताः क्षुद्राः लघवः। पुनः किंलक्षणाः उभये कल्पापाये कल्पस्य अपायोन्तः तस्मिन् व्यपेतनिजक्रमाः व्यपेतः गतः निजक्रमो गुरुत्वगाम्भीर्यादिः येषां ते तथा. The idea of the Stanza, as explained by us, is a common one. Comp. Kiràta XI., 54, and still better because more closely alike is Vîracharita p. 110 (Trith.), न कम्पन्ते झञ्झामहति किल वाति प्रतिदिशम। समुन्मूर्च्छत्सारा: कुलशिखरिणः किंचिदपि ते। न मर्यादां तेपि प्रतिजहति गाम्भीर्यगरिमस्फुरद्वार्भ्रंशाणोत्कलितमहिमानोऽम्बुनिधयः॥" It will be seen however that Ram'arshi's explanation is more to the point, as already explained by us above. *Cf.* Bhàg. P. VIII. 24. Mr. Joglekar quotes-गिरयो गुरवस्तेभ्योऽप्युर्वी

गुर्वी ततोपि जगदण्डम् । तस्मादप्यतिगुरवः प्रलयेप्यचला महात्मानः ॥ The fig. is व्यतिरेक; see Mis. sl. 4.

Sl. 21 भुजयोरन्तरम्—The space between the arms *i. e.* chest. करवालकररुह—applies to श्री and वनिता; (1) करवालः कररुह इव the nail-like sword; (2) करवाल इव कररुहाः the sword-like nails. In the second case the *padas* may also be कर, वाल, the hair, and कररुह. For the idea of the nail-marks inflicted by lovers on the bodies of their beloveds comp. सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम ॥ Kum. III. 29. व्युत्पन्न—instructed in, well versed in (love affairs). वनिता–'वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति' Amara. A woman in whom amour is produced. Since the words व्युत्पन्न and प्रौढ are used वनिता here simply means a woman. The fig. is उपमा.

Sl. 22. नायकोप्योषधीनाम्—ओषः (fr. उष् to burn) पाको धीयते अत्र इति ओषधिः । A plant, a medicinal drug.; also an herb which dies after becoming ripe. The moon is often called the Lord of herbs, probably because plants thrive under the influence of moon-light. *Cf.* Rg. X. 85.—सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही' where Sáyana says—अमृतसेकेनौषध्याभिवृद्ध्या पृथिव्या बलवत्त्वम् 'ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । बीजौषधीनां विप्राणामपां च जनमेजय' ॥ Hv. XXV. See also Vay. P. XXVIII. 12. 16. Mat. P. XXIII. 10-13. More probably however ओषधीनाथ is *Soma*, the plant, the juice of which formed the well known beverage of the ancient Rishis. By a curious misapplication of names the term *soma* came to be an appellation of the moon and so all the epithets of Soma the plant were transferred to Soma the moon. See notes on Rag. II. 73. भिषक्–बिभेत्यस्माद्रोगः a physician. शतभिषक्—(I) a hundred physicians; (2) name of the 24th lunar mansion (the S'atata'raka's) containing one hundred stars. अवतंस—an ear-ring or an ornament worn on the head. All these adjectives indicate that the moon had the power to counteract the effects of the dis-ease. राजयक्ष्मा—consumption which attacked the moon; also con-sumption in general. So called because it is, as it were, the prince

of diseases. (यक्ष्मणां रोगाणां राजा). *Cf.* राजयक्ष्मेव रोगाणां समूहः स महीभृताम् S'is. II. 96; commenting on which Malli. quotes from Va'gbhatta—अनेकरोगानुगतो बहुमानपुरःसरः। राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः॥ नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा। यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः॥ The moon was cursed to be eternally consumptive by his father-in-law, Daksh, for paying sole attention to Rohini and neglecting his other daughters. At the intercession of his wives the sentencc of eternal consumption was commuted to one of periodical consumption.

Sl. 28. विभ्रम—amorous sport; it is also one of the *ha'vas* of love or S'ṛngára. श्वेतातपत्रोज्ज्वलाः—*i. e.* universal sovereignty, an emperor only has the privilege of using a white umbrella. *Cf.* अनुदितान्यसितातपवारणः Rag. IX. 15. अनुस्यूत—interwoven *i. e.* continuous. विच्छिन्ने—when the continuity is broken. अनङ्ग—अनङ्गकलह (in love-quarrels) क्रीडासु (and sports) त्रुटन्तः तन्तवो यस्य तत्. The propriety of the words अनङ्ग॰ is not clear. Probably the idea is that pearls dropped down at such a time are not noticed; so Lakshmî Vanishes imperceptibly. दिशोऽदृश्यताम्—Lit. the state of being visible only at the end of quarters *i. e* not within the reach of eyesight. The words may also be taken separately दिशोऽदृश्यताम्; दिशः अदृश्यदृश्यतां प्रयाति Running in all directions disappears. Mr. Telang proposes the reading दृशोऽदृश्यताम् while Mr. Joglekar suggests the construction अदृश्यत् दिशः प्रयाति ; दृश्यताम्.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

। अथ वैराग्यशतकम् ।

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ।
स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥ १ ॥

व्याख्यातमेतत्पद्यम् ।

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।
अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥ २ ॥

बोद्धारः सदसद्व्यक्तिहेतवो ज्ञानिनः । मत्सरेण अन्यशुभद्वेषेण ग्रस्ता व्याप्ताः । प्रभवः राजानो धनाढ्या वा स्मयेन गर्वेण दूषिताः । अन्ये प्राकृता जना अज्ञानेनोपहताः सदसतोरन्तरं ज्ञातुमसमर्था इत्यर्थः । अतः सुभाषितमङ्गे जीर्णं गुणग्रहीत्रभावादित्यर्थः । पादत्रयस्य चतुर्थपादं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलंकारः ।

---

1. See stanza 1, Nîti-S'ataka.

2. Wise men (who can appreciate good speech) are overpowered by jealousy; rich men are blinded by arrogance; and by ignorance are smitten the rest of the people. (Hence) good speech is absorbed in the body (of the poet, and finds no vent for want of encouragement).

---

१ अस्य स्थाने इत्येतत्पद्यं पठ्यते कैश्चित्—
चूडोत्तंसितचारुचन्द्रकलिका चञ्चच्छिखाभास्वरो
लीलादग्धविलोलकामशलभः श्रेयोदशाग्रे स्फुरन् ।
अन्तःस्फूर्जदपारमोहतिमिरप्राग्भारमुच्चाटयन्
चेतःसद्मनि योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ॥ इति.

२ अबोधो-अज्ञानो. अङ्गेषु भाषितम्.

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं
विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।
महद्भिः पुण्यौघैश्चिरपरिगृहीता हि विषया
महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥ ३ ॥

संसारोत्पन्नं चरितं जीवयात्रायामुत्पन्नान् भावान् । अनुपश्यामि विचार्य सुखपरिणामं न पश्यामि। विमृशतः परमार्थतः सुखोदर्का वा नेति विचारयतः। तत्र हेतुमाह महद्भिः इति। चिरपरिगृहीताः चिरं सेव्यत्वेनाङ्गीकृताः । महान्तः स्फीताः अधिकाधिकसुखदत्वात् । अयं भावः। 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति स्मृतेरेते विषया आपाततः सुखोदर्का इव विषयिणां न तु विवेकिनां भासमाना अन्ते तान् संसृतावेव पातयन्ति । इदमेव भयकारणम् ।

उत्खातं निधिशङ्कया क्षितितलं ध्माता गिरेर्धातवो
निस्तीर्णः सरितां पतिर्नृपतयो यत्नेन संतोषिताः ।
मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः
प्राप्तः काणवराटकोऽपि न मया तृष्णेऽधुना मुञ्च माम् ॥ ४ ॥

निधेः निक्षेपस्य शंकया लभ्येतेत्याशया । ध्माताः औषधादीनां योगेन संस्कृताः । मन्त्राराधने मन्त्रदेवताप्रीत्या तत्साधने तत्परेण । काणवराटकः कपर्दिकशकलम् ।

---

3. I do not expect life in this world to turn out happy; the result of meritorious deeds inspires me with fear as I contemplate it; and enjoyments long experienced in return for accumulated stores of merit assume mighty proportions to make the enjoyer miserable, as it were.

4. I dug up the earth expecting to find a treasure; smelted ores found in mountains; crossed the lord of rivers; assiduously propitiated kings; passed several nights in the cemetery solely intent upon obtaining incantations; (but after all) I have not obtained even a brcken cowrie. Leave me now, thou Greed.

---

४ निशाः=क्षपाः, संप्राप्तश्च वराटकोऽपि.

भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किंचित्फलं
त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ।
भुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशङ्कया काकव-
त्तृष्णे जृम्भसि पापकर्मनिरते नाद्यापि संतुष्यसि ॥ ५ ॥

देशं भ्रान्तं देशे भ्रमणं कृतम् । 'गत्यर्था—' इति भावे क्तः । उचितं योग्यम् । आशंकया निष्कासनभयेन । हे पापकर्मणि निरते सक्ते पापचरणाय प्रवर्तयित्रि इत्यर्थः । न संतुष्यसि । अतःपरं कस्यामापदि पातयितुमिच्छसीति भावः ।

खलोल्लापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरै-
र्निगृह्यान्तर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा ।
कृतश्चित्तस्तम्भः प्रतिहतधियामञ्जलिरपि
त्वमाशे मोघाशे किमपरमतो नर्तयसि माम् ॥ ६ ॥

खलानां उल्लापाः दुर्भाषितानि । तेषामाराधने सेवने पराः प्रसक्तास्तैरेवंभूतैरस्माभिरिति शेषः । कथमपि महासङ्कटेन सोढा मर्षिताः । नैतदेव केवलं किंतु अन्तर्बाष्पं निरुद्ध्य शून्येन हास्यजनकभावशून्येन मनसा ते हसन्तीति हासितमपि । तेषां खलानां हसितमपि कार्याकार्यविचारशून्येन मनसा सोढमिति केषांचिद्व्याख्यानं न सहृदयानां प्रीतिकरम् । चित्तस्तंभोन्तर्गतभावगुप्तिः । अन्तवर्ती कोपि विकारो न प्रकटीकृत इत्यर्थः । तथा प्रतिहता धीर्येषां तेषां जडधियामित्यर्थः । प्रहसितेतिपाठे प्रहसिते परिहासेधीर्बुद्धिर्येषां तेषामञ्जलिर्नमस्कारोपि कृतः । मोघा निष्फला आशा यस्याः सा । हे आशे इत्थं कृतपूर्वान्नर्तनात्किमपरमन्यत् यतो हेतोः मां नर्तयसि नृत्यकृत्ये योजयसि ।

5. I wandered over the country impassable on account of numerous difficulties, but did not obtain any thing; giving up the proper pride for race and lineage I served (but) to no purpose; banishing all sense of self-respect, I dined in strange houses, fearing like a crow (of being driven away at any moment); but thou waxest still, oh Greed—delighting in wicked deeds—and art not satisfied.

6. Intent upon propitiating them, I endured with great

५ भ्रान्त्वा, जाति-शील, जृम्भसि—दुर्मति, वैरिणि. ६ प्रतिहत—प्रहसित.

आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं
व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते ।
दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते ।
पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥ ७ ॥

गतागतैरस्तोदयरूपैः । अहरहः प्रत्यहं । जीवितमायुः । संक्षीयते क्षीणं क्षीणं भवति । बहवः कार्यभाराः । कार्यातिशया इति यावत् । तैर्गुरुभिर्व्यापारैः कियत्परिमाणः कालो गत इति न विशेषेण ज्ञायते । जन्म च जरा च विपत्तिश्च मरणं च दृष्ट्वा त्रासो जन्मादिजं भयं नोत्पद्यते । क्लेशपूर्णोऽयं जन्मादिकलापः । तत्र सुखलवाभावेऽपि सुखप्राचुर्यं प्रतीयते मूढैः । अत एव ते तद्धत्वविद्याकामकर्मसु विरतिं न कुर्वन्तीति भावः । एवं जगत् मोहमयीं मोहप्रचुरां प्रमाद एव मदिरा तां पीत्वा प्राश्य उन्मत्तभूतं कर्तव्याकर्तव्यविविचारशून्यं जातमिति भावः ।

दीना दीनमुखैः सदैव शिशुकैराकृष्टजीर्णाम्बरा
क्रोशद्भिः क्षुधितैर्नरैर्न विधुरा दृश्येत चेद्गेहिनी ।
याच्ञाभङ्गभयेन गद्गदगलत्त्रुट्यद्विलीनाक्षरं
को देहीति वदेत्स्वदग्धजठरस्यार्थे मनस्वी जनः ॥ ८ ॥

दीनानि मुखानि येषां तैः क्षुधितैः क्षुत्पीडितैः अत एव क्रोशद्भिराक्रोशं कुर्वाणैः शिशुकैः बालकैः। अनुकम्पायां कन् । आकृष्टं जीर्णमम्बरं वस्त्रं यस्याः

difficulty the taunting words of wicked men; checking in my tears, I even laughed with a vacant heart; I calmed down my heart, and even bowed to the wicked. Disappointed Greed, in what other way wilt thou make me dance?

7. With the setting and rising of the sun life becomes shorter and shorter day by day; the lapse of time is not felt in business which weighs down a man with the great weight of work; the feeling of disgust is not awakened on beholding the aggregate of birth, old age, misery and death; the world has been maddened by drinking the intoxicating wine of delusion.

8. If a man did not see his wife distressed and wearing

७ विपत्ति–वियोग. ८ नरैर्न–निरन्न; गद्गदगलद्त्रुच्छाद्व; जनः-पुमान्.

सा। विधुरा अन्नाद्यभावाद्विकला गेहिनी भार्या न दृश्येत चेत्। याच्ञाया: भङ्ग: तस्य भयेन स्वदग्धजठरार्थे स्वस्य यद्दग्धं तुच्छं जठरं तस्यार्थे को मनस्वी जन: गद्गद: य: गल: तत्र त्रुट्यन्ति विलीनानि च अक्षराणि यथा स्यु: तथा 'देहि' इति वदेत्। न कोपीत्यर्थ:। 'अभ्यर्थनाभङ्गभयेन भीरुर्माध्यस्थमिष्टेप्यवलम्बतेर्थे' इति न्यायात्।

निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषबहुमानो विगलित:
समाना: स्वर्याता: सपदि सुहृदो जीवितसमा:।
शनैर्यष्ट्युत्थानं घनतिमिररुद्धे च नयने
अहो धृष्ट: कायस्तदपि मरणापायचकित:॥ ९॥

भोगेच्छा विषयभोगेच्छा निवृत्ता। असामर्थ्यात्। पुरुषबहुमान: अहमिदं करिष्यामि एवंप्रभावोहमिति पुरुषत्वाभिमान:। भावप्रधानो निर्देश:। सुहृद: सखाय:। प्रत्युपकारनिरपेक्ष उपकारकर्ता सुहृदिति भाष्यकृदादिभि: पूज्यैर्व्याख्यातोयं शब्दोऽन्यत्र। जीवितेन समा:। समाना: स्वसमानवयस: सपदि तत्कालं स्वर्याता: स्वर्गं गता:। परलोकवासिन: संवृत्ता:। शनै: मंदं मंदं यष्ट्युत्थानं सहायभूतया यष्ट्या उत्थानं। घनं सान्द्रं यत्तिमिरं रोगविशेष: तेन रुद्धे। पञ्चम्या अपक्षयलक्षणया भावविक्रियया आपादितत्वात्। तदपि ईदृशीं कष्टावस्थां प्राप्तोऽपि काय: मरणरूपापायाच्चकितो भीतो भवति कष्टतरावस्थया क्लिश्यमानोपि न देहसंबन्धि ममत्वाभिमानं त्यजतीति भाव:। अतिकष्टास्वप्यवस्थासु जीवितनिरपेक्षा न भवन्ति खलु प्राणिनां प्रवृत्तय इत्यनुरूपो भाव: कादम्बर्याम्।

---

a care-worn appearance, with hungry and noisy children ever tugging at her threadbare raiment with piteous looks, what man, who respects himself, would, for the sake of his accursed stomach say—" Give me "—the syllables being broken and absorbed in the gurgling throat for fear of the supplication being rejected.

9. The desire for enjoyments is dead; the pride of youth is humbled: co-eval friends valued as life itself have sped ... to heaven; (I have) to stand up slowly supporte...

---

१ बहुमानोपि ग०; समा:-तमा:, यष्ट्यु-य...

हिंसाशून्यमयत्नलभ्यमशनं धात्रा मरुत्कल्पितं
व्यालानां पशवस्तृणाङ्कुरभुजः सृष्टाः स्थलीशायिनः
संसारार्णवलङ्घनक्षमधियां वृत्तिः कृता सा नृणां
यामन्वेषयतां प्रयान्ति सततं सर्वे समाप्तिं गुणाः ॥१०॥

हिंसया शून्यं रहितम् । अयत्नलभ्यं अनासायेन प्राप्यम् । व्यालानां सर्पाणामशनं खाद्यं धात्रा विधिना मरुद्रूपं कृतम् । तेनैव स्थल्यामकृत्रिमभूमौ शेरते तच्छीलाः पशवः तृणानामङ्कुरान् भुञ्जते इति तृणाङ्कुरभुजः सृष्टाः । संसार एवार्णवस्तस्य लंघने क्षमा योग्या धीर्बुद्धिर्येषां तेषां नृणां सा वृत्तिः जीविका कृता यां सततमन्वेषयतां ईप्सूनां सर्वे गुणाः विद्वत्ववैचक्षण्यादयः समाप्तिं प्रयान्ति ।

न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छित्तये
स्वर्गद्वारकपाटपाटनपटुर्धर्मोऽपि नोपार्जितः ।
रामापीनपयोधरोरुयुगुलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितं
मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥ ११ ॥

विधिवत् शास्त्रोक्तरीत्या संसारविच्छित्तयेऽपुनर्भवायेश्वरस्य जगन्नियामकस्य पदं न ध्यातमेकाग्रमनसा चिन्तितम् । अनेन मुमुक्षाभावः सूचित । तथा स्वर्गद्वारकपा-

---

the eyes are obstructed by pitch darkness, still the body fears injury from death; how wonderfully shameless it is!

10. The creator ordained the air to serve the serpents as food—not involving the sin of killing life, and accessible without any effort; animals living on land he made to eat grass; (but) to men, whose talents are capable of bearing them over the ocean of life, he has assigned such a living that while in pursuit of it all their good qualities are invariably brought to an end (exhausted).

11. For the purpose of severing all worldly connections we did not, according to the prescribed rules, contemplate the feet of the Lord, nor did we accumulate religious merit which is capable of bursting open the doors of heaven; nor did we embrace, even in a dream, the pair of stout (full-grown) breasts and thighs of a beautiful woman. We (have

---

१० धात्रा०-वायुः कृतो वेधसा. सततं-सहसा. ११ रामा-नारी०

टस्य पाटने उद्घाटने पटुः कुशलः समर्थो वा धर्मो। धर्मानुष्ठानजन्यं पुण्यमिति यावत्। नोपार्जितः। एतेन स्वस्य आमुष्मिकसुखानर्हत्वं दर्शितम्। रामाया वरस्त्रियाः पीनौ यौ पयोधरौ तयोरूर्वोश्च युगुलं युग्मं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितम्। एतेनैहिकसुखाभावो निदर्शितः। किंतु केवलं मातुर्जन्मदात्र्याः यौवनवनच्छेदनविषये वयं कुठाराः च्छेदनहेतवः संवृत्ताः।

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ता-
स्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः।
कालो न यातो वयमेव याता-
स्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः॥ १२॥

वयमेव भुक्ताः सर्वभक्षकेण कालराक्षसेन इति शेषः। तप्ताः दुःसहसंसारदुःखैः। याता अकृतकार्या अन्तिमामवस्थामित्यर्थः। एतेन स्वजन्मवैफल्यं द्योतितम्। विषमोलंकारः।

क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तं न संतोषतः
सोढो दुःसहशीतवाततपनक्लेशो न तप्तं तपः।
ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमितप्राणैर्न शम्भोः पदं
तत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्वञ्चिताः॥ १३॥

परदत्तदुःखादि क्षमया हेतुभूतया न सोढं किंतु भयहेतुना। गृहोचितं सुखं संतोषतः हेतोः न त्यक्तं किंतु परतंत्रत्वादनिच्छया। दुःसहशीतादिक्लेशः

---

been serviceable) simply as axes in cutting down the forest in the form of our mother's prime of life.

12. We have not enjoyed pleasures, but we have been preyed upon (by the destructive influence of time); we have not undergone austerities, but we have been harassed (by worldly cases): time has not lapsed, but the lease of our life; our greed has not decayed but we have.

13. We forbore but not through forgiveness; we relinquished domestic happiness—but not willingly; we endured the pain caused by inclement cold, wind and sun—but did

---

१३ सोढाः °तपनाः क्लेशात्. वञ्चिताः–वञ्चितम्, रञ्चितम्.

सोढः किंतु तपो न तप्तम् । नियमितप्राणैः निरुद्धप्राणवृत्त्या अहर्निशं सततं वित्तं ध्यातं न शंभोः पदम् । एवं च यद्यदेव मुनिभिः । ईश्वरमननान्मुनिः । तैः क्षान्तिसुखत्यागादि कर्म कृतं तत्तदस्माभिरपि कृतम् । किंतु तत्तत्कर्मफलेन वयं वञ्चिताः । मुनिभिः प्राप्यमाणं फलं न लब्धमिति भावः । विशेषोलंकार ।

वलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरङ्कितं शिरः ।
गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥ १४ ॥

आक्रान्तं व्याप्तम् । पलितैः शुभ्रकेशैः अंकितं चिह्नितम् । गात्राणि इन्द्रियगोलकानि शिथिली भवन्ति । किंतु एका तृष्णा तरुणायते । देहेन्द्रियादिसामर्थ्यनाशेऽपि तृष्णाविरामः कदाचिदपि न भवतीति मथितार्थः ।

येनैवाम्बरखण्डेन संवीतो निशि चन्द्रमाः ।
तेनैव च दिवा भानुरहो दौर्गत्यमेतयोः ॥ १५ ॥

येनैव अंबरखंडेन वस्त्रैकदेशेन । पक्षे नभोभागेन । संवीतः आच्छादितः तनैव दिवसे भानुः सूर्यो वेष्टितः । अहो इत्याश्चर्ये । एतयोस्तेजस्विनोर्दौर्गत्यं दैन्यं दुर्गतस्य भावः । समर्थयोरपि दैन्यं अस्मिन्हतसंसारे दृश्यते चेत् का कथा अस्मादृशानां मर्त्यानामसमर्थानां चेति भावः ।

---

not (thereby) practise austerities; day and night did we think of wealth—but not, with restrained vital airs, of the feet of S'iva. We did the various actions which ascetics perform; but as to the several fruits (obtained by them) we have been deceived

14. Wrinkles have made an inroad on the face; with gray hair the head is marked out; all the limbs become feeble; greed alone keeps its youthful vigour.

15. What a wretchedness is it, that the same strip of *ambara* (sky, cloth) covers the sun by day with which the moon is covered at night?

---

१५ अहो-पश्य.

अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषया
वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममून् ।
व्रजन्तः स्वातन्त्र्यादतुलपरितापाय मनसः
स्वयं त्यक्ता ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥ १६ ॥

विषयाः शब्दादयः । चिरतरं बहुकालमुषित्वापि स्थित्वाप्यवश्यं निश्चयेन यातारः गन्तारः । ते हि क्षणभङ्गुराः खलु । इति निश्चिते सति तेषां मनःपूर्वकत्यागे स्वयं गमने वा को भेदः । न कोऽपीति आक्षेपपूरणम् । यद्यतः हेतोः जनः स्वयममून्न त्यजति । वियोगे स्वरूपतो भेदाभावेपि फलतो भेदं दर्शयति । एते स्वातन्त्र्याद् व्रजन्तः गच्छन्तः मनसोऽतुलपरितापाय भवन्ति । स्वयं त्यक्तास्तु तेषां बुद्धिपूर्वकहाने अनन्तं निःसीमं शमसुखं समाधानलक्षणं विदधति कुर्वन्ति । विषयाणां स्वतः वियोगो दु खहेतुस्तेषामनर्थकरत्वालोचनेन बुद्ध्या हानं तु निरतिशयानन्ददायि तस्मात्पुरुषेण अवश्यं तेषां हानं कर्तव्यमिति भावः ।

विवेकव्याकोशे विकसति शमे शाम्यति तृषा-
परिष्वङ्गे तुङ्गे प्रसरतितरां सा परिणतिः ।
जराजीर्णैश्वर्यग्रसनगहनाक्षेपकृपणः
कृपापात्रं यस्यां भवति मरुतामप्यधिपतिः ॥ १७ ॥

विवेकस्य व्याकोशः उन्मीलनं यस्मिंस्तस्मिन् । शमो नाम श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निग्रहः । इत्युक्तलक्षणे शमे । व्यधिकरणोऽयं बहुव्रीहिः । यद्वा विवेकेन व्याकोशः स्फुटः । विकसति सति । तुङ्गे उच्छ्रिते अतिदृढे इति

16. Even after remaining with one for a long time pleasures must vanish. What more is there in pleasures tearing themselves away from one, that one does not of his own accord relinquish them? When vanishing of their own accord, pleasures end in keen anguish for the mind; but when relinquished by one of one's own will, they produce eternal happiness on account of tranquillity.

17. When self-restraint developed by discrimination becomes manifest, and when the strong hold desire has upon

१६ ह्येते–त्वेते. १७ शमे–शनैः गहना–महता, कृपा-तृषा.

यावत्। तृषाया: परिष्वङ्गे आश्लेषे शाम्यति सति सा परिणति: सुखातिशयरूपा प्रसरतितरामतिशयेन विस्तृता भवति । जरया जीर्णं यदैश्वर्यं तस्य प्रसनेनोपभोगेन कृतो गहनो य आक्षेपः चित्तव्याकुलता निन्दा वा तेन कृपणो दीनः मरुतां पतिरिन्द्रोऽपि यस्यां परिणतौ कृपापात्रमनुकम्पास्पदं भवति । तृषापात्रमिति पाठे एतस्मिन्सुखे सतृष्णो भवति । सान्तस्य स्वर्गसुखस्य तुच्छत्वादिति भावः ।

कृशः काणः खञ्जः श्रवणरहितः पुच्छविकलो
व्रणी पूतिक्लिन्नः कृमिकुलशतैरावृततनुः ।
क्षुधाक्षामो जीर्णः पिठरककपालार्पितगलः
शुनीमन्वेति श्वा हतमपि च हन्त्येव मदनः ।। १८ ।।

कृशः अस्थिपञ्जरावशेषः । काण एकचक्षुः । पुच्छरहितः । व्रणी सव्रणः । पूत्या क्लिन्नः । खञ्जो विकलपादः । कृमिकुलशतैरावृता तनुर्यस्य । क्षुत्पीडितः । अत एव जीर्णः क्षीणशक्तिः । पिठरकस्य कपाले अर्पितः गलः येन । एवं भूतः श्वा शुनीमन्वेति विषयाभिलाषेणानुगच्छति । मदनः हतप्रायमपि हन्त्येव । अहो कष्टम् ।

---

man is relaxed, there appears that perfection (the last stage of contemplation) wherein even the lord of gods, becomes an object of pity, wretched (as he is under the influence of desire) on account of the strong distraction of enjoying greatness worn out through age.

18. A dog, lean, blind and lame, crop-eared and tail-less (through disease), covered with abscesses clammed with pus, and with its body covered with hundreds of worms, exhausted through starvation, decayed with age, and having the brim of an earthen jar placed round its neck, follows a bitch. *Madana* scruples not to smite even one that has already been smitten.

---

१८ पूति-पूय; पिठरज;०कणालेपित, ०लार्दित.

भिक्षाशनं तदपि नीरसमेकवारं
शय्या च भूः परिजनो निजदेहमात्रम् ।
वस्त्रं सुजीर्णशतखण्डमयी च कन्था
हा हा तथापि विषयान्न जहाति चेतः ॥ १९ ॥

भिक्षासनं भैक्ष्यभोजनं । तदपि नीरसं रसवर्जितमेकवारं च । परिजनः सेवकवर्गः स्वदेहमात्रं न तु तद्व्यतिरिक्तः कश्चिद्भार्यापुत्रादिः । सुतरां जीर्णानि शतं खण्डानि तत्प्रचुरा कन्था च वस्त्रम् । हाहेति खेददर्शको निपातः । तथापि एवं वैराग्यहेतौ निकृष्टावस्थायामपि पुरुषं विषिण्वन्ति पुरुषपशुं बध्नन्तीति विषयास्तान् । मोक्षेर्धानं क्रियत इत्यर्थः ।

स्तनौ मांसग्रन्थी कनककलशावित्युपमितौ
मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ।
स्रवन्मूत्रक्लिन्नं करिवरशिरःस्पर्धि जघन-
महो निन्द्यं रूपं कविजनविशेषैर्गुरु कृतम् ॥ २० ॥

स्तनौ अन्नपरिणामस्य मांसस्य ग्रंथी तथापि कनकघटोपमानेन वर्णितौ । मुखं श्लेष्मागारं श्लेष्मणः स्थानम् । किंतु तदपि शशाङ्केन चंद्रेण सह तुलितम् । स्रवन्मूत्रेण क्लिन्नमार्द्रमपि जघनं स्त्रीकटीपुरोभागः तत्करिश्रेष्ठस्य शिरःस्पर्धि । ताच्छील्ये णिनिः । इति वर्णितम् । अहो निन्द्यं निन्दायोग्यं रूपं स्त्रीलावण्यं कविजनविशेषैः कैश्चित् कामिजनरंजनतत्परैः कविभिर्गुरु कृतम् महत्त्वमारोपितमित्यर्थः ।

---

19. Alas! the mind does not give up (its longing) for carnal pleasures even when one has to eat food obtained by begging, and that too unsubstantial and once (only in a day), (when he has) the earth for his couch, and only his self for his attendants, and when his raiment is a wallet of a hundred threadbare rags (stitched together).

20. The breasts which are fleshy protuberances are compared to golden jars; the mouth which is the receptacle of phlegm is likened to the moon; the hips * * * (are des-

---

१९ सुजी० च जी०; जीर्णशत-शीर्णपट, विषया विषयान्–न परित्यजन्ति.
२० शिरः-कर; अहे-मुहुः, कविवर.

अजानन्माहात्म्यं पततु शलभो दीपदहने
स मीनोप्यज्ञानाद्बडिशयुतमश्नातु पिशितम् ।
विजानन्तोप्येते वयमिह विपज्जालजटिला-
न्न मुञ्चामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥ २१ ॥

शलभः कीटविशेषः । माहात्म्यं दाहशक्तिमजानन्दीपस्य दहने ज्वालायां पततु नाम । मीनोऽपि अज्ञानात् बडिशयुतं मत्स्यवेधनेन युतं सम्बद्धं पिशितं मांसमश्नातु कामं भक्षयतु । परंतु वयं इह संसारे विशेषेण जानन्तः सदसद्विवेकवन्तोऽपि विपज्जालजटिलान् आपत्समुहग्रस्तान् कामान् न मुञ्चामः । अहहेति खेदे । मोहस्य महिमा गहनो दुर्विज्ञेयः खलु ।

फलमलमशनाय स्वादु पानाय तोयं
शयनमवनिपृष्ठं वल्कले वाससी च ।
नवधनमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणा-
मविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥ २२ ॥

फलमशनाय शरीरधारणप्रयोजकभोजनार्थमलं पर्याप्तम् । पानाय तृषाशान्त्यर्थं स्वादु निर्झरनिस्यान्दि तोयं जलम् । अलमिति उत्तरत्राप्यनुकर्षणीयम् । अवनिपृष्ठं भूतलं शयनं वल्कले च वाससी व्यावहारिकलज्जास्थानाच्छादने । नवं च तद्धनं च तदेव मधु मद्यं तस्य प्राशनेन भ्रान्तानि सर्वेन्द्रियाणि येषां तेषां दुर्जनानामविनयमौद्धत्यमनुमंतुं नोत्सहे ।

---

cribed as) rivalling the trunk of an elephant-king. Mark how the despicable form (of a woman) has been heightened by a certain class of poets.

21. Let a moth fall upon the flame of a lamp not knowing its power; let the fish through ignorance bite the baited flesh; but even we that know better do not give up sensual objects complicated by a net of difficulties. Alas! how mysterious is the influence of infatuation.

22. Fruits for a meal, sweet water for drink, the (bare) surface of the earth for a bed, and barks for raimnent, are (all) good (preferable) enough; but I cannot tolerate (lit.

---

२१ मा०–दाहात्म्यम्, दाहार्तिम्; दीप–तीव्र. २२ फल-बिस, शयनम्–क्षितिरपि शयनार्थम्;०ष्ठं–ष्ठे; नवधन-निधुवन, धनलव; अनुमन्तुम्-उपगन्तुम्.

विपुलहृदयैर्धन्यैः कैश्चिज्जगज्जनितं पुरा
विधृतमपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा
इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते
कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदज्वरः ॥ २३ ॥

विपुलं उदारं हृदयं अंतःकरणं येषां तैः कैश्चित् धन्यपुरुषैः प्रजापतिभिः पुरा सृष्ट्युत्पत्तिकाले जगज्जनितमुत्पादितम् । अपरैर्विष्ण्वादिपालयितृभिः विधृतं पालितम् । अन्यैः परशुरामादिभिर्विजित्य तृणं यथा तृणमिव द्विजादिभ्यो दत्तम् । अन्ये बलिसदृशाः धीराः । इह हि अस्मिन्नेव लोके । तथापि कतिपयानां परिच्छिन्नसंख्याकानां पुराणां स्वाम्ये स्वामित्वे क एष मदज्वरः दर्पः । तेषामयं महान् दर्पोऽप्रयोजक इत्यर्थः ।

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः
ख्यातस्त्वं विभवैर्यशांसि कवयो दिक्षु प्रतन्वन्ति नः ।
इत्थं मानद नातिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तरं
यद्यस्मासु पराङ्मुखोसि वयमप्येकान्ततो निस्पृहाः ॥ २४ ॥

उपासितः सेवितो यो गुरुस्तस्माल्लब्धा या प्रज्ञा कार्याकार्यविवेकविषया तस्या अभिमानेनोन्नताः वयम् । त्वं विभवैः ऐश्वर्यैः ख्यातः । नः यशांसि कवयः काव्यकाराः दिक्षु दशसु प्रतन्वान्ति प्रकर्षेण विस्तारं प्राप्नुवन्ति । एवं प्रकारेण

---

sanction) the impudence of wicked men, all whose senses have been maddened by the fresh (acquisition of) wealth as if by drinking wine.

23. The world was formerly created by certain large-hearted blessed persons; by some it was sustained, and by others it was conquered and given away as if it were grass; other noble persons even now rule the fourteen worlds. What morbid infatuation is it then that men become subject to when they have acquired rulership over a few towns?

24. You are a king, we too are raised aloft by our pride for the wisdom acquired from the preceptor whom we served; you are known for your greatness, (even) our fame the poets

---

२३ हृदयैः-मतिभिः; धीराः-वीराः.

हे मानद शत्रूणां मानं याति खण्डयतीति तत्संबुद्धिः। आवयोरुभयोरप्यतरं भेदः नातिदूरं अतिशयेन न विद्यते। यदि त्वमस्मासु पराङ्मुख आदरवर्जितस्तर्हि वयमपि एकान्ततः निस्पृहाः। अत्यन्तनिस्पृहत्वान्नादरापेक्षा अस्माकम्।

अभुक्तायां यस्यां क्षणमपि न यातं नृपशतै-
र्भुवस्तस्या लाभे क इव बहुमानः क्षितिभुजाम्।
तदंशस्याप्यंशे तदवयवलेशेऽपि पतयो
विषादे कर्तव्ये विदधति जडाः प्रत्युत मुदम्॥ २५॥

यस्यां क्षणं क्षणपरिमाणं कालमपि अभुक्तायां सत्यां नृपाणां शतैः न यातं किंतु असंख्या नृपतयः यां भुक्त्वैव गताः। तस्याः अंशस्यापि अंशे तथा तस्यांशस्याप्यवयवलेशे वयं पतयः इति जडा अविवेकिनः विषादे कर्तव्ये अन्योपभुक्तस्य तत्रापि तुच्छस्य तस्य गर्ह्यत्वात्। प्रत्युत विपर्ययेण मुदं विदधति कुर्वते।

मृत्पिण्डो जलरेखया वलयितः सर्वोऽप्ययं नन्वणुः
स्वांशीकृत्य स एव संयुगशतै राज्ञां गणैर्भुज्यते।
नो दद्युर्ददतेऽथवा किमपि ते क्षुद्रा दरिद्रा भृशं
धिग्धिक्तान्पुरुषाधमान्धनकणं वाञ्छन्ति तेभ्योऽपि ये॥२६॥

सर्वोऽप्ययं मृत्पिण्डो पृथ्व्याख्यः जलरेखया समुद्रेण वलयितः ननु अणुर्लघुः परिच्छिन्नः। तथापि स एव राज्ञां गणैः समूहैः संयुगशतैः हिंसाप्रचुरयुद्धशतैः

---

spread in all directions; thus, oh dignifier (or mortifier of men) the difference between us is not very great; if you turn away your face from us, we too are utterly indifferent (towards you).

25. What honour is it to kings to obtain (the rulership of) the earth, which was not left unenjoyed even for a moment by hundreds of kings; but the lords of a part of its (earth's) part, and of even a small part of that part—fools that they are— rejoice when on the contrary they ought to grieve ! !

26. The clod of earth is encircled by the watery edge. Even when taken as a whole, it is indeed very small; as it

---

२५ क्षितिभृताम्. २६ वलयितः–परिवृतः; स्वांशीकृत्य–अङ्गीकृत्य, भागीकृत्य तमेव...गणा भुञ्जते; नो दद्युः०–तद्दद्युर्ददतेऽथवा न किमपि क्षुद्रा.

स्वांशीकृत्य स्वत्वापादनेन भुज्यते । ते पृथ्व्येकदेशप्राप्त्यर्थमनेकप्राणिघातकाः राजानः किमपि नो दद्युः पूर्वमधुना वा न किंचिद्ददते । यद्वा नो दद्युः किंचिदत्यल्पं ददते वा । अत एव क्षुद्रा नीचा दरिद्राश्च सन्ति । तथापि तेभ्योपि ये धनकणान् । बहुदातृत्वाभावात् । वाञ्छन्ति तान्पुरुषाधमान् धिक् धिक् । तुच्छताद्योतिका वीप्सा ।

न नटा न विटा न गायना न परद्रोहनिबद्धबुद्धयः ।
नृपसद्मनि नाम के वयं कुचभारानमिता न योषितः ॥२७॥

परेषां द्रोहः परद्रोहः तस्मिन्निबद्धा बुद्धिर्यैस्ते । नृपस्य सद्म तस्मिन् वयं के नाम । गायनाः गायकाः । ण्युट् च इति साधुः । यतः कुचभारेण नमिताः योषितोऽपि न । नटत्वादिविशेषगुणविशिष्टत्वाभावादस्मादृशानां राजद्वारि प्रवेशोपि दुर्लभः ।

पुरा विद्वत्तासीदुपशमवतां क्लेशहतये
गता कालेनासौ विषयसुखसिद्ध्यै विषयिणाम् ।
इदानीं तु प्रेक्ष्य क्षितितलभुजः शास्त्रविमुखा-
नहो कष्टं सापि प्रतिदिनमधोधः प्रविशति ॥ २८ ॥

पुरा प्राचीनकाले विद्वत्ता उपशमवतां शांतिपराणां क्लेशहतये दुःखक्षयार्थमासीत् । कालेन दीर्घकालेनासौ विषयिपुरुषाणां विषयसुखसिद्ध्यै वैषयिकसुख-

---

is it is apportioned by a number of kings and enjoyed after hundreds of battles. Abject and exceedingly poor, they, therefore, give or would give nothing. Fie upon those mean fellows who wish to get even from them a single coin.

27. Of what value, indeed, are we in a royal palace since we are neither actors, nor flatterers, nor singers; nor have our heart set on hating others; nor are we handsome women bent down with the burden of the breasts ?

28. Learning formerly served to remove the pain (of existence) of those who possessed self-restraint. In course

---

२७ गायकाः; न पर०–न च सत्येतरपक्षपातिनः, सभ्येतरवादिचञ्चवः, तथ्येतरवादतत्पराः; सद्मनि–संसदि.

२८ उपश०–अमलिनधियाम्; क्षितितल०–लव.

प्राप्त्यर्थं गता । इदानीं तु क्षितितलभुजः भूभुजः शास्त्रविमुखान् शास्त्रपराङ्मुखान्प्रेक्ष्य सापि विद्वत्ता प्रतिदिनमधोधो गच्छति । एवं समुचिताश्रयाभावादधिकाधिकं नीचावस्थापन्ना भवतीत्यहो कष्टम् ।

स जातः कोप्यासीन्मदनरिपुणा मूर्ध्नि धवलं
कपालं यस्योच्चैर्विनिहितमलंकारविधये ।
नृभिः प्राणत्राणप्रवणमतिभिः कैश्चिदधुना
नमद्भिः कः पुंसामयमतुलदर्पज्वरभरः ॥ २९ ॥

कोप्यनिर्वचनीयमहिमा । मदनरिपुणा शंकरेण । कपालं शिरोस्थि । अलंकारविधये अलंकारविधानार्थम् । तस्य सफलं जन्म इतिभावः । प्राणत्राणे जीवितरक्षणे प्रवणा नम्रा पटुर्वा बुद्धिर्येषां तैः नमद्भिः कैश्चित्पुरुषैः हेतुना कोऽयं पुंसां गर्वः । अत्यन्तमयोग्य इत्यर्थः ।

अर्थानामीशिषे त्वं वयमपि च गिरामीश्महे यावदर्थं
शूरस्त्वं वादिदर्पज्वरशमनविधावक्षयं पाटवं नः ।
सेवन्ते त्वां धनाढ्या मतिमलहतये मामपि श्रोतुकामा
मय्यप्यास्था न चेत्तत्त्वयि मम सुतरामेष राजन्गतोस्मि ॥ ३० ॥

हे राजन् त्वं द्रव्यस्येश्वरोसि वयमपि च गिरामीश्वराः स्मः । यावदर्थं यावानर्थस्तावत् । वादिनां दर्पः गर्व एव ज्वरस्तस्य शमनविधौ नः अस्माकं अक्षयं

---

of time it be gan to secure sensual happiness for sensualists. Seeing that the rulers of the earth are now averse to learning, alas! it is even going down and down.

29. He (lit. that unnamable person) alone was born whose white skull was, by the enemy of the God of Love, held aloft on his head as an ornament; (and yet) what height of morbid presumption is there in men when a few persons solicitous of saving their own lives bow to them.

30. You are the lord of riches in full, we too of words in all their senses; you are brave, our skill in the act of subduing

---

२९ सजातः-सुजातः; प्रणव-प्रबल. ३० यावदित्थम्; वादि-वाग्मि; धनाढ्या-मदान्धा, धनान्धा; मतिमल०-ध्यातिविमलधियः; न चेतसा त्वयि. अस्मात्परं-यदा किंचिदज्ञोहम् इत्येतत्पद्यं क्वचित्.

पाटवं नित्यपटुता । धनेन धनार्थं वा अन्धा धनान्धाः धनप्राप्त्या धनप्राप्त्यर्थं वा कार्याकार्यविचारनिरपेक्षाः । मतेः मलः तस्य हतये क्षयार्थम् । श्रोतुकामाः श्रवणेच्छावन्तः मय्यास्था न चेतसा त्वय्यपि मम सुतरां नास्त्येव गतोऽस्मि इदानीम् । यतः निःस्पृहत्वात्तृणीकृतसर्वसारः ।

अतिक्रान्तः कालो लटभललनाभोगसुभगो
भ्रमन्तः श्रान्ताः स्मः सुचिरमिह संसारसरणौ ।
इदानीं स्वःसिन्धोस्तटभुवि समाक्रन्दनगिरः
सुतारैः फूत्कारैः शिव शिव शिवेति प्रतनुमः ॥ ३१ ॥

लटभा मनोज्ञा या ललनाः स्त्रियस्तासां भोगेन उपभोगेन सुभगो रमणीयः। इह अस्यां, अथवा अस्मिन्मर्त्यलोके, संसारः एव सरणिः मार्गः तस्यां सुचिरं दीर्घकालं भ्रमन्तः श्रान्ताः श्रमपूर्णाः स्मः । इदानीं स्वःसिन्धोः स्वर्धुन्याः गंगायाः तटसंबंधि या भूस्तस्यां सुतारैः दीर्घैः फूत्कारैः फूत् इति शब्दः । खेददर्शकोऽयं ध्वनिः । सह शिव शिव शिव इति समाक्रन्दनस्य गिरः प्रतनुमः प्रकर्षेण तनुमः ।

माने म्लायति खण्डिते च वसुनि व्यर्थे प्रयातेऽर्थिनि
क्षीणे बन्धुजने गते परिजने नष्टे शनैर्यौवने ।
युक्तं केवलमेतदेव सुधियां यज्जह्नुकन्यापयः-
पूतग्रावगिरीन्द्रकन्दरदरीकुञ्जे निवासः क्वचित् ॥ ३२ ॥

माने जातिकुलाद्यभिमाने म्लायति गलिते सति । खण्डिते नष्टे सति ।

---

the feverish pride of a controversialist is inexhaustible; those who are filled with wealth serve you, even me serve those that have a longing to listen to me that the taint of their hearts may be removed; if you have no respect for me, the less have I for you; oh king, here I am off.

31. The time (that was) happy on account of the enjoyment of lovely women is passed, and having for long wandered along this avenue of the world we are exhausted; now (remaining) on the bank of the Ganges (lit. the river of heaven) we send forth (lit. extend) with deep sighs our cries (of invocation) with the words—S'iva, S'iva, S'iva.

32. Pride being on the decline, fortune being dissipated,

---

३१ लटभ–ललित. ३२ म्लायिनि, वसुनि–वयसि. दरी–तटी.

अर्थिनि अर्थोऽस्यातीति तस्मिन् याचके व्यर्थे विगतः अर्थः यथास्यात्तथा । कामनवाप्येत्यर्थः । प्रयाते प्रकर्षेण गते सति । यौवने यूनः भावः तस्मिन् । सुधियां बुद्धिमतां । जह्नोः कन्या गंगा तस्याः पयसा पूताः पुनीताः ग्रावाणः यस्मिन्नेवंविधस्य गिरीन्द्रस्य हिमवतः कन्दरस्य तटी तस्यां यः कुञ्जस्तस्मिन् । क्वचित् यत्र कुत्रापि युक्तं योग्यम् । एवंविधायां कष्टावस्थायां सर्वसंगपरित्यागः कर्तव्यः इति तात्पर्यम् ।

परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहु हा
प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदय क्लेशकलिलम् ।
प्रसन्ने त्वय्यन्तःस्वयमुदितचिन्तामणिगुणे
विमुक्तः संकल्पः किमभिलषितं पुष्यति न ते ॥ ३३ ॥

हे हृदय । परेषां धनिनाम् । प्रत्यहं बहु अधिकप्रमाणेन आराध्य संसेव्य । हेति खेदे । प्रसादं संतोषं नेतुं संपादितुं क्लेशकलिलं क्लेशदुःखं किं विशसि । स्वयं स्वतंत्रतया उदिता उद्गताः चिंतामणेः गुणाः यस्मिंस्तस्मिन् । त्वयि अन्तःप्रसन्ने अभिलषितं वाञ्छितं न पुष्यति संपादयति । सर्वमपि पुष्येदित्यर्थः । तस्मात् पुरुषेण प्रयत्नतः परप्रसादनकरणं विहाय स्वान्तःकरणप्रसादनार्थं प्रयतितव्यमितिभावः ।

---

the mendicant having gone without wealth (charity), the relations having diminished in number, attendants having gone away, and youth having gradually died out, only one thing (lit. only this) is proper for the wise *viz.* a habitation somewhere in a brake in a cavern of the mountain, the rocks of which have been purified by the waters of the Ganges.

33. Alack-a-day! (my) heart why dost thou enter the dense mass of misery (suffer much distress) in order to please the hearts of others by daily propitiation? When with the powers of the *Chintámaṇi* spontaneously rising in thee, thou art inwardly satisfied, what object of thine foregone-desire will not satisfy?

---

३३ बहुधा; कलिलं-कलितम्, क्लेशमफलम्.

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयं
माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जराया भयम् ।
शास्त्रे वादभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्भयं
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम्॥ ३४॥

भोगे विषयाणां भोगे रोगाद्भयम् । 'पञ्चमी भयेन' इति पञ्चमीतत्पुरुषः । विषयभोगो रोगभयान्वित इत्यर्थः । कुले सद्वंशे च्युतेः भयम् । उत्तमकुलप्रसूतस्य केनापि प्रकारेण मम कुलाचारभ्रंशः स्यादिति भीतिः वर्तते । वित्ते द्रव्ये नृपालाद्भयम् । राजा कदाचिद्द्रव्यं हरिष्यतीति । दैन्यभयं दीनस्य भावो दैन्यं तस्मात् । बले अङ्गबले सैन्ये वा । खलभयं दुष्टपुरुषेभ्यो भयम् । सज्जनगुणासहनमेव खलानां कुलव्रतम् । काये देहधारणे कृतान्तात् यमाद्भयम् । यज्जन्यं तत्मर्त्यमिति न्यायात् । स्पष्टमन्यत् ।

अमीषां प्राणानां तुलितबिसिनीपत्रपयसां
कृते किं नास्माभिर्विगलितविवेकैर्व्यवसितम् ।
यदाढ्यानामग्रे द्रविणमदनिःसंज्ञमनसां
कृतं वीतव्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥ ३५ ॥

तुलितं तुलां प्रापितं बिसिन्याः कमलिन्याः पत्रेषु यत्पयः तद्बिसिनीपत्रपयः येषां तेषाममीषां प्राणानां कृते अर्थे विगलितः विवेकः येषां तैरस्माभिः

---

34. Enjoyments are exposed to dangers from disease, noble birth is liable to a fall, wealth is exposed to danger from the king, dignity to misfortune, an army to fear from the enemy, beauty to danger from old age, knowledge of S'ástra to controversy, merit to danger from wicked men, and body to the fear of death; all objects are thus beset with danger; asceticism alone is invulnerable on earth.

35. For the sake of this life (lit. these vital airs) that are compared to water on a lotus-leaf, what indeed have we, destitute of discernment, not done ?—when in the presence of the rich whose minds are blinded by the pride of wealth, we, shameless that we are, have committed the sin of setting forth our own virtues.

---

३४ माने–मौने. जराया–तरुण्या; वाद–वादि.

३५ यदाढ्या–यदज्ञा० निःसंज्ञ–निःशंक; वीत–म्लान, कथाख्यानकमपि.

किं न व्यवसितं । सर्वमकार्यमपि कृतमित्यर्थः । किं तदित्याकाङ्क्षायामाह । यत् यतः द्रविणस्य धनस्य मदो गर्वः तेन निःसंज्ञं संज्ञारहितं मनो येषां तेषामाढ्यानां धनपूर्णानामग्रे वीता निर्गता व्रीडा लज्जा येषां तैर्निर्लज्जैः निजगुणानां कथा कीर्तनं तदेव पातकं कल्मषं तदपि कृतम् ।

सा रम्या नगरी महान्स नृपतिः सामन्तचक्रं च त-
त्पार्श्वे तस्य च सा विदग्धपरिषत्ताश्चन्द्रबिम्बाननाः ।
उद्रिक्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते बन्दिनस्ताः कथाः
सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः॥ ३६॥

सम्यगन्तः समन्तः तस्मिन्समन्ते भवः सामन्तः । माण्डलिक इति यावत् । 'तत्र भवः' इति अण् । तेषां चक्रं समूहः । विदग्धानां विदुषां परिषत् सभा । चंद्रबिंबवदाननं यासां ताः । उद्रिक्तो गर्विष्ठः स राजपुत्राणां निवहः समूहः । बन्दिनः स्तुतिपाठकाः । इदं सर्वमपि यस्य कालस्य पलघटिकाप्रहरदिवसपक्षमासर्त्वयनसंवत्सरादिलक्षणस्य मृत्योर्वा वशाद् वशवर्तित्वात् स्मृतिपथं स्मरणपदवीमगात् । अनुभवयोग्यताविरहाद्बुद्धेर्द्वितीयावस्थापन्नं संवृत्तमित्यर्थः । तस्मै नमः ।

वयं येभ्यो जाताश्चिरपरिगता एव खलु ते
समं यैः संवृद्धाः स्मृतिविषयतां तेऽपि गमिताः ।
इदानीमेते स्मः प्रतिदिवसमासन्नपतना
गतास्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरुभिः ॥ ३७ ॥

येभ्यः पितृपितामहादिभ्यः । ते परिगताः मृताः । स्मृतिविषयतां स्मृति-

---

36. That delightful city, that great king, and the circle of feudatory kings, and that assembly of eminent scholars at his side, the ladies (of the court) with their faces, like the disc of the moon, and that group of haughty princes, those bards, and those stories—bow to Death through whose influence all these things have become things of the past (lit. things to be remembered).

37. Those from whom we were born have long since passed

---

३६ रम्या सा, भ्रातः कष्टमहो. सा विदग्धपरिषत्—सापि राजपरिषत्, सा विदग्धवनिता. उद्रिक्तः—उत्सिक्तः; उन्मत्तः, सद्वृत्तः, स्मृतिपथं—० पदम्.

३७ चिरमपगताः; स्मृति०—स्मरणपदवीम्.

गोचरतां। आसन्नमुपस्थितं पतनं येषां ते। सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे इति सिकतिलः। 'देशे लुबिलचौ च' इति इलच् प्रत्ययः। एवंविधा या नदी तस्यास्तीरतरुभिः कूलस्थवृक्षैः सह तुल्यावस्थां समावस्थां गताः।

यत्रानेके क्वचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको
यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोपि चान्ते।
इत्थं चेमौ रजनिदिवसौ दोलयन्द्वाविवाक्षौ
कालः काल्या भुवनफलके क्रीडति प्राणिशारैः॥ ३८॥

इत्थं उक्तप्रकारेण इमौ रजनिदिवसौ रात्रिदिवसौ द्वौ अक्षौ इव दोलयन् प्रक्षिपन् कालः काल्या स्वशक्त्या सह। भुवनमेव फलकं तस्मिन्। प्राणिन एव शाराः काष्ठनिर्मितद्यूतोपकरणानि। सोंगट्या इति प्राकृते प्रसिद्धिः। तैः क्रीडति।

तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिवसामः सुरनदीं
गुणोदारान्दारानुत परिचरामः सविनयम्।
पिबामः शास्त्रौघानुत विविधकाव्यामृतरसा-
न्न विद्मः किं कुर्मः कतिपयनिमेषायुषि जने॥ ३९॥

तपस्यन्तः तपोनुष्ठानं कुर्वन्तः सन्तः सुरनदीं भागीरथीमधिनिवसामः वासं कुर्मः। 'उपान्वध्याङ्वसः' इति द्वितीया। किम्। उत अथवा

---

away; those too, with whom we grew up, have been consigned to the region of memory; now here we are, with our fall approaching nearer and nearer day by day, reduced to the same state as that of trees (growing) on the bank of a sandy river.

38. In a certain house where there were many, there (now) stands a solitary person; even there where there was one man and many following him, there is not one left at last; thus revolving day and night as if they were two dice, the God of Death plays (at dice) with his wife Kálî making mortals their dice-pieces and the earth the board.

39. In this world in which life is to be measured by a

---

३८ अनेके-अनेकः; नैकोपि०-चान्ते न चैकः; भुवनफलके-सह बहुकलः.
३९ सवियान्; शास्त्रार्थान्.

गुणैरुदारान् दारान् स्त्रीः सविनयं विनयेन सह यथा स्यात्तथा परिचरामः। शास्त्राणामोघाः समूहास्तान्। उत विविधानि काव्यानि रामायणरघुकिराता- दीनि तान्येव तेषां वामृततुल्यान् रसान् पिबामः। इति कतिपया निमेषा आयुर्यस्य तस्मिन् जने लोके किं कुर्म इति न विद्मः न जानीमः।

गङ्गातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य
ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य।
किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशङ्काः
कण्डूयन्ते जरठहरिणाः स्वाङ्गमङ्गे मदीये॥ ४०॥

गङ्गायास्तीरे हिमगिरेः शिलायां बद्धं पद्मासनम्। ऊरुमूले वामपादं पुनस्तु दक्षिणं पदं। वामोरौ स्थापयित्वा तु पद्मासनमिति स्मृ- तम्॥ इत्युक्तलक्षणं येन तस्य। ब्रह्मणः ध्यानं। 'तत्र- प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' इति योगसूत्रलक्षितं ध्येयैकप्रत्ययस्य तैलधाराव- दविच्छिन्नवृत्तित्वम्। तस्य अभ्यसनं अभ्यासो पुनः पुनरनुष्ठानम्। 'अभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्यांचित्समानप्रत्ययावृत्तिश्चित्तस्य' इति आचार्योक्तिः। तस्य विधिना करणेन योगनिद्रां संप्रज्ञातसमाधिं गतस्य प्राप्तस्य मम तैः सुदिवसैः पुण्यदिवसैः भाव्यं किम्। एवंविधान् पुण्यदिवसानहं पश्यामि किमिति यावत्। यत्र दिवसेषु। जरठाः वृद्धा हरिणाः निर्विशङ्काः निर्भयाः सन्तः। कण्डूयन्ते। डित्थपाषाणमिव चेतनरहितं जडपदार्थं मां ज्ञात्वेति पूरणम्। एकान्तवासी 'यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः' इति सर्वसाम्यावस्थः बहिर्वि- षयविज्ञानरहितश्च कदा भविष्यामीति चिन्ता द्योतितास्मिन्पद्ये।

few winkings of the eye, we do not know what to do, whether we should taste nectarious juice of diverse kinds of poetry, or drink the streams of philosophy; whether we should modestly lead a householder's life in company with a wife ennobled by virtues; or whether we should dwell on the banks of the heavenly river practising penance.

40. Can those blessed days be (in store) for me, when I having fixed myself in the *Padmásana* posture on a slab in

४० यत्र-येषु; कण्डूयन्ते इ०—शृङ्गमङ्गे, संप्राप्स्यन्ते जरठहरिणाः शृङ्गकण्डू- विनोदम्.

स्फुरत्स्फारज्योत्स्नाधवलिततले क्वापि पुलिने
सुखासीनाः शान्तध्वनिषु रजनीषु द्युसरितः ।
भवाभोगोद्विग्नाः शिव शिव शिवेत्यात्तवचसः
कदा स्यामानन्दोद्गतबहुलबाष्पाप्लुतदृशः ॥ ४१ ॥

स्फुरन्ती या स्फारा बहुला जोत्स्ना कौमुदी तया धवलितं तलं यस्मिन् । सुखेनासीनाः अनायासेन स्थिताः । शान्तः ध्वनिः यासु तासु रजनीषु रात्रिषु । द्युसरितः स्वर्धुन्याः । भवस्य संसारस्य भवानां जन्मनां वा आभोगः विस्तारस्तेन उद्विग्नाः उद्वेगं प्राप्ताः । शिव शिवेति आत्तं गृहीतं वचः यैः ते । आनन्देन उद्गता ये बहुलाः बाष्पाः तैः आप्लुताः दृशः येषां ते । कदा कस्मिन्काले स्याम भवाम ।

महादेवो देवः सरिदपि च सैवामरसरि-
द्गुहा एवागारं वसनमपि ता एव हरितः ।
सुहृद्वा कालोयं व्रतमिदमदैन्यव्रतमिति
कियद्वा वक्ष्यामो वटविटप एवास्तु दयिता ॥ ४२ ॥

महादेव एव देवः । अमरसरित् देवनदी एव सरित् । अगारं गृहम् ।

---

the Himàlayàs on the bank of the Ganges, and having gone to the sleep of concentration while in the act of constantly contemplating Bràhman, the old stags (growing) fearless will rub their body against mine ?

41. On nights when all sounds have been hushed up, sitting at ease somewhere on the sandy bank of the heavenly river, the surface of which (bank) has been whitened by the brilliant and all pervading moonlight, and grown despondent on account of the wearisomeness (lit. magnitude or expansiveness) of worldly existence, when shall we have our eyes flooded with copious tears proceeding from supreme bliss, we having taken (to the repetition of) the words " S'iva, S'iva, S'iva "?

42. Mahàdeva is the god, and the stream of the gods (the

---

४१ सुखा०—उमा०, आत्त—आर्त्त, उच—०च्चसा; आप्लुत—आकुल.

हरितः दिशः । वसनमाच्छादनम् । कालः मृत्युः । न विद्यते दैन्यं याच्ञारूपं व्रतं यस्मिन् तददैन्यव्रतमेव व्रतम् । वटविटप नैग्रोधवृक्ष एव दयिता स्त्री-स्थाने इत्यर्थः ।

आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला
रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ।
मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी
तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ॥४३॥

मनोरथाः कामाः एव जलं यस्याम् । तृष्णा लिप्सा एव तरङ्गास्तैराकुला । रागाः प्रीतिविशेषाः ते एव ग्राहा मकराः सन्त्यस्याम् । वितर्काः संकल्पविकल्पात्मकवृत्तयः विहगाः पक्षिणः यस्याम् । धैर्यं धीरता एव द्रुमाः तेषां नाशिनी । मोहा एव आवर्ताः तैः सुदुस्तरा अत्यन्तदुःखेन तरणं यस्याः सा । प्रोत्तुङ्गा प्रकर्षेणोत्तुङ्गोन्नता चिन्ता सैव तटी यस्याः सा । विशुद्धं निर्मलं मनो येषाम् । योगोऽस्ति एषां ते योगिनः तेषामीश्वराः । एवंविधायाः नद्याः पारंगताः सिद्धा निरतिशयानन्दभाजो भवन्ति । अन्ये कलुषितान्तःकरणा अस्यां निमज्जन्तः सन्तः क्लिश्यन्तीति तात्पर्यम् ।

Ganges) alone is the stream (for me); caves are (my) abode, and even the quarters (my) raiment; the Destroyer is (to me) as a friend; and my vow—such conduct (as is) free from meanness; or why say more (on this subject), let me be wedded to the *Vata* tree alone (lead a life of seclusion and piety).

43. Desire is, indeed, a river, having for its water the objects of desire, agitated by waves in the form of covetousness, having for sharks the passions, and for birds the misgivings (of the heart), destroying the tree of courage, difficult to cross on account of eddies in the form of infatuation, very deep and having anxiety for its steep (lit. high) banks; the great ascetics of pure heart, who have crossed it (the river) are happy !

---

४३ धैर्य-धर्म; तटी-अटवी.

आसंसारं त्रिभुवनमिदं चिन्वतां तात ताद-
ङ्नैवास्माकं नयनपदवीं श्रोत्रवर्त्मागतो वा ।
योयं धत्ते विषयकरिणीगाढगूढाभिमान-
क्षीबस्यान्तःकरणकरिणः संयमालानलीलाम् ॥ ४४ ॥

आसंसारं संसारमभिव्याप्य इदं त्रिभुवनं चिन्वतां मार्गयतामस्माकं नयनयोः पदवीं मार्गं श्रोत्रयोः श्रवणयोः वर्त्म मार्गं वा नागतः । न दृष्टो न श्रुतो वेति यावत् । विषया एव करिणी हस्तिनी तस्यां गाढः अत्यन्तः गूढः निभृतः योऽभिमानस्तेन क्षीबस्य मत्तस्य । अंतःकरणमेव करी हस्ती तस्य संयमः निग्रह एव आलानं गजबन्धनं तस्य लीलाम् । अन्तःकरणनिग्रहे समर्थ इत्यर्थः ।

ये वर्धन्ते धनपतिपुरःप्रार्थनादुःखभाजो
ये चाल्पत्वं दधति विषयाक्षेपपर्यस्तबुद्धेः ।
तेषामन्तःस्फुरितहसितं वासराणां स्मरेयं
ध्यानच्छेदे शिखरिकुहरग्रावशय्यानिषण्णः ॥ ४५ ॥

धनपतेः पुरः प्रार्थना याच्ञा तस्या दुःखं भजतीति दुःखभाक् तस्य । वर्धन्ते दीर्घा भवन्ति । विषयाणामाक्षेपः आकर्षणं तेन पर्यस्ता व्याकुला बुद्धिर्यस्य । अन्तः स्फुरितं हसितं यथा स्यात्तथा । ध्यानच्छेदे व्युत्थानानन्तरम् । शिखरिणः पर्वतस्य कुहरे विवरे यो ग्रावा पाषाणः स एव शय्या शयने तस्यां निषण्णः उपविष्टः सन् ।

---

44. O friend, while searching this triple world as far as worldly life prevails, none such has come within the range of our sight or hearing as can easily become (lit. possesses the facility of becoming) the post for fastening by means of self-restraint the elephant of the mind intoxicated by the deep seated and secret attachment for the female elephant in the form of the sensual objects.

45. Seated on a stony couch in the cavern of a mountain, may I in the intervals of contemplation recall with an inward smile those days which seem to be longer to one experiencing the grief of (having to address) supplications

---

४४ वर्त्मा–मार्गा–मार्गम्. ४५ वर्तन्ते, ०दुःखदीर्घा.

विद्या नाधिगता कलङ्करहिता वित्तं च नोपार्जितं
शुश्रूषापि समाहितेन मनसा पित्रोर्न संपादिता ।
आलोलायतलोचना युवतयः स्वप्नेपि नालिङ्गिताः
कालोयं परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रेरितः ॥ ४६ ॥

कलङ्करहिता निष्कलुषा । निर्मलेति यावत् । नोपार्जितं न संपादितम् । शुश्रूषा सेवा । समाहितेन मनसा शान्तान्तःकरणेन । आलोले चञ्चले आयते दीर्घे च लोचने नयने यासां ताः । परपिण्डे परदत्तान्ने या लोलुपता आसक्तिः तया । प्रेरितः नीत इति यावत् ।

वितीर्णे सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णहृदयाः
स्मरन्तः संसारे विगुणपरिणामा विधिगतीः ।
वयं पुण्यारण्ये परिणतशरच्चन्द्रकिरणां
त्रियामां नेष्यामो हरचरणचित्तैकशरणाः ॥ ४७ ॥

वितीर्णे धर्मबुद्ध्या दत्ते । सर्वं च तत्स्वं धनं तस्मिन् । तरुणा या करुणा तया पूर्णं हृदयं येषाम् । विगुणः निर्गुणः । अनिष्ट इति यावत् । परिणामः यासां ता विधिगतीः दैवविलसितानि । परिणता उपचिताः शरत्संबंधिचंद्रस्य परिणतस्य शरच्चन्द्रस्य वा किरणाः अंशवः यस्याम् । त्रियामां क्षपाम् । हरस्य चरणयोः यत् चित्तं तदेव एकं शरणं आश्रयः येषां ते । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः ।

---

to the wealthy, and which (days) appear to be shorter (to one) whose reason is set aside by the allurement of sensual objects.

46. We did not acquire untainted knowledge; nor did we amass wealth; we did not even serve our parents with a concentrated mind; * * * Like crows we have passed this period (of our life) craving a morsel from others.

47. Having given away every thing with a heart full of tender compassion, and remembering the course of destiny which has an adverse ending in this worldly existence, we

---

४६ युवतयः–प्रियतमाः. प्रेरितः–प्रेषितः

४७ गतीः–णामां, विरसपरिणामां गतिम्; विगुणपरिणामावधिगतिम्. वयं–कदा; किरणां–किरणैः, किरणे. चित्तैक–चिन्तैक.

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलैः
सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।
स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान्को दरिद्रः ॥ ४८ ॥

इह अस्मिन् लोके । दुकूलैः क्षौमैः । उभयोर्मध्ये निर्विशेषः निर्गतो विशेषो भेदो यस्मात् स तथा विशेषः। उभावपि समं संतुष्टाविति यावत्। विशाला विपुला। मनसि परितुष्टे सति न कोपि दरिद्रः न च कोऽपि धनवान् । मनःसंतोषभावाभावाभ्यामर्थवत्त्वदरिद्रत्वादिव्यपदेशा भवन्तीत्यर्थः ।

यदेतत्स्वच्छन्दं विहरणमकार्पण्यमशनं
सहार्यैः संवासः श्रुतमुपशमैकव्रतफलम् ।
मनो मन्दस्पन्दं बहिरपि चिरस्यापि विमृश-
न्न जाने कस्यैषा परिणतिरुदारस्य तपसः ॥ ४९ ॥

स्वच्छदं यथा स्यात्तथा विहरणम् । स्वैरवर्तनमिति यावत् । अकार्पण्यं कृपणस्य भावः कार्पण्यं दैन्यं, अविद्यमानं कार्पण्यं यस्मिंस्तथा अशनं भोजनम् । आर्यैः श्रेष्ठैः सह संवासः वसतिः । उपशमः शांतिरेव एकं व्रतफलं यस्मिन् तादृक् श्रुतं श्रवणम् । मनोपि मन्दः स्पन्दः स्पन्दनं यस्य तत् मन्दस्पन्दम् । बहिः बहिर्विषयेषु । कस्य उदारस्य उत्कृष्टस्य तपसः एषा परिणतिः फलं न जाने न वेद्मि ।

---

shall in a sacred forest pass the night lit with the rays of the full autumnal moon, the feet of Hara being the sole refuge of our mind.

48. Here we are satisfied with barks, and you with silk garments; the satisfaction is equal in this case and the distinction is without a difference. Let him be (called) poor whose greed is boundless; the heart being content who is rich and who is poor?

49. Though reflecting for a long time, I do not know of what great penance this is the result.—*viz.* this unrestrained rambling, this meal free from niggardliness, the company of the noble, this learning having for its fruit (the observance of) the one vow of controlling the senses, and this mind moving (but) slowly towards external objects.

---

४८ दुकूलैः—च लक्ष्म्या; भवतु—भवति. ४९ स्वाच्छन्द्यम्.

पाणिः पात्रं पवित्रं भ्रमणपरिगतं भैक्षमक्षय्यमन्नं
विस्तीर्णं वस्त्रमाशादशकमपमलं तल्पमस्वल्पमुर्वी ।
येषां निःसङ्गताङ्गीकरणपरिणतिः स्वात्मसंतोषिणस्ते
धन्याः संन्यस्तदैन्यव्यतिकरनिकराः कर्म निर्मूलयन्ति॥५०॥

पाणिः हस्तः । लक्षणया हस्तपुटकः। पात्रं भाण्डम्। भ्रमणेन परिगतं लब्धं भैक्षं भिक्षायाः समूहः । 'तस्य समूहः' इति अण् । अक्षय्यं अशक्यक्षयं । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इति यान्तादेशः।अन्नं भक्तादिः।विस्तीर्णं विपुलमाशानां दिशां दशकं दशानां समूहः तदेव अपगतः मलः यस्मात् तदपमलं वस्त्रम् । उर्वी पृथ्वी अस्वल्पं महत्तल्पं शयनीयम्। एवं येषां निसंगतायाः अनासक्त्याः अङ्गीकरणं स्वीकरणमेव परिणतिः। स्वात्मनि एव संतोषो विद्यत एषां ते स्वात्मसंतोषिणः। संन्यस्ताः त्यक्ताः दैन्यप्रयुक्ता ये व्यतिकराः व्यसनानि व्यतिषङ्गा वा तेषां निकराः यैः। 'अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयोः' इति मेदिनी ।

दुराराध्याश्चामी तुरगचलचित्ताः क्षितिभुजो
वयं तु स्थूलेच्छा महति च पदे बद्धमनसः ।
जरा देहं मृत्युर्हरति सकलं जीवितमिदं
सखे नान्यच्छ्रेयो जगति विदुषोन्यत्र तपसः ॥ ५१ ॥

दुःखेन आराध्यः । तुरगवत् अश्ववत् चलं चंचलं चित्तं येषां ते । क्षितिभुजः राजानः । स्थूला महती दूराधिरोहिणीत्यर्थः इच्छा येषां ते । महति

50. Those blessed ones—whose hand is (to them) a clean pot, to whom alms acquired by wandering is (an) inexhaustible (supply of) food, to whom the extensive ten quarters are as a spotless garment, and the earth as a spacious bed, whose development is in accepting renunciation, who are contented with themselves, and who have got rid of a number of opportunities of humiliation—root out *Karma*.

51. These kings whose minds are as unsteady as a horse

५० ॰माशोदकमपि विमलं, आशासुदशकममलम्. निःसंग॰ निःसङ्गतान्तःकरण. ५१ दुराराध्यः स्वामी; क्षितिभृतः; महति च–सुमहति, बद्ध–दत्त; सकलं–दयितम्.

पदे स्थाने । बद्धं नितरां अर्पितं मनो येषाम् । जरा वार्धक्यं देहं हरति मृत्युः कालः इदं सकलं जीवितं आयुष्यं च हरति । अतः हे सखे अस्मिन् जगति विदुषस्तपसः सर्वसाधकादन्यत्र तप अपहाय अन्यत् श्रेयः परं कल्याणं नास्ति ।

भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचञ्चला
आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलीनाम्बुवद्भङ्गुरम् ।
लोला यौवनलालना तनुभृतामित्याकलय्य द्रुतम्
योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धिं विदध्वं बुधाः॥ ५२॥

मेघानां वितानं मण्डलं तन्मध्ये विलसन्ती या सौदामिनी विद्युत्तद्वत् चञ्चला अस्थिराः। भोगाः सुखदुःखादयः। आयुः वायुना विघट्टिता विक्षिप्ता या अभ्रपटली मेघमंडलं तस्यां लीनं यदम्बु जलं तद्वत् भङ्गुरं क्षणिकं विनाशि। 'भञ्जभासमिदो घुरच्' इति घुरच्। तनुभृतां देहवतां यौवनस्य लालना पोषणं लोला अस्थिरा इति आकलय्य निश्चयेन ज्ञात्वा । हे बुधाः धैर्येण यो समाधिः चित्तसमाधानं तस्य सिद्ध्या सुलभे योगे असंप्रज्ञातसमाधौ बुद्धिं विदध्वं कुरुध्वम् ।

---

are difficult to be propitiated; while we have a high ambition, and our heart is set on a lofty position. Old age despoils the body and death robs (one) of the entire existence; O friend, there is nothing advantageous to a wise man in this world except penance.

52. Sensual objects are as ephemeral as the lightning shining in the midst of the cloudy canopy; life is frail like the water collected in the row of clouds scattered by the wind; momentary is the youthful happiness of mortals; taking this into consideration, O wise men, fix your mind at once on contemplation of the Supreme Spirit, which it is easy to do when one is a perfect master of (lit. by being perfect in) patience and concentration.

---

५२ अभ्र-अब्ज; लालना-लालसा; तनुभृतामि-जलरयाचे.

पुण्ये ग्रामे वने वा महति सितपटच्छन्नपालीं कपाली-
माडाय न्यायगर्भद्विजहुतहुतभुग्धूमधूम्रोपकण्ठम् ।
द्वारं द्वारं प्रवृत्तो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधार्तो
मानी प्राणी स धन्यो न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः॥५३॥

सितेन शुभ्रेण पटेन छन्ना आच्छादिता पाली प्रान्तप्रदेशो यस्याः तां कपालीं भिक्षाखर्परमादाय। न्यायाः गर्भे येषां तथाभूताः ये द्विजाः तैः यथास्वरं मन्त्रान्पठद्भिरित्यर्थः। हुतः यः हुतभुक् अग्निः तस्य धूमेन धूम्रं उपकण्ठं तस्य तत् द्वारं। द्वारं द्वारं प्रतिद्वारं प्रवृत्तः। उदरमेव दरी कंदरः तस्य पूरणाय पूर्त्यर्थम्। क्षुधया आर्तो व्याकुलः क्षुधार्तः। मानी प्राणी स धन्यः। न पुनः अनुदिनं प्रति दिवसम्। तुल्याश्च ते कुले भवाः कुल्याश्च। यद्वा तुल्यकुले साधवः तेषु स्वसामानजातीयेषु दीनवत् आचरणं कुर्वाणः।

चाण्डालः किमयं द्विजातिरथवा शूद्रोथ किं तापसः
किं वा तत्त्वविवेकपेशलमतिर्योगीश्वरः कोपि किम्।
इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखरैः संभाष्यमाणा जनै-
र्न क्रुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसो यान्ति स्वयं योगिनः॥५४॥

द्विजातिः त्रैवर्णिकः। तत्त्वस्य विवेके पेशला पटुः मतिर्यस्य। उत्पन्नाः ये विकल्पाः तेषां जल्पैः जल्पनैर्मुखराः वाचालाः तैः। 'अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्' इति

53. Blessed is the man of self-respect, who, living in a holy city or in a trackless forest, rather goes when hungry from one door to another—the vicinity of which has been darkened by the smoke arising from the fire into which oblations have been offered by Bráhmaṇas reciting the Vedic mantras with the proper accents, in order to fill the cavity of his stomach, with a broken pot covered with a piece of white cloth; but not so the man who daily humiliates himself in (the presence of) his kinsmen, of equal rank with him.

54. Is he a low caste or a Bráhmana (twice-born), is he a S'ûdra or an ascetic, or is he some great saint, whose intellect is acute enough to understand philosophical truths:

५३ पुण्यग्रामे; न्याय-ज्ञान; न्यायगत्या, प्रवृत्तः-प्रविष्टः स धन्यः- सनाथः स्वदेशे. ५४ तत्त्वनिवेश. °रैराभाष्य°, राभाष्यमाना.

उत्तरमीमांसा न्यायेन 'पाण्डित्यं निर्विद्याथ बाल्येन तिष्ठासेत्' इति बृहदारण्यक श्रुत्या 'अद्वैतं समनुप्राप्य जडवल्लोकमाचरेत्' इति च गौडपादीयकारिकया आहितमर्यादामनुल्लङ्घ्य वर्तनं करोतीति तात्पर्यम् ।

अहो धन्याः केचित्त्रुटितभवबन्धव्यतिकरा
वनान्तेऽचिन्वंतो विषमविषयाशीविषगतिम् ।
शरच्चन्द्रज्योत्स्नाधवलगगनाभोगसुभगां
नयन्ते ये रात्रिं सुकृतचयचिन्तैकशरणाः ॥ ५५ ॥

अहो आश्चर्ये । त्रुटितः छिन्नः भव एव बन्धः तस्य व्यतिकरः संबंधः येषां ते । वनान्ते वनमध्ये विषमाः कठिणा ये विषयाः इन्द्रियार्थाः ते एव आशीविषाः सर्पाः । आश्यां विषमस्यास्तीति आशीविषः । तेषां गतिं मार्गमचिन्वन्तः अमृगयमाणाः । विषमेति गतिविशेषणं वा । शरदि यः चंद्रः तस्य जोत्स्ना चंद्रिका तया धवलः यः गगनस्य आभोगः परिपूर्णता । प्रदेश इति यावत् । तेन सुभगा ताम् । सुकृतस्य चयः वृद्धिः तद्विषया या चिन्ता सैव एकं शरणं आश्रयो येषां ते । अन्यत्सर्वं विहाय केवलं पुण्योपचयचिन्तापरा भूत्वा रात्रिं यापयन्ति ते धन्याः इत्यर्थः ।

एतस्माद्विरमेन्द्रियार्थगहनादायासकादाश्रय
श्रेयोमार्गमशेषदुःखशमनव्यापारदक्षं क्षणात् ।
शान्तं भावमुपैहि संत्यज निजां कल्लोललोलां गतिं
मा भूयो भज भङ्गुरां भवरतिं चेतः प्रसीदाधुना ॥ ५६ ॥

---

ascetics, when thus spoken of by people garrulous on account of the doubts rising within them, quietly go their way neither offended nor pleased at heart.

55. How very blessed indeed are some persons who with their shackles of worldly ties snapped, and not looking out for the irregular course of serpentine sensualism, pass, in the farthest corner of a forest, the night delightful on account of the expanse of the sky being brightened up by the winter moonshine, solely engrossed by an anxiety to acquire merit.

56. Now be pleased, oh heart, cease from these trouble-

---

५५ अहो–सखे. चित्तान्तर्विषयविषयाशीविषगताः चिन्तैक–चित्तैक.

५६ आयासकादाशु च; शान्तं–स्वात्मी; गतिं–मतिम्.

हे चेतः एतस्मात् सर्वानुभवसिद्धात्। आयासं त्रासं करोतीति आयासकं तस्मात्। इंद्रियाणां ज्ञानकर्मेंद्रियाणामर्थाः विषयाः शब्दस्पर्शादयः आदान-ग्रहणादयश्च त एव गहनं वनं तस्मात् विरम। विषयेषु अनर्थकारिषु मा प्रवृत्तं भूः इति भावः। क्षणात् सपदि अशेषाणि च तानि दुःखानि आध्यात्मिकादीनि तेषां शमनव्यापारे दक्षं चतुरं श्रेयोमार्गे मोक्षमार्गे आश्रय। शान्तं गंभीरं भावं मनोविकारं उपैहि प्राप्नुहि कल्लोलवत् महातरंगवत् लोलां चञ्चलां गतिम्। भङ्गुरां विनाशशीलाम्। भवे संसारे रतिः आसक्ति ताम्।

पुण्यैर्मूलफलैः प्रिये प्रणयिनी वृत्तिं कुरुष्वाधुना
भूशय्यानववल्कलैरकरुणैरुत्तिष्ठ यामो वनम्।
क्षुद्राणामविवेकमूढमनसां यत्रेश्वराणां सदा
वित्तव्याधिविकारविह्वलगिरां नामापि न श्रूयते॥ ५७॥

प्रिये प्रणयिनी इष्टे वस्तुनि प्रणयवती त्वम्। पुण्यैः शोभनैः मूलफलैः। अकरुणैः याच्ञावर्जितैः। भूशय्या च नवानि वल्कलानि च तैः। वृत्तिं वर्तनं। यत्र यस्मिन्वने क्षुद्राणां नीचपुरुषाणां अविवेकेन मूढानि मनांसि येषां तेषां ईश्वराणां स्वामिनाम्। वित्तमेव व्याधिः तस्माद्विकाराः तैः विह्वला गीर्येषां तेषाम्। धनमदमूढानां मर्मभेदकवाक्यश्रवणाद्दूरं गहनवने मूलफलैर्वृत्तिकरणमिति भावः।

---

some abyssal sensual objects; resort to the path of final beatitude which is capable of removing in a moment all misery; assume a peaceful frame of mind; give up your wavelike unsteady course; never be attached to transient worldly happiness.

57. Let us go to the forest, arise, oh you desirous of accomplishing your cherished object, where even the name of big folks is not heard, whose minds, mean fellows that they are, are ever distracted by inconsiderateness and whose speech is marred by the effect of the disease of wealth. Maintain yourself now on sacred fruits and roots, and making the earth your couch (cover yourself) with fresh rough barks of trees.

---

५७ प्रिये०—प्रियप्रणयिनीं, प्रियैश्चसलिलैः. अकरणैः वित्त०—वि-चित्तव्याध्यविवेक०.

मोहं मार्जय तामुपार्जय रतिं चन्द्रार्धचूडामणौ
चेतः स्वर्गतरङ्गिणीतटभुवामासङ्गमङ्गीकुरु ।
को वा वीचिषु बुद्बुदेषु च तडिल्लेखासु च स्त्रीषु च
ज्वालाग्रेषु च पन्नगेषु च सरिद्वेगेषु च प्रत्ययः ॥ ५८ ॥

हे चेतः मोहं चित्तदोषं मार्जय क्षालय । तां प्रसिद्धां परमसुखानन्ददायिनीमिति रामर्षिः । चन्द्रार्धः चंद्रकला चूडामणिः शिरोभूषणं यस्य तस्मिन् शिवे रतिं प्रीतिमुपार्जय संपादय । स्वर्गतरङ्गिण्याः गंगायाः तटसंबन्धिन्यो या भुव तासामासङ्गं समागमम् । वीचिषु जलतरङ्गेषु बुद्बुदेषु जलविकारेषु तडिल्लेखासु विद्युल्लतासु स्त्रीषु ज्वालाग्रेषु अग्निशिखाग्रेषु सर्पेषु नदीवेगेषु च को वा प्रत्ययः विश्वासः । न कोऽपीत्यर्थः ।

अग्रे गीतं सरसकवयः पार्श्वतो दाक्षिणात्याः
पृष्ठे लीलावलयरणितं चामरग्राहिणीनाम् । Behind
यद्यस्त्येवं कुरु भवरसास्वादने लम्पटत्वं
नो चेच्चेतः प्रविश सहसा निर्विकल्पे समाधौ ॥ ५९ ॥

अग्रे संमुखे गीतं गायनम् । पार्श्वतः उभयतः दाक्षिणात्याः । दक्षिणदेशेभवाः । सरसाः उत्तमाः रसिका वा कवयः । चामरग्राहिणीनां राजचिह्नविशेषवाहिनीनां लीलया वलयानां स्त्रीप्रकोष्ठभूषणानां रणितं क्वणितम् । भवरसस्य संसाररसस्य आस्वादने । एवं न स्याच्चेत् सहसा ससंभ्रमेण निर्विकल्पे ध्येयरूपविकल्पवर्जिते नाम असंप्रज्ञातसमाधौ । यत्र ध्येयस्फुरणमपि विलीयते स्वस्फुरणमात्रं चावशिष्यते ।

---

58. Oh heart, sweep off infatuation, acquire that devotion to the moon-crested god (which grants the highest bliss); and form an attachment for the banks of the celestial stream; what faith (can be placed) in waves, bubbles, streaks of lightning, in women, in the tips of flames, in serpents, and in the currents of rivers ?

59. Be hankering after the enjoyment of worldly plea-

---

५८ मार्जयताम्; तडिल्लोलासु च श्रीषु; सरिद्वेगे–सुहृद्गे.

५९ पार्श्वयोः; पृष्ठे–पश्चात्.

विरमत बुधा योषित्सङ्गात्सुखात्क्षणभङ्गुरा-
त्कुरुत करुणामैत्रीप्रज्ञावधूजनसंगमम् ।
न खलु नरके हाराक्रान्तं घनस्तनमण्डलं
शरणमथवा श्रोणीबिम्बं रणन्मणिमेखलम् ॥ ६० ॥

क्षणभङ्गुरात्क्षणविध्वंसिनः योषित्संगात् स्त्रीसमागमात् । लक्षणया स्त्र्युप-भोगसुखादिति लभ्यते । करुणा च मैत्री च प्रज्ञा च करुणामैत्रीप्रज्ञाः ता एव वधूजनः स्त्रीसमुदायः तस्य संगमं कुरुत । हारेण आक्रांतं घनं निरंतरं 'घनं निरंतरं सांद्रं' इत्यमरः । स्तनयोः मंडलम् । शरणं रक्षितृ । श्रोण्याः बिंबमंडलम् । रणन्ती मणीनां मेखला रशना यत्र तत् । उपलक्षणेन सर्वविषय-ग्रहणेपि न क्षतिः । विषयाः पुरुषं नरके पातयन्ति करुणाप्रभृतयः सात्त्विक-भावास्तु तं नरकादुद्धरन्तीति भावः ।

मातर्लक्ष्मि भजस्व कंचिदपरं मत्काङ्क्षिणी मा स्म भू-
र्भोगेभ्यः स्पृहयालवो न हि वयं का निस्पृहाणामसि ।
सद्यः स्यूतपलाशपत्रपुटिकापात्रे पवित्रीकृते
भिक्षासक्तुभिरेव संप्रति वयं वृत्तिं समीहामहे ॥ ६१ ॥

मातः लक्ष्मि । इत्यनेन रत्यभावो द्योतितः । भजस्व सेवस्व । मत्काङ्क्षिणी मय्यभिलाषिणी मा स्म भूः । तत्र हेतुमाह भोगेभ्य इति । वयं भोगेभ्यः ।

sures if so it is with you—if you have in front of you singing, at your elbow sentimental poets of the South, and behind the sportive tinkling of the bracelets of the maids in attendance holding *chowries* in their hands; otherwise, oh heart, enter at once upon the contemplation of Brahman.

60. Desist, O wise men, from associating with women—from the momentary happiness. Be attached to Mercy, Friend-ship, and Reason. Neither the fully developed orbs of breasts covered with a wreath, nor the round hips having a tinkling girdle round them set with diamonds, can be your salvation in hell.

61. O mother, Wealth, repair to some one else; do not

६० हारा-भारा. ६१ सद्यः स्यूत-यद्यस्यू०, स्यू०-पूत. सक्तुभिः-वस्तुभिः

'स्पृहेरीप्सितः' इति चतुर्थी । स्पृहयालवो कामिनः न । 'स्पृहिगृहि॰' इति आलुच् । निःस्पृहाणामस्माकं त्वं कासि । न कापि त्वय्यास्थेत्यर्थः । यतः वयं सद्यः तत्कालं स्यूता पलाशपत्राणां पुटिका । द्रोण इति प्राकृते प्रसिद्धा । सैव पात्रं तस्मिन् अपवित्रं पवित्रं संपद्यमानं कृतं तस्मिन् । भिक्षया लब्धाः सक्तवः भिक्षासक्तवस्तैः । संप्रति इदानीम् । वृत्तिमुपजीविकाम् । समीहामहे इच्छामः । विक्षेपाद्युपाधिरहितं भैक्ष्यमेव ममेष्टं न पुनः श्रीप्रयुक्ता दुःखपरिणामा भोगा इति तात्पर्यम् ।

यूयं वयं वयं यूयमित्यासीन्मतिरावयोः ।
किं जातमधुना येन यूयं यूयं वयं वयम् ॥ ६२ ॥

पुरा आवयोरुभयोर्मध्ये यूयं वयं इति भेदो नासीत् । तुल्यावस्थत्वात् । इदानीं तव संपन्नावस्थायाम् । किं कारणं जातं येन हे मित्र तव मम च मध्ये यूयं यूयमेव वयं वयमेव इति भेदो जातः ।

बाले लीलामुकुलितममी मन्थरा दृष्टिपाताः
किं क्षिप्यन्ते विरम विरम व्यर्थ एष श्रमस्ते ।
संप्रत्यन्ये वयमुपरतं बाल्यमास्था वनान्ते
क्षीणो मोहस्तृणमिव जगज्जालमालोकयामः ॥ ६३ ॥

हे बाले मुग्धे लीलया मुकुलितं कुड्मलितं यथा स्यात्तथा । मन्थराः शनैर्गामिनः कुटिलाश्च दृष्टेः पाताः कटाक्षाः किं केन हेतुना त्वया क्षिप्यन्ते अस्यन्ते ।

---

yearn for me. We are not hankerers after pleasures. What are you to those (*i. e.* to us) who are free from desires. We now wish to live on barley-flour obtained by begging (and placed) in a hallowed vessel of *palâs'a* leaves, stitched together at the moment.

62. Our view (at first) was that you are we and we are you (*i. e.* you and we are the same, have no diverging interests); what has happened now by which you are you and we are we (*i. e.* you and we have had diverging interests)?

63. Why are those suggestive glances, O young lady

---

६२ येन–मित्र.

विश्राम्य । तव श्रमेणालम् । तत्र हेतुमाह संप्रतीति । इदानीं वयं अन्ये जाताः। न पूर्ववत् ग्राम्यधर्मासक्ताः । अस्माकं बाल्यं मौर्ख्यम् । उपरतं शान्तम् । गतमिति यावत् । आस्था प्रीतिर्वनान्ते वनमध्ये । अविद्याजन्यो मोहः क्षीणः नष्टः । इदं सर्वं जगज्जालं तृणमिव तुच्छत्वेन पश्यामः ।

इयं बाला मां प्रत्यनवरतमिन्दीवरदल-
प्रभाचोरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ।
गतो मोहोस्माकं स्मरकुसुमबाणव्यतिकर-
ज्वरज्वाला शान्ता तदपि न वराकी विरमति ॥ ६४ ॥

इयं बाला कुमारी मां प्रति मामुद्दिश्य । अनवरतं अभीक्ष्णं प्रसक्तमिति यावत् । इन्दीवरदलस्य नीलकमलपत्रस्य प्रभा कान्तिः तस्याश्चोरयतीति चोरं चक्षुः क्षिपति । किं अनया बालया अभिप्रेतं इष्टम् । तथा च स्मरस्य कुसुमान्येव बाणाः तेषां व्यतिकरेण सम्बन्धेन यो ज्वरः दाहः तस्य ज्वाला शान्ता । तदपि एवमपि वराकी अनुकम्पार्हा न विरमति । कटाक्षविक्षेपान्न निवर्तते ।

रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्राव्यं न गेयादिकं
किं वा प्राणसमासमागमसुखं नैवाधिकं प्रीतये ।
किं तूद्भ्रान्तपतत्पतङ्गपवनव्यालोलदीपाङ्कुर-
च्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्तो वनान्तं गताः ॥ ६५ ॥

रम्यं रमणीयं हर्म्यतलं सौधतलं वसतये वसत्यर्थं न किम् । गेयादिकं

---

darted from your sportively half-closed (eyes)? Desist, oh desist; vain is this effort (of yours). Now changed beings are we; youth is gone; our yearning (is only) for the farthest part of a forest; infatuation has subsided: and we look upon the meshes of the world as straw.

64. This young woman constantly darts towards me her eye that steals the beauty of the blue lotus-leaf. What is designed by her? Our infatuation is gone; the feverish flame produced by the striking of the flowery arrows of the God of Love has been blown out; and yet the poor girl persists!

65. Is there not a delightful mansion for habitation, is

---

६४ ०मनया–मनसा. ६५ प्राणसमम्; अधिकप्री० उद्भ्रान्तपतङ्गपक्ष.

गायनादिकं श्राव्यं श्रवणयोग्यं न किम् । अथवा प्राणैः समा प्राणतुल्या प्रिया तस्याः समागमजन्यं सुखं प्रीतये अधिकं नैव किम् । सर्वमपि अस्ति । किंतु सन्तः सदसद्विवेकवन्तः उद्भ्रान्ताः भ्रममाणाः पतन्तश्च पतङ्गाः शलभाः तत्संबंधी यः पवनः तेन व्यालोलः चञ्चलः दीपाङ्कुरः तस्य छाया तद्वच्चञ्चलं अस्थिरं सकलमिति आकलय्य निश्चित्य वनमध्ये गताः ।

किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता निर्झरा वा गिरिभ्यः
प्रध्वस्ता वा तरुभ्यः सरसफलभृतो वल्कलिन्यश्च शाखाः ।
वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमपगतप्रश्रयाणां खलानां
दुःखोपात्ताल्पवित्तस्मयपवनवशानर्तितभ्रूलतानि ॥ ६६ ॥

कन्दरेभ्यः पर्वतविवरेभ्यः कन्दा सस्यमूलानि प्रलयमुपगताः नष्टाः किम् । अथवा गिरिभ्यो निर्झरा उदकप्रवाहा नष्टा किमिति अग्रेऽपि अनुकर्षः । तरुभ्यः सरसानि रसवन्ति फलानि बिभ्रति ताः वल्कलिन्यः वल्कलवत्यश्च शाखा वा प्रध्वस्ता किम् । यद्यतः प्रसभं हठात् यथा स्यात्तथा अपगतः प्रश्रयः विनयो येभ्यः तेषामविनीतानां खलानां दुःखेन उपात्तं यदल्पं वित्तं तस्माद्यः स्मयो गर्वः स एव पवनस्तस्य वशेन आनर्तिताः भ्रुवः एव लताः येषु तानि मुखानि वीक्ष्यन्तेऽवलोक्यन्ते ।

---

not music &c. pleasing to the ear (lit. fit to be heard), is not the happiness of the company of one as (dear as) life itself more to (a man's) taste? But wise men have resorted to a forest considering all this as unsteady as a shadow of a small lamp flickering in the wind (caused by the wings of) a moth madly falling upon it.

66. Have bulbous roots disappeared entirely from the valleys, or the rivulets from mountains, or have branches bearing delicious fruit and yielding bark-cloth disappeared from trees, that the faces of wicked men devoid of courtesy, are looked at in eager expectancy ;—faces, the creeper-like eyebrows of which are made to dance by the breeze of pride at having obtained with difficulty a small sum of money.

---

६६ निर्झरा०—पादपाः किं विशीर्णाः । किंवा शोषं गतास्ते गिरिकुहरगता निर्झरा वारिपूर्णाः ।

गङ्गातरङ्गहिमशीकरशीतलानि
विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि ।
स्थानानि किं हिमवतः प्रलयं गतानि
यत्सावमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥ ६७ ॥

गङ्गायाः तरङ्गाः तेषां ये हिमशीकराः शीततुषाराः तैः शीतलानि विद्याधरैः अध्युषितानि सेवितानि चारूणि शिलातलानि येषां तानि हिमवतः हिमालयस्य स्थानानि किं प्रलयं गतानि । यत् यस्माद्धेतोः मनुष्याः अवमानेन सहिताः ये परेषां पिण्डाः अन्नग्रासाः तेषु रताः ।

यदा मेरुः श्रीमान्निपतति युगान्ताग्निनिहतः
समुद्राः शुष्यन्ति प्रचुरमकरग्राहनिलयाः ।
धरा गच्छत्यन्तं धरणिधरपादैरपि धृता
शरीरे का वार्ता करिकलभकर्णाग्रचपले ॥ ६८ ॥

यदा यस्मिन्काले श्रीमान् मेरुः पर्वतविशेषः युगान्ते यः अग्निः तेन निहतः निपतति । प्रचुराः ये मकराः ग्राहाश्च तेषां निलयाः गृहाणि एवंविधाः समुद्राः । यदेत्यनुकर्षणीयम् । शुष्यन्ति शुष्कीभवन्ति । धरणिधराणां पादैः धृता या धरा पृथ्वी सापि यदा अन्तं गच्छति नश्यतीति यावत् । तदा करिणः हस्तिनः कलभस्य शिशोः यत्कर्णाग्रं तद्वच्चपले क्षणिके इति यावत् । शरीरे का वार्ता । तस्य तु अत्यन्तपरिच्छिन्नत्वात् सुतरां नाशः सिद्ध एवेति तात्पर्यम् ।

---

67. Are the Himâlayan retreats, which are cool on account of the spray of the waves of the Ganges, and the charming slabs of which are occupied by Vidyádharas no more, that men are fond of a morsel from others (doled out) with an insult ?

68. When the great mountain Meru struck by the fire at the time of the destruction of the world falls, when the seas which are the abode of a large number of sharks and alligators dry up, when the earth supported by the feet of mountains, goes to its end, why talk of the human body unsteady like the end of a young elephant's ear ?

---

६७ हिम–कण. ६८ निहत–दलित; मकर–निकर.

एकाकी निस्पृहः शान्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
कदा शम्भो भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥ ६९ ॥

हे शम्भो शंकर । एकाकी असहायः निःस्पृहः निस्तृष्णः शान्तः उपरतेन्द्रियः । पाणिः एव पात्रं यस्य सः । दिश एव अम्बरं वस्त्रं यस्य । कर्मणां निर्मूलने नाशे क्षमः समर्थः । संन्यासी त्यक्तसर्वपरिग्रहश्च । कदा कस्मिन्काले भविष्यामि । एवंविधावस्थालालसोहमास्मि इदानीं संवृत्तः । तथा च भगवद्वचनं गीतायां 'एकाकी यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्' इति ।

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
संमानिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥ ७० ॥

Honoured.

सकलान् कामान् दुहन्तीति ताः श्रियः प्राप्ताः ततः किम् । न काचित्पुरुषार्थसिद्धिः । एवं सर्वत्र । विद्विषतां शत्रूणाम् । प्रणयिनः सेवकाः मित्राणि वा विभवैः गजतुरगालंकारादि संपत्तिभिः संमानिताः बहुमानिताः । कल्पं स्थितं 'कालाध्वनोरत्यन्त संयोगे' इति द्वितीया । तनुभृतां देहिनां तनुभिः शरीरैः । निरतिशयानन्दपर्यन्तं सर्वस्य सातिशयत्वात् अवश्यविनाशित्वाच्च ।

---

69. When O, S'ambhu, shall I be disconnected from the world, free from desire and peaceful, and have for my pot my hand (only) and for my garments the quarters, and (thus be) able to root out *Karma*.

70. What, if wealth capable of granting all desires is obtained? What if the foot is placed on the heads of the enemies? What if we honoured supplicants (or friends) with riches? What if the bodies of mortals have stood (*i. e.* lasted) for a *Kalpa*.

---

७० दत्तं–न्यस्तं; कल्पस्थिताः...तनवः

जीर्णा कन्था ततः किं सितममलपटं पट्टवस्त्रं ततः कि-
मेका भार्या ततः किं हयकरिसुगणैरावृतो वा ततः किम् ।
भक्तं भुक्तं ततः किं कदशनमथवा वासरान्ते ततः किं
व्यक्तं ज्योतिर्न वान्तर्मथितभवभयं वैभवं वा ततः किं॥७१॥

सितं शुभ्रम् । अमलं निर्मलम् । पट्टवस्त्रं दुकूलादि महावस्त्रम् । हयगजानां सुगणैः बहुसमूहैः आवृतः परिवेष्टितः । भक्तं ओदनम् । दिनान्ते वासरान्ते अतिकाले कदशनं कुत्सितमन्नम् । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' इति कत् । अथवा व्यक्तं स्फुटं ज्योतिः ब्रह्मरूपं न ततः किम् । वा अथवा अन्तर्मथितं नाशितं भवस्य भयं यस्मिन् तत् वैभवं विद्यते ततः किम् । अनेन निष्कामतातिशयो ध्वन्यते।

भक्तिर्भवे मरणजन्मभयं हृदिस्थं
स्नेहो न बन्धुषु न मन्मथजा विकाराः ।
संसर्गदोषरहिता विजना वनान्ता
वैराग्यमस्ति किमतः परमर्थनीयम् ॥ ७२ ॥

भवे शिवे । मरणं च जन्म च ताभ्यां भयं हृदिस्थं तद्दच्छयम् । बन्धुषु प्रणयिषु स्नेहः प्रेम । मन्मथजाः पुष्पधन्वनः जाता विकाराः चित्तदोषाः अपि न । संसर्गाद्दोषः कालुष्यं तेन रहिता विजनाः निर्जनाश्च । वनान्ताः वनमध्यस्थानानि । वैराग्यं विरक्तिः । अतः परं वैराग्यात्परं किमन्यदर्थनीयं प्रार्थनीयमस्ति न किञ्चिदपि इहामुत्रादिभोगवैराग्यादप्राप्तप्राप्तव्याभावात् । तत्र निःस्पृहत्वमेव हेतुः ।

---

71. What if one has a threadbare wallet or a spotless white silken cloth? What if one has only one's wife, or is surrounded by a splendid army of horses and elephants? What if delicious food is eaten, or coarse food towards the close of the day? What if there is not the light (of the knowledge of Brahman) manifesed inside (*i. e.* in the heart) or what if there is the glorification in which the fear of worldly existence is destroyed?

72. If there is devotion towards S'iva and the fear of (ever-recurring) death and birth is present to the mind, if

---

७१ अमलपटं-०वरं; वस्त्रं-सूत्रम्; हय०-बहुगुणगुणिता कोटिरेका व्यक्तं-व्यक्त०. ७२ बन्धुषु-वस्तुषु.

pervading.

तस्मादनन्तमजरं परमं विकासि
तद्ब्रह्म चिन्तय किमेभिरसद्विकल्पैः ।
यस्यानुषङ्गिण इमे भुवनाधिपत्य-
भोगादयः कृपणलोकमता भवन्ति ॥ ७३ ॥

यत एवं ततः हे मित्र अनन्तं अन्तरहितं अनादित्वात् । अत एव अजरं जरारहितम् । यज्जायते तदेव अपक्षीयते ब्रह्म तु अजं अतः अजरमपि । परमं निरतिशयं विकासि प्रकाशरूपं व्यापि वा । विकासः सदा उदयः विद्यतेऽस्य नित्योदितमित्यर्थः । इति रामर्षिः । तत् अज्ञानात्परोक्षकल्पमपि ब्रह्म सर्वमहत् चिन्तय । एभिः प्रत्यक्षमनुभूयमानैरपि असद्विकल्पैः वंध्यासुतवन्मिथ्याभावैः किम् । एतेषां चिन्ता अनर्थकरीति भावः । यस्य ब्रह्मणः अनुषङ्गिणः अनुवर्तिनः इमे भुवनस्य आधिपत्यादिभोगाः कृपणाः दीनाः । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति बृहदारण्यकश्रुतेः । 'कार्पण्यदोषोपहतः' इति च गीतायाम् । ते च ते लोकाश्च तेषां मता अभिमता भवन्ति । यथा कश्चित् मन्दोऽज्ञानात् राजानं विहाय राजपरतन्त्रमेव कंचित् सेवकं राजेति मत्वा तत्प्रसादनतत्परो भवति तथेति भावः

पातालमाविशसि यासि नभो विलङ्घ्य
दिङ्मण्डलं भ्रमसि मानस चापलेन ।
भ्रान्त्यापि जातु विमलं कथमात्मनीनं
तद्ब्रह्म न स्मरसि निर्वृतिमेषि येन ॥ ७४ ॥

beneficial to oneself.

हे मानस पातालमाविशसि नभो विलङ्घ्य यासि चापलेन दिङ्मण्डलं भ्रमसि ।

there is no attachment for relatives and no perturbations (of mind) caused by the God of Love, if there is a forest uninhabited and free from the fault of contact, and indifference towards worldly life, what else is to be desired?

73. Therefore contemplate that Brahman which is endless undecaying, sublime and pervading; what is the use of these wrong notions? Sovereignty and other pleasures approved of by mean people follow in the train of Brahman.

74. Oh mind, with your celerity you dive into the nether

७३ तद्ब्रह्म वाञ्छत जना यदि चेतनस्थाः

७४ भ्रान्त्या–भ्रान्त्वा; आत्मलीनम्; येन–केन.

दूरे अगम्ये देशेऽपि तव अप्रतिहतं गमनं भवति । परंतु जातु कदाचित् भ्रान्त्यापि विमलं मलरहितं आत्मनीनं आत्मने हितं 'आत्मविश्वजन०' इति खः । स्वोपकारकं तद्ब्रह्म कथं न स्मरसि येन स्मरणेन कृतेन निर्वृतिं मोक्षाख्यां निरतिशयां तृप्तिम् एषि प्राप्नोषि ।

रात्रिः सैव पुनः स एव दिवसो मत्वाबुधा जन्तवो
धावन्त्युद्यमिनस्तथैव निभृतप्रारब्धतत्तत्क्रियाः ।
व्यापारैः पुनरुक्तभुक्तविषयैरेवंविधेनामुना
संसारेण कदर्थिताः कथमहो मोहान्न लज्जामहे ॥ ७५ ॥

different works

अबुधा इति च्छेदः । अबुधाः मूर्खाः जन्तवः प्राणिनः । उद्यमिनः उद्योगवन्तः । तथैव पूर्ववदेव निभृतं यथा स्यात्तथा प्रारब्धाः तास्ताः क्रिया यैः तथाभूताः । पुनरुक्तं यथा स्यात्तथा भुक्ताः विषयाः येषु तैः । अमुना एवंविधेन निर्वेदहेतुना संसारेण कदर्थिताः दुःखिताः कथं न लज्जामहे लज्जास्थानेऽपि न लज्जामहे इति आश्चर्यम् ।

मही रम्या शय्या विपुलमुपधानं भुजलता
वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोयमनिलः ।
स्फुरद्दीपश्चन्द्रो विरतिवनितासङ्गमुदितः
सुखं शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥ ७६ ॥

भुजलता बाहुलता । विपुलं विस्तृतम् । उपधीयते शिरोऽत्र इति उपधानं

---

world, soar beyond the heavens, and wander as far as the encircling directions. How is it that even through a mistake you never remember that pure Brahman which is (always) beneficial to oneself and by which you attain beatitude.

75. Knowing that the night is the same and again the same day, ignorant people run busily in the same manner, resolutely setting about their diverse vocations. Oh, how do we not, through infatuation, feel ashamed (though) disgraced by transactions in which there is a repetition of the enjoyment of pleasures, and by this worldly life of such nature.

76. Like a king possessed of by no means small wealth

---

७५ अबुधा–मुधा; भुक्त–मुक्त, ०भूत; कथं–वयम्. लज्जामहे–जानीमहे.

७६ रम्या–मृद्वी; शरच्चन्द्रो दीपः, सुखं–सुखी.

उपबर्हः । 'उशी' इति भाषायाम् । वितानम् उल्लोचः 'चांदवा' इति प्राकृते । आकाशम् । अयमनुकूलोऽनिलः वायुः व्यजनं तालवृन्तकम् । 'पंखा' इति भाषाप्रसिद्धिः । चन्द्रः स्फुरन् दीपः । विरतिः शान्तिरेव वनिता स्त्री तस्याः संगेन समागमेन मुदितः प्रीतः तृप्तो वा । न तनुः अतनुः भूतिरैश्वर्यं यस्य स मुनिः विपुलसंपत्तिर्नृप इव शेते निद्राति ।

त्रैलोक्याधिपतित्वमेव विरसं यस्मिन्महाशासने
तल्लब्ध्वाशनवस्त्रमानघटने भोगे रतिं मा कृथाः ।
भोगः कोपि स एक एव परमो नित्योदितो जृम्भते
यत्स्वादाद्विरसा भवन्ति विषयास्त्रैलोक्यराज्यादयः॥७७॥

यस्मिन् महाशासने शास्यत इति शासनम् । उपनिषत्प्रतिपाद्यब्रह्मज्ञाने ब्रह्मणि वा अधिगते सति त्रैलोक्यस्य अधिपतित्वं विरसमेव नीरसमेव । तत् प्राप्य अशनं च वस्त्रं च मानश्च तैः घटना यस्य तेषां वा घटना युक्तिः यस्मिन् तस्मिन्भोगे रतिं प्रीतिं मा कृथाः । भोगः स एक एव यः नित्योदितो नित्य-प्रकाशरूपः जृम्भते विकासते । यत्स्वादाद्यस्य आस्वादनात् । त्रैलोक्यस्य राज्यं आदिर्येषां ते त्रैलोक्यराज्यादयः विषयाः विरसा भवन्ति । सर्वं विषय-जातं विहाय ब्रह्मण्येव रतिं कुरु इति तात्पर्यम् ।

---

an ascetic, with ashes profusely besmeared (to his body) and peaceful, sleeps quietly, delighted in the company of the woman *viz.* indifferece (to worldly attachments), the earth (being to him) a delightful bed, his creeper-like arm a spacious pillow, the sky his canopy, the favourable breeze his fan, and the moon being to his brilliant lamp.

77. Having attained that knowledge of Brahman compared with which even the sovereignty of the three worlds is not palatable, do not fix your attachment on pleasures consisting of food, clothes, and honour. That indescribable pleasure alone is the highest which is constant and by the experience of which the sovereignty of the three worlds and other pleasures lose their flavour.

---

७७ अशन–आसन; तल्लब्ध्वा परितोषमेषि च मनः; तल्लब्ध्वासन; भोगः–बोधः. यत्स्वादात्०–भो साधो क्षणभंगुरे तदितरे भोगे रतिं मा कृथाः । विषया–विभवाः.

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः
स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।
मुक्त्वैकं भवबन्धदुःखरचनाविध्वंसकालानलं
स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषा वणिग्वृत्तयः ॥ ७८ ॥

महान् विस्तरो येषां तैः शास्त्रैः न्यायसांख्यमीमांसादिभिः । स्वर्गरूपग्रामे या कुटी गृहं तस्मिन्निवास एव फलं तद्ददद्भिः । कर्म अग्निहोत्रादि तस्य क्रिया अनुष्ठानं तस्य विभ्रमाः विलासाः तैः किम् । भवरूपबन्धः तेन यत् दुःखं तस्य रचना प्राप्तिः तस्याः विध्वंसे नाशे कालानलं प्रयलाग्नितुल्यं स्वस्मिन्नात्मनि य आनंदः तस्य यत्पदं स्थानं तस्मिन् यः प्रवेशः तस्य कलनं संपादनमेवैकं कर्म मुक्त्वा विहाय शेषाः अन्ये सर्वव्यापाराः वणिक्वृत्तयः । अत्यंततुच्छार्थसाधका इत्यर्थः ।

momentary

आयुः कल्लोललोलं कतिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्री-
रर्थाः संकल्पकल्पा घनसमयतडिद्विभ्रमा भोगपूराः ।
कण्ठाश्लेषोपगूढं तदपि च न चिरं यत्प्रियाभिः प्रणीतं
ब्रह्मण्यासक्तचित्ता भवत भवभयाम्भोधिपारं तरीतुम् ॥ ७९ ॥

कल्लोलवल्लोलं चञ्चलं । कतिपयदिवसान् तिष्ठतीति तच्छीला । यौवनश्रीः यौवनसंपत्तिः । अर्थाः विषयाः संकल्पेभ्य ईषन्न्यूनाः संकल्पकल्पाः क्षणावस्थायिनः । घनसमये या तडित् तस्याः इव विभ्रमा विलासा येषां ते भोगपूराः भोगप्रवाहाः । कण्ठस्य आश्लेषः यस्मिन् कण्ठाश्लेषपूर्वकं वा उपगूढमालिङ्गनं तदपि प्रियाभिः प्रणीतं दत्तं यतः न चिरं स्थायि अतः भवात् संसारात्

---

78. What is the use of the Vedas and of the smṛties, of reciting the Purāṇas, of the S'astras of mighty extent, and of the distractions of rites and ceremonies. Barring one encompassment of the entrance into the seat in which there is joy to the soul—encompassment which is like the world-destroying fire in the act of annihilating the array of misfortunes arising from worldly ties, all things else are meretricious.

79. Life is fickle like the wave; the splendour of youth remains only for a certain number of days; wealth is, like

यद्भयं तदेव अम्भोधिः तस्य पारं तरीतुम् तरणार्थं ब्रह्मणि विषये आसक्तचित्ता नितरां सक्तचित्ताः भवत । सर्वस्यानित्यत्वान्न ब्रह्मव्यतिरिक्तं संसारतरणे इष्टतमं साधनमित्यर्थः । काव्यलिङ्गमलंकारः ।

ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं किं लोभाय मनस्विनः ॥
शफरीस्फुरितेनाब्धेः क्षुब्धता जातु जायते ॥ ८० ॥

मनस्विनः आत्मज्ञानिनः । ब्रह्माण्डानां मण्डली समूहः सैव तन्मात्रं लोभाय किं नेत्यर्थः । शफर्या मत्स्यविशेषस्य स्फुरितेन स्फुरणेन अब्धेः समुद्रस्य क्षुब्धता जातु कदाचिज्जायते किं नैव जायत इत्यार्थिकम् ।

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं
तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदपि ।
इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषां
समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ ८१ ॥

स्मरः मदनः एव तिमिरमान्ध्यहेतुः तत्संस्काराजनितम् अज्ञानं ज्ञानप्रतियोगि यदा यस्मिन्काले आसीत् तदा इदं अशेषमपि जगत् नारीमयं स्त्रीप्रचुरं दृष्टम् । अस्माभिरित्यध्याहारः । इदानीमित्यनेन विवेकावस्था द्योतिता । अतिशयेन पटुः कुशलः पटुतरः यो विवेकः स एव अञ्जनं तत् जुषन्ति सेवन्ते तेषामस्माकं समीभूता सर्वसाम्यावस्थापन्ना दृष्टिः त्रिभुवनमपि । न तु केवलमेकं जगत् । ब्रह्म मनुते । ब्रह्मातिरिक्तं तद्यतिरिक्तं वा किंचिन्नास्तीति पश्याम इति भावः ॥

---

thought, momentary, pleasures are like the flashes of lightning in autumn; even the embrace of the beloved, encircling the neck, lasts not for a long time; so have your attention concentrated upon Bráhman to cross the ocean of worldly dangers.

80. The mere (insignificant) group of worlds is nothing for the temptation of one who has restrained his mind. Is ever agitation produced in the sea by the motions of a female fish?

81. When there was ignorance (in us) produced by the influence of the darkness of passion, even the whole world

---

८० अब्धेः०–अब्धिः क्षुब्धो न खलु जायते, जातु न तु.

८१ अपि–इति; मनुते–तनुते

रम्याश्चन्द्रमरीचयस्तृणवती रम्या वनान्तस्थली
रम्यं साधुसमागमोद्भवसुखं काव्येषु रम्याः कथाः ।
कोपोपाहितबाष्पबिन्दुतरलं रम्यं प्रियाया मुखं
सर्वं रम्यमनित्यतामुपगते चित्ते न किंचित्पुनः ॥ ८२ ॥

चन्द्रस्य मरीचयः मयूखाः । तृणमस्या अस्तीति तृणवती वनान्तस्थली वनमध्यभूमिः । साधोः सर्वसंगपरित्यागिनः समागमः तस्मादुद्भवो यस्य तच्च तत्सुखं च । कोपेन उपाहिता ये बाष्पबिंदवः तैः तरलं भास्वरम् । सर्वं रम्यं चित्ते पुनः तु अनित्यतामुपगते न किञ्चिद्रम्यम् । चित्तास्थैर्ये न किञ्चित्प्रीतिकरमित्यर्थः ।

भिक्षाशी जनमध्यसंगरहितः स्वायत्तचेष्टः सदा
दानादानविरक्तमार्गनिरतः कश्चित्तपस्वी स्थितः ।
रथ्याकीर्णविशीर्णजीर्णवसनैरास्यूतकन्थाधरो
निर्मानो निरहंकृतिः शमसुखाभोगैकबद्धस्पृहः ॥ ८३ ॥

भिक्षामश्नातीति भिक्षाशी । जनमध्ये यः संगः प्रीतिस्तेन रहितः। स्वस्य आयत्ताः अधीनाः चेष्टाः इन्द्रियव्यापाराः यस्य सः । दानं च आदानं प्रतिग्रहकरणं च ताभ्यां विरक्त उदासीनो यो मार्गः तस्मिन्निरतः । रथ्यायां यानि कीर्णानि विशीर्णानि च जीर्णानि वसनानि तैः आस्यूता कृता या कन्था तां धारयतीति तथा । मानरहितः निर्मानः निरहंकृतिः निरहंकारः शमसुखस्य

was then looked upon (by us) as consisting of women only; now having applied the collyrium of better judgment, our sight has been cured, and regards the whole world as Brahman.

82. Delightful are the moon-beams, and the natural scenery in a forest; the happiness arising from the company of the good is gratifying; the narratives in poetic-works are pleasing; charming is the face of the beloved shining with the tear deposited on it by anger; everything is charming; but nothing (is charming) when the mind is distracted.

83. There is rarely (found) an ascetic, living on alms,

८२ रम्यः साधुसमागमः शमसुखम्; साधु-सभा-सुहृत्समा०; ८३ वसनैः संप्रोत०, संप्राप्तकन्थासखः.

आभोगे उपभोगे एव बद्धा स्पृहा येन सः । उक्तलक्षणः पुरुषः कश्चित्क्वचिदेव दृश्यते इत्यर्थः ।

मातर्मेदिनि तात मारुत सखे तेजः सुबन्धो जल
भ्रातर्व्योम निबद्ध एष भवतामग्रे प्रणामाञ्जलिः ।
युष्मत्संगवशोपजातसुकृतोद्रेकस्फुरन्निर्मल-
ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परे ब्रह्मणि ॥ ८४ ॥

हे मातः मेदिनि स्थूलशरीरस्य पृथ्वीद्रव्यत्वात् । तात पितः मारुत वायोः पोषकत्वात्सुखदत्वाद्वा । सुबन्धो उत्तमबन्धो । व्योम आकाश । अन्त्यः चरमः । पुनर्भवायोगात् । प्रणामस्य अञ्जलिः । युष्माकं संगः तद्वशेन उपजातं यत्सुकृतं तस्य उद्रेकेणातिशयेन स्फुरत् निर्मलं शुद्धं च ज्ञानं तेन अपास्तः अपगतः समस्तः मोहस्य महिमा यस्य तथाभूतः अहं परे ब्रह्मणि केवले लीये लीनो भवामि ।

यावत्स्वस्थमिदं कलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा
यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ।
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महा-
न्प्रोद्दीप्ते भवने तु कूदखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥ ८५ ॥

free from attachment (though) in the midst of the people, his movements ever under his control, attached to the path which is free from giving and taking, wearing a wallet made of old threadbare clothes thrown away in the streets, not caring for honour, not proud, and wishing solely for the enjoyment of tranquil pleasure.

84. Oh earth, wind, light, water and sky, that are to me in the place of mother, father, friend, loving relative and brother, here do I fold for the last time my palms in salutation to you; by means of pure knowledge resulting from the preponderance of merit accumulated by virtue of association with you, all the trammels of infatuation having been removed, let me be absorbed in Supreme Brahman.

85. While this corporeal tabernacle is at ease, while old

८४ एष एव, अन्त्यः–एषः; ज्ञाना–ज्वाला.

८५ कलेवरगृहं–शरीरमरुजम्, यावज्जरा दूरतः, प्रोद्दीपो–सं०

कलेवरमेव गृहम् । इन्द्रियाणां शक्तिः सामर्थ्यम् अप्रतिहता अप्रतिबद्धा । आत्मनः श्रेयसि स्वकल्याणे निःश्रेयसावाप्तिलक्षणे । कीदृशः अकिंचित्करः इत्यर्थः । यावद्रोगजनितासह्यपीडया शरीरस्वास्थ्यं न प्रतिहतं तावदेव विवेकवता पुरुषेण निःश्रेयसार्थे प्रयतितव्यमिति भावार्थः ।

नाभ्यस्ता भुवि वादिवृन्ददमनी विद्या विनीतोचिता
खड्गाग्रैः करिकुम्भपीठदलनैर्नाकं न नीतं यशः ।
कान्ताकोमलपल्लवाधररसः पीतो न चन्द्रोदये
तारुण्यं गतमेव निष्फलमहो शून्यालये दीपवत् ॥ ८६ ॥

भुवि इहलोके । वादिनां वृन्दं समूहं दमयतीति तथा । विनीतानामुचिता योग्या। खड्गानामग्रैः। करिणामरिगजानां यानि कुम्भपीठानि तेषां दलनैः विदारणैः । नाकं स्वर्गम् । कान्तायाः कोमलपल्लववद्यः अधरः तस्य रसः । शून्यालये शून्यगृहे । अहो इति खेदे। गृहस्थावस्थायोग्यं न किञ्चिदपि मया कृतं धिक् मामिति तात्पर्यम् ।

ज्ञानं सतां मानमदादिनाशनं
केषांचिदेतन्मदमानकारणम् ।
स्थानं विविक्तं यमिनां विमुक्तये
कामातुराणामतिकामकारणम् ॥८७ ॥

---

age is at a distance, while physical power is unimpaired while life is not yet exhausted, so long only should a wise man make a great effort for the welfare of his soul; of what good is an attempt to sink a well when the house is ablaze ?

86. We did not in this world acquire learning capable of refuting a host of controversialists, and befitting modest persons; we did not lead our fame to heaven by shattering with the point of our sword the temples of elephants, we did not at moon-rise sip the nectar of the tender-foliage-like lower lip of our beloved; alas ! like a lamp in a tenantless house, our youth has indeed passed away uselessly.

87. Knowledge in the case of the good does with haughti-

---

८६ भुवि–प्रतिवा०.

मानश्च मदश्च मानमदौ तौ आदी येषां तेषां नाशनं नाशकर्तृ । केषांचित् क्षुद्राणां । एतदेव ज्ञानं मदमानकारणं मदमानयोः जनयितृ । विविक्तं निर्जनं स्थानं यमिनां जितेंद्रियाणां विमुक्तये मुक्त्यर्थम् । तदेव स्थानं कामातुराणां कामिनां अतिकामस्य पुष्कलकामस्य कारणं हेतु ।

जीर्णा एव मनोरथाः स्वहृदये यातं जरां यौवनं
हन्ताङ्गेषु गुणाश्च वन्ध्यफलतां याता गुणज्ञैर्विना ।
किं युक्तं सहसाभ्युपैति बलवान्कालः कृतान्तोऽक्षमी
हा ज्ञातं स्मरशासनाङ्घ्रियुगलं मुक्त्वास्ति नान्या गतिः ८८

मनोरथाः संकल्पाः स्वहृदये एव जीर्णा नष्टाः । तत्तत्प्राप्तिहेतुविरहात् । तत् प्रसिद्धमुपभोगक्षमम् । गुणज्ञैः गुणपरीक्षकैर्विना गुणाः विद्वत्वादयः वन्ध्यफलतां निष्फलत्वं याताः । बलवान् कालः कृतोऽन्तो येन सः कृतान्तः अक्षमी क्षमारहितः च सहसा झटिति अभ्युपैति । स्मरशासनः शंकरः तस्य अङ्घ्रियुगलं अङ्घ्रियुग्मं मुक्त्वा हित्वा अन्या गतिः शरणं नास्ति ।

---

ness and vanity; in the case of others (lit. some) it is the cause of haughtiness and vanity. A secluded place in the case of self-restraining persons leads to salvation; in the case of love-sick persons it is a further incitement to love.

88. Desires have already been absorbed (by reason of non-fulfilment) in the heart; youth has changed into old age; alas! in the absence of appreciaters of merit, skill (lit. accomplishments) in the different limbs of the body has gone to a state of sterility; relentless and powerful death, the all-destroyer, is advancing rapidly; what is to be done (lit. proper)? Ah I have it; with the exception of the two feet of the Enemy of the God of Love, there is no recourse.

---

८८ जरां-च तत्; कृतान्तो०-हि सर्वान्तकृत्; स्मर०-मदनान्तका० मधुसूदना०; मुक्त्वास्ति-मुक्तिस्तु.

तृषा शुष्यत्यास्ये पिबति सलिलं स्वादु सुरभि
क्षुधार्तः सञ्शालीन्कवलयति शाकादिवलितान् ।
प्रदीप्ते रागाग्नौ सुदृढतरमाश्लिष्यति वधूं
प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ॥ ८९ ॥

तृषा जलाभिलाषेण आस्ये मुखे शुष्यति सति। शालीन् ओदनान् शाकादिवलितान् शाकादिव्यञ्जनयुक्तान् कवलयति भक्षयति । राग एव अग्निः तस्मिन्प्रदीप्ते सति सुदृढतरं अत्यन्तगाढं यथा स्यात्तथा वधूं स्त्रियमाश्लिष्यति। एवं व्याधेः पीडायाः प्रतीकारः सुखमिति जनः । जातावेकवचनम् । विपर्यस्यति विपर्ययेण जानाति ।

स्नात्वा गाङ्गैः पयोभिः शुचिकुसुमफलैरर्चयित्वा विभो त्वां
ध्येये ध्यानं नियोज्य क्षितिधरकुहरग्रावपर्यङ्कमूले ।
आत्मारामः फलाशी गुरुवचनरतस्त्वत्प्रसादात्स्मरारे
दुःखं मोक्ष्ये कदाहं समकरचरणे पुंसि सेवासमुत्थम् ९० ।

गङ्गायाः इमानि तैः । शुचीनि कुसुमानि फलानि च तैः त्वा अर्चयित्वा पूजयित्वा । ध्येये ध्यानाश्रये ध्यानं चित्तैकतानतां नियोज्य समाधाय । क्षितिं धारयतीति क्षितिधरः । तस्य कुहरं तत्र यः ग्रावा स एव पर्यंकः तस्य मूले । आत्मनि आरमतीति आत्मनि आरामो वा यस्य सः । फलानामशनं तच्छीलः ।

---

89. The removal of pain man wrongly considers as happiness itself—when the mouth is being parched with thirst, he drinks sweet and fragrant water; when oppressed with hunger he swallows rice mixed with vegetables and other things: and when the fire of love is kindled he clasps his wife closely.

90. Having bathed with the waters of the Ganges, and worshipped Thee, oh Lord, with fruits and flowers undefiled,

---

८९ तृषाशुष्य०–तृषार्तःस-प्राणी. स्वादु०–शीतमधुरं–सुरभि; सञ्शालीन् शाल्यन्नम् ; रागाग्नौ–कामाग्नौ; आश्लिष्यति–आलिङ्गति.

९० नियोज्य–निवेश्य; ०पर्यङ्क०–शय्यानिषण्णः; दुःखं०–दुःखान्मोक्ष्ये कदाहं तव चरणरतो ध्यानमार्गैकप्रश्नः ।

गुरुवचने गुरूपदेशे रतः । हे स्मरारे शंकर । समौ समानौ करौ चरणौ च यस्य तस्मिन् समकरचरणे पुंसि सेवायाः समुत्थं उत्पन्नं दुःखं कदा मोक्ष्ये । स्वसमानधर्मवत्पुरुषदत्तदुःखात्कदाऽहं मुक्तो भविष्यामीति तात्पर्यम् ।

शय्या शैलशिला गृहं गिरिगुहा वस्त्रं तरूणां त्वचः
सारङ्गाः सुहृदो ननु क्षितिरुहां वृत्तिः फलैः कोमलैः ।
येषां नैर्झरमम्बुपानमुचितं रत्यै च विद्याङ्गना
मन्ये ते परमेश्वराः शिरसि यैर्बद्धो न सेवाञ्जलिः ॥९१॥

शैलशिला शैलसंबन्धिनी शिला एव शय्या । गिरेर्गुहा गृहं । सारङ्गा हरिणाः पक्षिणो वा । क्षितिरुहां वृक्षाणां । वृत्तिः उपजीविका । रत्यै क्रीडार्थं विद्याङ्गना विद्यारूपा स्त्री । एवंविधपरिवारयुतैः यैः सेवार्थः अञ्जलिः सेवाञ्जलिः शिरसि मस्तके न बद्धः ते परमेश्वराः इति अहं मन्ये । धन्यास्ते सुकृतिनश्च यैः क्षुद्रोदरपूरणार्थमत्यन्तोपकारकं स्वातन्त्र्यं नापहारितमित्यर्थः ।

सत्यामेव त्रिलोकीसरिति हरशिरश्चुम्बिनीविच्छटायां
सद्वृत्तिं कल्पयन्त्यां तटविटपिभवैर्वल्कलैः सत्फलैश्च ।
कोऽयं विद्वान्विपत्तिज्वरजनितरुजातीव दुःखासिकानां
वक्त्रं वीक्षेत दुःस्थे यदि हि न बिभृयात्स्वे कुटुम्बेऽनुकम्पाम् ९२

and having fixed my attention, sitting on a stony couch in the gorge of a mountain, on thee, the object of contemplation, when shall I, O Enemy of Smara, be free from the pain of serving a master having hands and feet just like myself, by Thy grace, ready to obey the words of the preceptor, living on fruits (only) and self-complacent.

91. I consider those men to be supremely rich, who have never joined their palms overhead in token of submission, to whom a slab on some mountain-side is as a couch, a cave in a mountain as a home, to whom the barks of trees are as raiment, the deer as friends, whose subsistence is by the sweet fruits of trees, who find an agreeable beverage in spring-water, and to whom learning is as a pleasure-giving consort.

92. When there is the river of the three worlds the lustre

९१ नैर्झर–निर्झरः रत्यै च–रत्येव. ९२ तटविटपि०–वटविटप.

हरस्य शिरः चुम्बतीति हरशिरश्चुम्बिनी एवंविधा नीवेः कटिवस्त्रस्य छटा यस्याः सा तथा तस्यां त्रिलोकीसरिति गङ्गायाम् । तटे ये विटपिनः तरवः तद्भवैः वल्कलैः सत्फलैश्च सद्वृत्तिं योग्योपजीविकां कल्पयन्त्यां सत्याम् । विपत्तिरेव ज्वरः तेन जनिता या रुक् तया अतीव अत्यन्तं दुःखमासते आसु इति दुःखासिकाः तेषां वक्त्रं मुखं कोऽयं विद्वान् ज्ञाता वीक्ष्येत यदि हि दुःस्थे स्वे कुटुम्बे अनुकम्पां न बिभृयात् । न कोऽपि तेषां मुखं वीक्ष्येतेत्यर्थः ।

उद्यानेषु विचित्रभोजनविधिस्तीव्रातितीव्रं तपः
कौपीनावरणं सुवस्त्रममितं भिक्षाटनं मण्डनम् ।
आसन्नं मरणं च मङ्गलसमं यस्यां समुत्पद्यते
तां काशीं परिहृत्य हन्त विबुधैरन्यत्र किं स्थीयते॥९३॥

यस्यां काश्याम् । तीव्रातितीव्रं अत्यन्ततीव्रं तपः कृच्छ्रादि । विचित्रभोजनविधिः अद्भुतभोजनप्रकारसदृशम् । कौपिनस्य गुह्यस्य आवरणमाच्छादनं सुवस्त्रम् । अमितं परिमितिरहितं भिक्षाटनं भिक्षार्थमटनं मण्डनं भूषणम् । यस्यां च आसन्नं निकटस्थितं मरणं मङ्गलसमं समुत्पद्यते । तां काशीं परिहृत्य परित्यज्य । हन्तेति खेदे । विबुधैः सुज्ञैः किमन्यत्र स्थीयते । अत्यन्तमाश्चर्यमिदमित्यर्थः ।

---

of whose waist garment touches the head of S'iva, and which with good fruits and with the barks of the trees lining its banks furnishes a splendid living, what wise man is there, who with the intense pain from the fever of poverty, would face harrowing miseries, if he had no commiseration for his ill-placed family?

93. Alas! why do wise men live elsewhere, rejecting Kâs'i where the most rigorous penance (a life of entire abstinence) is (like) varied dinners given in gardens, where a strip of cloth to cover (the body) is decent raiment, where the glory is an unlimited wandering for alms; and where approaching death is like a blessing.

नायं ते समयो रहस्यमधुना निद्राति नाथो यदि
स्थित्वा द्रक्ष्यसि कुप्यति प्रभुरिति द्वारेषु येषां वचः ।
चेतस्तानपहाय याहि भवनं देवस्य विश्वेशितु-
र्निर्दौवारिकनिर्दयोक्त्यपरुषं निःसीमशर्मप्रदम् ॥ ९४ ॥

नायं ते तव समयः । रहस्यमेकान्तम् । यदि स्थित्वा द्रक्ष्यसि तर्हि प्रभुः कुप्यति इति येषां द्वारेषु वचः । हे चेतः तान् विहाय त्यक्त्वा विश्वस्य ईशितुः । देवस्य द्वारि नियुक्तः दौवारिकः । निर्दया उक्तयः निर्दयोक्तयः । निर्गता दौवारिकस्य निर्दयोक्तयः यस्मात्तत् निर्दौवारिकनिर्दयोक्ति । अपरुषं निःसीमशर्मप्रदमत्यन्तसुखदं भवनं याहि । उन्मत्तपुरुषाणां परुषवचनश्रवणस्थानानि विहाय सर्वदातारं करुणाकरं परमेश्वरं शरणमन्विच्छेति भावः ।

प्रियसखि विपद्दण्डव्रातप्रपातपरम्परा-
परिचयचले चिन्ताचक्रे निधाय विधिः खलः ।
मृदमिव बलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालव-
द्भ्रमयति मनो नो जानीमः किमत्र विधास्यति ॥ ९५ ॥

हे प्रियसखि । खलो विधिः विपदेव दण्डः तस्य व्रातस्य समूहस्य प्रपातः तस्य परम्परायाः परिचयेन चलतीति तत्तथोक्तं तस्मिन् । चिन्तैव चक्रं चिन्ताचक्रं तस्मिन् । मनो निधाय मृदमिव मृत्तिकामिव बलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भश्चासौ कुलालश्च तद्वत् चतुरकुम्भकारवत् भ्रमयति भ्रमणं कारयति । अत्र स विधिः किं विधास्यति करिष्यतीति न जानीमः ।

---

94. Oh heart, leave those at whose gate (are heard) such replies as "this is not the time for you (to see the master)," "(he is) now in private," "the master is asleep" and "if you were to see him after waiting he would get angry"; and do you go to the temple of the Lord, the ruler of the world, which gives unbounded happiness, and which is free from harshness, the cruel words of gatekeepers not being heard there.

95. Beloved one, wicked fate, having like a skilful potter, rolled our mind into a ball as if it were clay, whirls it round

---

९४ निर्दौ०—र्नो दौवारिकनिर्दयोक्तिपरुषम्.

९५ दण्डव्रात—प्रान्त. प्रपात—प्रताप. परिचयचले—परिधिचपले.

महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे
जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।
तयोर्न भेदप्रतिपत्तिरस्ति मे
तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥ ९६ ॥

जगतामधीश्वरे जगन्नियामके महेश्वरे । सगुणब्रह्मणीति यावत् । जगदन्तरात्मनि जगद्व्यापिनि वा जनार्दने । तयोः उभयोर्मध्ये भेदप्रतिपत्तिः भेदज्ञानं नास्ति तथापि मे मम भक्तिः तरुणश्चासौ इन्दुश्च स शेखरे यस्य तस्मिञ्शंकरे अतिशयेन वर्तते इति भावः ।

रे कन्दर्प करं कदर्थयसि किं कोदण्डटङ्कारितै
रे रे कोकिल कोमलैः कलरवैः किं त्वं वृथा जल्पसि ।
मुग्धे स्निग्धविदग्धमुग्धमधुरैर्लोलैः कटाक्षैरलं
चेतश्चुम्बितचन्द्रचूडचरणध्यानामृतं वर्तते ॥ ९७ ॥

रे कन्दर्प पञ्चशर, कोदण्डस्य टङ्कारितैः टणत्कारैः किं वृथा निरर्थकं करं कदर्थयसि पीडयसि । रे रे कोकिल । आदरार्था वीप्सा । त्वं कोमलैः कलरवैः वृथा निष्फलं किं जल्पसि । हे मुग्धे बाले स्निग्धाश्च विदग्धाश्च मुग्धाश्च मधुराश्च तैः तथोक्तैः लोलैः चञ्चलैः कटाक्षैः अलं कृतं प्रयत्नेनेत्यर्थः । यतः अस्माकं चेतः चन्द्रः चूडायां यस्य स चन्द्रचूडः । चुम्बितं चन्द्रचूडस्य चरणयोः ध्यानमेवामृतं येन तत्तथाभूतं वर्तते । सर्वसङ्गरहिता वयमिदानीं जाता स्म इति भावः ।

---

and round by placing it on the wheel of anxiety which revolves by experiencing a series of strokes from a number of misfortunes which can be compared to a staff; we know not what fate will do.

96. Between Mahes'vara, the Lord of the worlds, and Janârdana, the Pervading Spirit of the universe, I have no conception of any difference; still my attachment is towards the new-moon-crested God.

97. Why do you, oh God of Love, trouble your hand

---

९६ तयोर्न—न वस्तु०, न भेदहेतुप्रतिपत्ति. ९७ जल्पसि—वल्गसि—मधुरैर्लोलैः—मधुराक्षेपैः.

कौपीनं शतखण्डजर्जरतरं कन्था पुनस्तादृशी
निश्चिन्तं सुखसाध्यभैक्षमशनं शय्या श्मशाने वने ।
मित्रामित्रसमानतातिविमला चिन्ताऽथ शून्यालये
ध्वस्ताशेषमदप्रमादमुदितो योगी सुखं तिष्ठति ॥ ९८ ॥

शतं खण्डानि शकलानि तैः जर्जरतरं अधिकजर्जरं कौपीनं आच्छादनम् । पुनः कन्था तादृशी तथैव इति यावत् । निश्चिन्तं चिन्तारहितं सुखेन साध्यं सुखसाध्यं च तद्भैक्षं च । 'भक्षादिभ्योऽण्' इति अण् । श्मशाने शवा शेरते ऽस्मिन्निति श्मशानं तस्मिन् प्रेतभूमौ वने वा शय्या शयनम् । मित्रामित्रयोः मित्रशत्रोः समानता समभावः । तुल्यो मित्रारिपक्षयोरिति भगवद्वचनात् । अथ शून्यालये निर्जनस्थाने अतिविमला अत्यन्तशुद्धा चिन्ता समाधिः । ध्वस्तो अशेषः मदः प्रमादश्च ताभ्यां मुदितः । ध्वस्ता ये अशेषा मदजनिताः प्रमादाः तैः मुदित इति वा । ध्वस्ताशेषप्रमाद अत एव मुदित इति वा । सर्वोपद्रवरहितः सन्योगी सुखं तिष्ठतीत्यर्थः ।

भोगा भङ्गुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भव-
स्तत्कस्येह कृते परिभ्रमत रे लोकाः कृतं चेष्टितैः ।
आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयतां
कामोच्छित्तिवशे स्वधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्वचः॥९९

---

with the twangings of your bow? Why do you, oh cuckoo, chatter ineffectually with your soft and sweet notes? Oh young woman, enough of your glances, affectionate, artful, charming, sweet and unsteady; our heart has tasted the nectar-like contemplation of the feet of the moon-crested God.

98. Happily lives the ascetic (with his) strip of cloth extremely threadbare, torn in a hundred pieces, and a wallet to match, (with his) uncared for dinner on charity got with ease, (with his) bed in a forest or a cemetery, (with his) equal regard for friends and foes, (with his) extremely serene contemplation in a secluded place, and glad that all his errors arising from pride have been corrected.

99. The different enjoyments are of a transient nature

---

९८ शय्या—निद्रा; अथ शू०—अतिशू०. मदप्रमाद—तमःप्रमोद; स्वात्मानन्दमदप्रमोद. ९९ कस्येह—कस्यैव. परिभ्रमत—०थ.

बहुविधाः बहुप्रकाराः भोगाः भङ्गुरवृत्तयः क्षणस्थायिनः तैरेव भोगैः अयं भवः संसारः । 'कारणगुणाः कार्येऽनुवर्तन्त' इति न्यायेन संसारोऽपि विनाशील्यर्थः । तस्माद्धे लोकाः इह लोके कस्य कृते कस्यार्थं यूयं परिभ्रमत भ्रमणं कुरुत । कृतं चेष्टितैः अलं व्यापारैः । आशायाः पाशाः तेषां शतानि तेषामुपशान्त्या विशदं निर्मलं चेतः अन्तःकरणम् । यदि अस्मद्वचः वचनं श्रद्धेयं श्रद्धायोग्यं तर्हि । कामानामुच्छित्त्या उच्छेदेन वशं स्वाधीनं तस्मिन् । स्वधामनि स्वाधिष्ठाने समाधीयतां स्थिरीक्रियताम् ।

धन्यानां गिरिकन्दरे निवसतां ज्योतिः परं ध्यायता-
मानन्दाश्रुजलं पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्केशयाः ।
अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट-
क्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायुः परिक्षीयते ॥ १०० ॥

गिरिकन्दरे पर्वतविवरे । परं ज्योतिः स्वप्रकाशं परब्रह्म ध्यायतामनुभवतां धन्यानां कृतकृत्यानां पुरुषाणां आनन्दाश्रुजलं निशंकं शंकारहितं यथा स्यात्तथा तेषामङ्के उत्संगे शेरते इति तदङ्केशयाः शकुनाः पक्षिणः पिबन्ति । तुशब्दः पक्षान्तरद्योती । मनोरथेन उपरचितः यः प्रासादः तस्य वाप्याः तटे यत् क्रीडार्थं काननं तत्र केल्याः कौतुकं जुषन्तीति ०कौतुकजुषः तेषाम् । यद्वा मनोरथोपरचितः प्रासादश्च वापीतटं च क्रीडाकाननं च तेषु इत्यादि योज्यम् । अस्माकं पूर्वोक्तविपरीतवृत्तीनां आयुः आयुष्यं परिक्षीयते । पूर्वोक्तानां धन्यानां जीवितं सफलमस्माकं तु व्यर्थमित्यर्थः ।

---

and by them is constituted this worldly life; what for should you then wander, oh people? Refrain from your actions. If our word is to be believed, concentrate your mind, pure on account of the snapping of the bonds of desires, within its cell which can be controlled when passion has been rooted out.

100. Of the blessed persons who dwell in the hollows of mountains and contemplate the supreme light, birds drink the tears of delight, fearlessly resting on their laps; our life on the other hand is being wasted, we enjoying the delight of sports in pleasure gardens adjoining the moat (lit. a well) of a castle reared by our imagination.

---

१०० ०श्रुजलं–०श्रुकणान्; मनोरथैः परिचित; परिक्षीयते–परं क्षी०.

आक्रान्तं मरणेन जन्म जरया विद्युच्चलं यौवनं
संतोषो धनलिप्सया शमसुखं प्रौढाङ्गनाविभ्रमैः ।
लोकैर्मत्सरिभिर्गुणा वनभुवो व्यालैर्नृपा दुर्जनै-
रस्थैर्येण विभूतयोऽप्युपहता ग्रस्तं न किं केन वा ॥१०१॥

मरणेन जन्म आक्रान्तं व्याप्तम् । अस्योत्तरत्राप्यनुकर्षः । विद्युद्वच्चलं चञ्चलम् । धनलिप्सया धनप्राप्तीच्छया शमसुखं निरुद्धान्तःकरणजन्यं सुखं प्रौढाः या अङ्गनाः तासां विभ्रमैः विलासैः आक्रान्तम् । मत्सरिभिः परगुणासहिष्णुभिः । वनभुवः वनस्थलानि । नृपा दुर्जनैः दुष्टमंत्रिभिः आक्रान्ताः । विभूतयः अस्थैर्येण अस्थिरभावेन नाशैकस्वभावेन उपहताः । अतः किं केन वा न ग्रस्तं सर्वमपि ग्रस्तम् । अतः बुद्धिमता पुरुषेण सर्वमनित्यं सदोषं च वस्तु विहाय नित्यवस्तुनि परमेश्वरे अन्तःकरणाभिनिवेशः कर्तव्य इत्यर्थः ।

आधिव्याधिशतैर्जनस्य विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते
लक्ष्मीर्यत्र पतन्ति तत्र विवृतद्वारा इव व्यापदः ।
जातं जातमवश्यमाशु विवशं मृत्युः करोत्यात्मसा-
त्तत्किं नाम निरङ्कुशेन विधिना यन्निर्मितं सुस्थितम् ॥१०२

विविधैः बहुप्रकारैः आधिर्मानसी व्यथा व्याधिः शरीररोगः तेषां शतैः जनस्य पुरुषस्यारोग्यं शरीरस्वास्थ्यमुन्मूल्यते । तथा यत्र लक्ष्मीः ऐश्वर्यं तत्र व्यापदः विविधाः आपदः संकटानि विवृतद्वारा विवृतं द्वारमाभ्य इति ताः पतन्ति । मृत्युः कालः जातं जातं जातमात्रं विवशमाशु त्वरितं

101. Birth is beset with death; youth flitting like lightning with old age; contentment with cupidity; the felicity of renunciation with the sportive movements of youthful women; virtues with malicious people; wood-lands with serpents; kings are surrounded by wicked people; even prosperity is affected by inconstancy. Or what is there that is not smitten by something else?

102. The health of man is undermined by hundreds of mental and physical infirmities; to where there is wealth, mis-

१०१ आक्रान्तं-आघ्रातम्. विभूतिरप्युपहता, धृतिर्जगत्युपहता

१०२ ह्यापदः; जातं जातम्-आयुर्यातम्; नाम-तेन; सुस्थितं-सुस्थिरम्.

transitoriness

Helplessly

to check

मवश्यं नियमेन आत्मसात्करोति साकल्येन स्ववशं नयति । तत्किं नाम वस्तु यन्निरङ्कुशेन अप्रतिबन्धेन विधिना दैवेन प्रजापतिना वा सुस्थिरं निर्मितम् । न किञ्चिदपीत्यर्थः ।

कृच्छ्रेणामेध्यमध्ये नियमिततनुभिः स्थीयते गर्भवासे
कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविषमो यौवने चोपभोगः ।
नारीणामप्यवज्ञा विलसति नियतं वृद्धभावोप्यसाधुः
संसारे रे मनुष्या वदत यदि सुखं स्वल्पमप्यस्ति किंचित् १०३

अमेध्यमध्ये कुत्सितमूत्रादिमध्ये । वसत्यस्मिन्निति वासः । गर्भवासे गर्भाशये नियमिततनुभिः मर्यादितदेहैः स्थीयते । यौवने कान्तायाः विश्लेषः वियोगः तेन यद्दुःखं तस्य व्यतिकरेण सम्बन्धेन विषमः कठिनः उपभोगः । यस्मिन्नियतं निश्चयेन नारीणां स्त्रीकर्तृका अवज्ञा अवमानना विलसति स वृद्धभावोऽपि वार्धक्यमपि असाधुः । अतः रे मनुष्याः यदि संसारे किंचित् स्वल्पमपि सुखं अस्ति वदत । न किञ्चिदपि सुखमस्तीत्यर्थः ।

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्धं गतं
तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते
जीवे वारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ॥ १०४ ॥

fortunes come thronging as if the gates are opened to them; Death hastily asserts his supremacy over every helpless creature that is born; what thing is there then, that despotic Fate has made immune from danger?

103. With their bodies cramped men have to remain with difficulty in the womb in the midst of impurities; in youth the enjoyment of pleasures is difficult on account of the distraction arising from the pain of separation from one's beloved; surely even old age is unwelcome, (for at that period) the refractoriness even of women is conspicuous; say, oh men, if there is even the least happiness in worldly life?

104. The life of men is limited to a hundred years;

१०३ गर्भवासे--०मध्ये. व्यतिकरविषमे यौवने विप्रयोगः.

१०४ वियोग-विदेश. चञ्चलतरे-बुद्बुदसमे.

'तस्यार्धस्य द्वादशवर्षाणां परस्यार्धस्य अर्धं सार्धं द्वादशवर्षाणि बाल्ये पुनः सार्धद्वादशवर्षाणि वृद्धत्वे इत्यर्थः ' इति रामर्षिः । शेषं अवशिष्टं पञ्चविंशतिवर्षसंख्याकमायुः व्याधिश्च वियोगश्च तयोः दुःखेन सहितं सेवादिभिश्च नीयते । तस्मात् प्राणिनां वारितरङ्गवत् चञ्चलतरे जीवे आयुषि सौख्यं कुतः । नास्ति सुखगन्धोऽपीत्यर्थः ।

ब्रह्मज्ञानविवेकिनोमलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं
यन्मुञ्चन्त्युपभोगभाञ्ज्यपि धनान्येकान्ततो निस्पृहाः ।
न प्राप्तानि पुरा न संप्रति न च प्राप्तौ दृढप्रत्ययो
वाञ्छामात्रपरिग्रहाण्यपि परं त्यक्तुं न शक्ता वयम् ॥१०५॥

ब्रह्मज्ञानविवेकिनः ब्रह्मविषयं ज्ञानं तस्माद्विवेकः तद्वन्तः । अमलधियः अमला धीः येषाम् । शुद्धान्तःकरणाः । दुष्करं कुर्वन्ति । अहो इत्याश्चर्ये । किं तदत आह । यद् उपभोगभाञ्ज उपभोगवन्त्यपि धनानि मुञ्चन्ति । एकान्ततः निश्चयेन निःस्पृहाः निर्गतेच्छाः । पुरा भूतकाले, संप्राते वर्तमाने वा न प्राप्तानि न वा तेषां प्राप्तौ प्राप्तिविषये दृढप्रत्ययः दृढविश्वासः । तथापि वाञ्छा एव वाञ्छामात्रं तेन परिग्रहो येषां तान्यपि वयं परं अत्यन्तं यथा स्यात्तथा त्यक्तुं न शक्ताः ।

---

half of it passes away in the night; of the remaining half one-half made up of its first and last fourths is occupied by youth and old age; the remainder is passed in servitude &c., waited on by disease and grief for the separation (of relations). Whence can there be any happiness for mortals in worldly life which is even more unsteady than a wave ?

105. Those who, by the knowledge of Brahman, have acquired discrimination and possess a refined intellect, do what is hard to do, in that they renounce riches which contribute to pleasures, being absolutely unselfish; (these) were neither obtained before, nor are they now; nor is there any guarantee (lit. firm belief) as to their attainment; and although they are accessible only to our imagination (lit. desire) we are unable to renounce them.

---

१०५ ०विवेकनिर्मलधियः. भाञ्ज्यपि-काञ्चनध० शक्ता वयम्-तानि क्षमाः ।

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।
आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवाम्भो
लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥ १०६ ॥

जरा परितर्जयन्ती भर्त्सयन्ती सती व्याघ्रीव अग्रे तिष्ठति रोगाश्च शूलादयः शत्रवः प्रतिपक्षियोद्धार इव देहं प्रहरन्ति अनेकप्रकारैः प्रहारान् कुर्वन्ति । भिन्नघटात् सच्छिद्रघटाद्यथा अम्भः जलं तथा आयुः परिस्रवति क्षरति । एवमपि लोकः प्राकृतो जनः अहितमकल्याणमाचरतीति चित्रमाश्चर्यम् । आगाम्यनर्थालोचनेनापि न स्वहितेऽभिनिवेशं कुरुत इत्याश्चर्यमित्यर्थः ।

गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता भ्रष्टा च दन्तावलि-
र्दृष्टिर्नश्यति वर्धते बधिरता वक्त्रं च लालायते ।
वाक्यं नाद्रियते च बान्धवजनो भार्या न शुश्रूषते
हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोऽप्यमित्रायते ॥ १०७ ॥

गात्रं इंद्रियं संकुचितं स्वविषयग्रहणासमर्थं जातम् । गतिः गमनशक्तिः । दन्तानां आवलिः पङ्क्तिः । दृष्टिः नेत्रेन्द्रियशक्तिः । वक्त्रं च लालायते लालाप्रचुरं वर्तते । दन्ताभावात् । बान्धवानां संबन्धिनां जनः समुदायः वाक्यं नाद्रियते । शब्दानादरं करोति । भार्या सहधर्मचारिणी पत्न्यपि न शुश्रूषते न सेवते । जीर्णं वयः यस्य स जीर्णवयाः तस्य । अमित्रवदाचरति । यावत् शरीरस्वास्थ्यं तावत्सर्वेऽपि सादराः भवन्ति स्वदेहशक्तिक्षये तु न कोऽपि शब्दमात्रेणापि पृच्छतीति तात्पर्यम् ।

106. Old age stands threatening like a tigress; like enemies, diseases smite the body; life runs away like water from a broken jar; and yet, oh wonder, man commits wickedness.

107. (In old age) the body becomes emaciated, the movements are slackened, the row of teeth is displaced, the vision is obscured, deafness grows (upon man), and his mouth slobbers; the relations do not obey his order and his wife does not serve him; alas! even the son acts inimically towards an aged man.

१०६ प्रहरन्ति–प्रविशन्ति, आयुश्च संस्रवति.

क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः
क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपि च संपूर्णविभवः ।
जराजीर्णैरङ्गैर्नट इव वलीमंडिततनु-
र्नरः संसारान्ते विशति यमधानीजवनिकाम् ॥ १०८ ॥

कामेषु विषयेषु रसिकः अभिज्ञः । क्षणमिति परिच्छिन्नकालवाचकः । संपूर्णः विभवः यस्य सः । जरया जीर्णानि अङ्गानि तैः नट इव नटवत् । वलीभिः मण्डिता भूषिता तनुः देहः यस्य स नरः संसारान्ते मरणानन्तरं यमस्य मृत्योः धानी नगरी सैव जवनिका 'पडदा' इति भाषायां । तां विशति । मनुष्यस्य कुशलनटवदिह संसारे आचरणं भवतीत्यर्थः ।

अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा
मणौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥ १०९ ॥

अहौ सर्पे । हारे स्रजि । बलवति रिपौ समर्थशत्रौ । लोष्टे मृत्पिण्डे । कुसुमानां पुष्पाणां शयनं शय्या तस्मिन् । दृषदि पाषाणे । स्त्रीणां समूहः स्त्रैणं तस्मिन् । समा दृक् यस्य तस्य । क्वचित् कुत्रापि पुण्यारण्ये बदरिकाश्रमसदृशपुण्यप्रदेशे 'शिव शिव शिव' इति प्रलपतः उच्चैर्वदतः मम दिवसाः यान्तु । यत्र कुत्रापि देशे यस्यां कस्यामपि वृत्तौ यस्य कस्यापि संगमे सततं शिवनामस्मरणं कुर्वतो ममायुर्यात्विति तात्पर्यम् ।

॥ इति श्रीभर्तृहरिकृतं वैराग्यशतकं संपूर्णम् ॥

108. Like an actor, a man for a time plays the child, and then for an instant the youth delighting in pleasures; for a moment he plays the part of poverty; at another he is full of prosperity; and at the close of life he retires behind the curtain of Yama's seat, his limbs wasted by old age, and his body graced by wrinkles.

109. May my days pass in some sacred forest, while muttering the words "S'iva, S'iva, S'iva" with an eye regarding equally a serpent or a wreath, a powerful enemy or a friend,

१०९ यान्तु-यान्ति. पुण्येऽरण्ये.

MICELLANEOUS.

अकिंचनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ॥
सदा संतुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥ १ ॥

नास्ति किंचन यस्य तस्य । दान्तस्य उपरतबहिरिन्द्रियस्य शान्तस्य निग्रहितान्तःकरणस्य समं चेतः यस्य तस्य संतुष्टमनसः प्रमुदितान्तःकरणस्य पुरुषस्य । सुखमयाः सुखप्रचुराः । सर्वदुःखकारणे मनसि परितुष्टे सति सर्वत्र सुखप्राचुर्यमनुभूयत इत्यर्थः ।

अनावर्ती कालो व्रजति स वृथा तन्न गणितं
दशास्तास्ताः सोढा व्यसनशतसंपातविधुराः ।
कियद्वा वक्ष्यामः किमिव बत नात्मन्यपकृतं
त्वया यावत्तावत्पुनरपि तदेव व्यवसितम् ॥ २ ॥

न आवर्तते इति तच्छीलः । वृथा व्यर्थं व्रजति गच्छतीति न गणितं मनसि कृतम् । तास्ताः परस्परविलक्षणाः दशाः अवस्थाः । व्यसनानां शतं तस्य संपातः पतनं तेन विधुराः विकलाः । बतेति खेदे । आत्मनि स्वस्मिन् । किमिव नापकृतं कः अपकारो न कृतः । सर्वमपि अपकृतमित्यर्थः । व्यवसितं चेष्टितम् । यावदेतत्सर्वं कृतं तावत्पुनरपि तदेव कर्तुमारब्धम् ।

---

a gem or a clod of earth, a bed of flowers or a stone, a blade of grass or a group of damsels.

1. Every thing gives happiness (lit. all directions are full of happiness) to a man who is poor, self-restrained peaceful, of an equilibrating mind, and ever content at heart.

2. Time never returns; it is passing uselessly which was never considered (by you); (you) accommodated (yourself) to the various conditions, which are adverse on account of the concurrence of a hundred difficulties; or what shall we say? What harm have you not done yourself? Every now and then you have been repeatedly doing the same.

---

२ संपात-संताप. त्वया०—किमस्माभिर्यावत्.

अभिमतमहामानग्रन्थिप्रभेदपटीयसी
गुरुतरगुणग्रामाम्भोजस्फुटोज्ज्वलचन्द्रिका ।
विपुलविलसल्लज्जावल्लीविदारकुठारिका
जठरपिठरी दुष्पूरेयं करोति विडम्बनम् ॥ ३ ॥

अभिमतः यः महामानः तस्य ग्रन्थिः तस्य प्रभेदः विश्लेषः तस्मिन्नतिशेन पटुः । गुरुतरः यः गुणानां समूहः स एव अम्भोजानि तेषां स्फुटा चासौ उज्ज्वला च चंद्रिका कौमुदी । विपुलं यथा तथा विलसन्ती या लज्जारूपा वल्ली तस्याः विदारे च्छेदे कुठारिका परशुः । जठरपिठरी उदरदरी इयं दुष्पूरा विडम्बनं करोति । उदरपूरणार्थं सर्वोपि जनः अकार्यकरणं अवाच्यवचनं अहेयहानं करोतीत्यर्थः । अहो खलु कष्टम् ।

अश्नीमहि वयं भिक्षामाशावासो वसीमहि ।
शयीमहि महीपृष्ठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः ॥ ४ ॥

वयं भिक्षां अश्नीमहि अद्मः । आशा दिश एव वासः अम्बरम् । मह्याः पृष्ठे भूतले । ईश्वरैः धनाढ्यैः । नास्त्यस्माकं तैः किंचिदपि प्रयोजनम् ।

उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्वह गुरुं दारिद्र्यभारं सखे
श्रान्तस्तावदहं चिरं मरणजं सेवे त्वदीयं सुखम् ।
इत्युक्तो धनवर्जितेन सहसा गत्वा श्मशाने शवो
दारिद्र्यान्मरणं वरं वरमिति ज्ञात्वैव तूष्णीं स्थितः ॥ ५ ॥

हे सखे शव गुरुं दुर्वहम् । अहं श्रान्तः संसारभारवहनेन त्वदीयं मरणजं

3. The insatiable boiler of the stomach, which is clever in dissolving (lit. cutting) the knot of high pride which is dearly prized, which is like the bright moonshine in causing the lotus-like higher virtues to bloom, and which is like an axe in cleaving asunder the creeper-like, great and becoming modesty, causes humiliation.

4. We live on charity, cover ourselves with the directions for our garments, and lie down on the surface of the earth: what have we to do with big folks?

5. " Arise, my friend, and bear for a moment the heavy

३ विदार–वितान. ५ इत्युक्त धनवर्जितस्य वचनं श्रुत्वा.

सुखं सेवे। तदेव मे अतीव रोचते। धनेन वर्जितः तेन दरिद्रेण गत्वा। सहसा ससंभ्रमेण। दारिद्र्यान्मरणं वरं वरमिति ज्ञात्वा। वीप्सा आदरार्था। तूष्णीं मूकभावेन। 'दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी' इति तु सुप्रसिद्धमेव।

एको रागिषु राजते प्रियतमादेहार्धहारी हरो
नीरागेषु जनो विमुक्तललनासङ्गो न यस्मात्परः।
दुर्वारस्मरबाणपन्नगविषव्याविद्धमुग्धो जनः
शेषः कामविडम्बितान्न विषयान्भोक्तुं न मोक्तुं क्षमः॥६॥

रागः अनुरागः अस्त्येषामिति रागिणः तेषु। प्रियतमाया देहार्धं हरतीति तच्छीलः। निर्गतः रागः येषां तेषु। विमुक्तः ललनाया आसङ्गः येन सः। यस्मात् हरात् परः अन्यः। दुर्वारा ये स्मरः कामः तस्य बाणा एव पन्नगाः सर्पाः तेषां विषेण व्याविद्धः अत एव मुग्धः शेषो जनः कामेन विडम्बितान् विषयान् भोक्तुं मोक्तुं च न क्षमः समर्थः।

एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्यहेतो-
र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति।
तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन
नार्यः श्मशानघटिका इव वर्जनीयाः॥७॥

एताः स्त्रियः कार्यहेतोः कार्यार्थं हसन्ति आनन्दप्रदर्शनं कुर्वन्ति रुदन्ति

---

burden of my poverty. I am now fatigued, and shall long enjoy the happiness you enjoyed from death." Thus addressed by a poor man who had hurried to the cemetery, the corpse remained silent, knowing that death was better, far better, than destitution.

6. Among worldly-minded persons stands conspicuous S'iva, who took (for himself) half the body of his beloved, and to whom there is none superior among worldrenouncing men, who has given up his attachment for women; the rest of the people smitten with the poison of the cobra-like and irresistible shafts of love, and therefore maddened, are able neither to enjoy nor to reject pleasures mocked by the God of Love.

7. These (*i. e.* women) laugh and cry for some purpose;

---

७ कार्य०-वित्तहेतोः, च परं-पुरुषं; नार्यः-वेश्याः.

रोदनं कुर्वते परं पुरुषं च विश्वासयन्ति स्वस्मिन् विश्रम्भं कारयन्ति स्वतस्तु न कस्मिन्नपि विश्वसन्ति तस्मान्नरेण कुलं च शीलं च ताभ्यां समन्वितेन नार्यः स्त्रियः श्मशाने या घटिकाः मृत्पात्रविशेषाः ता इव वर्जनीयाः दूरतः परिवर्जनीयाः । तासां अनर्थहेतुत्वात् ।

कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि वस-
न्वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।
अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन
प्रसीदेत्याक्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥ ८ ॥

वाराणस्यां काश्याममरतटिन्याः भागीरथ्याः रोधसि तटे वसन् । अञ्जलिरेव पुटं निदधानः । अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन मे प्रसीद इत्याक्रोशन् आक्रोशं कुर्वन् निमिषमिव दिवसान् कदा नेष्यामि । अत्यन्तोत्सुकोऽपि अस्या अवस्थायाः न जाने कदाहं पूर्णमनोरथो भविष्यामीत्यर्थः ।

कार्कश्यं स्तनयोर्दृशोस्तरलतालीकं मुखे श्लाघ्यते
कौटिल्यं कचसंचये च वदने मान्द्यं त्रिके स्थूलता ।
भीरुत्वं हृदये सदैव कथितं मायाप्रयोगः प्रिये
यासां दोषगणो गुणो मृगदृशां ताः स्युः पशूनां प्रियाः ॥९॥

स्तनयोः कर्कशस्य भावः कार्कश्यं काठिण्यं दोषपक्षे निर्दयता । दृशोः

---

make (others) confide (in them) but (themselves) confide not; therefore a man possessed of nobility of birth and character should abandon women as one does a jar in the cemetery.

8. When shall I pass my days like a moment crying out " Have mercy, oh Lord of Gaurî, Destroyer of the Three Cities, oh S'ambhu, oh Three-Eyed God," having placed on my head my folded palms, wearing a small strip of cloth, and residing in Vârâṇasî (Benares) on the bank of the river of gods.

9. To brutes alone would be dear those fawn-eyed (women) whose faults are their recommendation (lit. merit):—whose hardness of the breasts, unsteadiness of

---

१ ताः स्युः०–ताः किं नराणाम्.

नेत्रयोः तरलता चञ्चलता पक्षे अस्थिरता । मुखे अलीकं ललाटदेशः पक्षे अनृतभाषणं श्लाघ्यते प्रशस्यते । कचसंचये केशपुञ्जे कुटिलस्य भावः कौटिल्यं वक्रता । वदने मान्द्यं गम्भीरता त्रिके पृष्ठवंशाधारभागे स्थूलता । मायाप्रयोगः वञ्चनाप्रचुरचेष्टा । यासां मृगदृशां मृगनयनानां दोषाणां गणः समूहोऽपि गुणः ताः स्त्रियः पशूनां प्रियाः । न तु मनुष्याणाम् । अतः ये एवंविधासु स्त्रीषु गुणदृष्टिं कुर्वन्ति ते पशव इत्यर्थः ॥

क्वचिद्वीणावादः क्वचिदपि च हाहेति रुदितं
क्वचिद्विद्वद्गोष्ठी क्वचिदपि सुरामत्तकलहः ।
क्वचिद्रामा रम्याः क्वचिदपि गलत्कुष्ठवपुषो
न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ॥ १० ॥

वीणावादः वीणावादनम् । विदुषां गोष्ठी शास्त्रप्रचुरा कथा । सुरया मत्तानां कलहः । गलत् प्रस्रवत् कुष्ठं यत्र तादृक् वपुः येषां ते तथा । संसारः अमृतमयः सुखप्रचुरः विषमयः दुःखप्रचुरो वा न जाने । प्राचुर्ये मयट् । परस्परविरुद्धावस्थावलोकनान्निश्चयाभाव इत्यर्थः ।

गात्रैर्गिरा च विकलश्चटुमीश्वराणां
कुर्वन्नयं प्रहसनस्य नटः कृतोसि ।
तं त्वां पुनः पलितकर्णकभाजमेनं
नाट्येन केन नटयिष्यति दीर्घमायुः ॥ ११ ॥

गात्रैः गिरा च विकलः । चटुं चाटुभाषितम् । प्रहसनस्य हास्यरसप्रधान-

---

the eyes, and falsehood on the tongue (lit. mouth) are praised; crookedness of the hair, dullness of the face, and plumpness of the hips, commended; and timidity of the heart and deceitful tricks towards their beloved (husbands) always mentioned (with approbation).

10. In some places there is music of the lute, in others cries of alas ! alas ! ; in some places there is the conversation of learned men, in others the brawls of men intoxicated with drink; in some places there are charming ladies, in others women with leprous bodies; I do not know whether worldly life is full of sweets or bitters.

11. Deformed in limbs and lisping in speech, here are

---

१० विणावाद्यम्.

नाटकविशेषस्य । पलितयुतौ कर्णौ तौ एव कर्णकौ भजतीति भाजं । नाट्येन अवस्थानुकृतिना । दीर्घे प्रविततम् ।

चला लक्ष्मीश्चलाः प्राणाश्चलं जीवितयौवनम् ।
चलाचले च संसारे धर्म एको हि निश्चलः ॥ १२ ॥

चला चञ्चला लक्ष्मीः संपत् कांतिर्वा । जीवितं च यौवनं च जीवतयौवनम् । चलाचले चञ्चले धर्म एव एको निश्चलः नित्यः ।

चूडोत्तंसितचारुचन्द्रकलिकाचञ्चच्छिखाभासुरो
लीलादग्धविलोलकामशलभः श्रेयोदशाग्रे स्फुरन् ।
अन्तः स्फूर्जदपारमोहतिमिरप्राग्भारमुच्चाटयं-
श्चेतःसद्मनि योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ॥ १३ ॥

चूडायां केशपाश उत्तंसिता भूषणीकृता चारुः सुन्दरा या चन्द्रकलिका चंद्रकला तस्याः चञ्चन्त्यः स्फुरन्त्यो याः शिखाः किरणास्ताभिर्भास्वरः । लीलया दग्धः विलोलः कामरूपशलभः कीटविशेषः येन सः । श्रेयः शिवं तस्य दशा अवस्था तस्याः अग्रे । अन्तःस्फूर्जन् अन्तःकरणे प्रसरन्त्यः अपारः मोहः स एव तिमिरं तमः तस्य प्राग्भारं संहतिमुच्चाटयन् विनाशयन् । ज्ञानरूपप्रदीपो हरः योगिनां ध्यायिनां चेतःसद्मनि चेतोमंदिरे विजयते उत्कर्षेण वर्तते । तेन त्वं प्रणतोस्मीत्यर्थो लभ्यते ।

---

you that have been made the buffoon of a farce, while flattering; what part (I do not know) will prolonged life make you play, such as you are, with your ears bordered with grey hair.

12. Wealth is evanescent, life is unsteady, and youth in life is fickle; in worldly existence which is fleeting merit alone is unchangeable.

13. Hara, the lamp of knowledge, shines bright in the heart of ascetics as if it were a house, being resplendent with the beautiful digit of the moon worn on his crest, as if it were a flickering flame, shaking at the top of wick-like happiness, having with ease burnt the unsteady Káma (God

---

१३ भास्वरः; उच्चाटयन्-उच्छेदयन्.

चेतश्चिन्तय मा रमां सकृदिमामस्थायिनीमास्थया Earnestly.
भूपालभ्रुकुटीकुटीविहरणव्यापारपण्याङ्गनाम् ।
कन्थाकञ्चुकिताः प्रविश्य भवनद्वाराणि वाराणसी-
रथ्यापङ्क्तिषु पाणिपात्रपतितां भिक्षामपेक्षामहे ॥ १४ ॥

हे चेतः सकृदपि आस्थया आस्थापूर्वकं इमां अस्थायिनीं क्षणभङ्गुरां रमां लक्ष्मीं मा चिन्तय । कथंभूता पुनः सा रमेत्यत आह भूपालेति । भूपालानां भ्रुकुटी एव कुटी गृहं तत्र विहरणमेव व्यापारः तत्र पण्याङ्गना ताम् । कन्थाकञ्चुकिताः कन्थया कञ्चुकिताः संजातकञ्चुकाः सन्तः वयं वाराणस्यां या रथ्या मार्गाः तासां पङ्क्तिषु भवनद्वाराणि गृहद्वाराणि प्रविश्य पाणिः एव पात्रं तस्मिन् पतितां भिक्षां अपेक्षामहे इच्छाम इत्यर्थः ।

जातः कूर्मः स एकः पृथुभुवनभरायार्पितं येन पृष्ठं
श्लाघ्यं जन्म ध्रुवस्य भ्रमति नियमितं यत्र तेजस्विचक्रम् ।
संजातव्यर्थपक्षाः परहितकरणे नोपरिष्टान्न चाधो
ब्रह्माण्डोदुम्बरान्तर्मशकवदपरे जन्तवो जातनष्टाः ॥ १५ ॥

येन कूर्मेण पृथु यद्भुवनं तस्य भराय भारधारणार्थं पृष्ठं स्वपृष्ठं अर्पितं दत्तम् । ध्रुवस्य जन्म श्लाघ्यं स्तुत्यं यत्र यस्मिन्ध्रुवे नियमितं तेजस्विचक्रं देदीप्यमानतारामण्डलं भ्रमति । नोपरिष्टान्न चाप्यधः न कथमपि परहितस्य परोपकारस्य

---

of Love) as if he were a moth, and expelling the dense darkness of unbounded infatuation appearing inside (*i. e.* in the heart).

14. Do not even for once, oh heart, think fervidly of this unstable wealth which is like a harlot sporting in the houselike eyebrow of kings; (for now) entering through the gates of houses in Benares clad in a wallet we await in the line of its streets for alms dropped into the palm of our hand which serves us as a pot.

15. The Tortoise alone was born that offered to bear on his back (lit. offered his back for) the heavy burden of the world; the birth of Dhruva (alone) is to be praised, regu-

---

१४ कुटीवि०–कुटीरविहरव्या. १५ पृथु०–०वनमथ स्थापितं येन पृष्ठे; परहितकरणे०–०करणं नो करिष्यन्न वार्थम्.

करणे संजाताश्च ते विगतोऽर्थो येषां ते व्यर्थाश्च पक्षा येषां ते। पक्षे संजाताश्च ते व्यर्थौ पक्षौ स्वार्थपरमार्थलक्षणौ येषां ते। ब्रह्माण्डमेव उदुम्बरं तस्यान्तरे मध्ये ये मशकास्तद्वदपरे जन्तवः जातनष्टाः जाताः नष्टाश्च। 'जायस्व म्रियस्व इत्येतत्तृतीयं स्थानं' इति श्रुतेः।

तुङ्गं वेश्म सुताः सतामभिमताः संख्यातिगाः संपदः
कल्याणी दयिता वयश्च नवमित्यज्ञानमूढो जनः।
मत्वा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकारागृहे
संदृश्य क्षणभङ्गुरं तदखिलं धन्यस्तु संन्यस्यति॥ १६॥

तुङ्गं उच्छ्रितं वेश्म गृहं सतां सज्जनानां अभिमताः सुताः पुत्राः। संख्यामतिक्रम्य गच्छन्तीति संख्यातिगाः संपदः संपत्तयः। कल्याणी दयिता स्त्री नवं च वयः। इत्याकारकेण अज्ञानेन मूढो जनः इदं विश्वं अनश्वरं नित्यं मत्वा संसाररूपकारागृहे बंदिवासे निविशते। 'नेर्विशः' इति आत्मनेपदम्। परंतु कश्चिद्धन्योऽपरः तदखिलं सर्वं जगत् क्षणभङ्गुरं त्रिक्षणावस्थायि संदृश्य संन्यस्यति परिव्रजति। सर्वसंगपरित्यागं कुर्वाणः पुरुषः क्वचित्कश्चिदेव आश्चर्यवत् दृश्यत इति एकवचनप्रयोगेण सूचितम्।

ददतु ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो
वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः।
जगति विदितमेतद्दीयते विद्यमानं
न हि शशकविषाणं कोपि कस्मै ददाति॥ १७॥

---

lated by whom, the planetary system revolves; other creatures in the world are, like the insects in an *udumbara* fruit which possess wings to no purpose, as it were born and dead (simultaneously), since they are not able in any way to do good to other (and since) (both) the present world and the next have become unavailable to them.

16. A man infatuated on account of ignorance, enters on a worldly career which is like a prison, believing the world to be constant, on seeing the prime of life, the lovely wife, the boundless wealth, the sons esteemed by the good, and the towering mansion; but the lucky man renounces the world, knowing it all to be perishable in a moment.

17. Possessed of abuses as you are, you may pour abuses

गालिमन्तः गालयः सन्ति एषां ते भवन्तः । निन्दायां मतुप् । गालीः ददतु ददतु नाम । तदभावाद्गाल्यभावात् । वयमपि तासां दाने असमर्थाः । विद्यमानं वस्तु दीयते अन्यस्मै इत्येतज्जगति विदितं प्रसिद्धं हि यस्मात् शशकविषाणं शशशृंगं न कोपि कस्मै ददाति । तस्यात्यन्ताभावात् ।

न भिक्षा दुष्प्रापा पथि मम महारामरचिते
फलैः संपूर्णा भूर्विटपिमृगचर्मापि वसनम् ।
सुखैर्वा दुःखैर्वा सदृशपरिपाकः खलु तदा
त्रिनेत्रं कस्त्यक्त्वा धनलवमदान्धं प्रणमति ॥ १८ ॥

महारामैः उद्यानैः स्वानन्देन वा रचिते पथि भिक्षा न मम दुष्प्रापा । यतो भूः भुमिः फलैः संपूर्णा । विटपिचर्म वृक्षत्वक् मृगचर्म कृष्णाजिनमपि वसनं वस्त्रम् यदा । खलु निश्चये । सुखैः दुःखैर्वा सदृशपरिपाकः समपरिणामः तदा त्रिनेत्रं शंकरं त्यक्त्वा विहाय कः सुधीः धनलवेन मदः तेन अन्धः तं प्रणमति । न कोऽपीत्यर्थः ।

नो खड्गप्रविदारिताः करटिनो नोद्वेजिता वैरिण-
स्तन्वङ्ग्या विपुले नितम्बफलके न क्रीडितं लीलया ।
नो जुष्टं गिरिराजनिर्झरझगज्झांकारकारं पयः
कालोयं परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रेरितः ॥ १९ ॥

खड्गेन करटिनः अरिहस्तिनः न प्रविदारिताः वैरिणः नोद्वेजिताः न उद्वेगं

aye, you may; for want of them, we are unable to give you abuses; it is known all the world over, that what there is can be given; no one ever gives to another the horn of a hare.

18. Alms are not unattainable to me in my path lined by rich gardens; the earth is full of fruits, and the skins of deer and the barks of trees (serve as) raiment; with joys or with sorrows, there is in fact the same result. Who will then give up the Three-eyed God, and bow to the man blinded by the pride for a particle of wealth ?

19. With a sword we did not cut asunder elephants; we

१८ भूर्मृग०–भूर्द्विपमृगसु०; सुखैः०–सुखे वा दुःखे वा.

१९ नितम्ब–निबद्ध. पयः–वयः.

प्रापिता: । लीलया तन्वङ्ग्याः सुकुमाराङ्ग्याः विपुले विस्तीर्णे नितम्बफलके कटिपुरोभाग एव फलकं तस्मिन् न क्रीडितम् । गिरीणां राजा तस्मात् यः निर्झरः झरः तस्य झणज्झांकारं करोतीति तत्पयः नो जुष्टं न सेवितम् । परपिण्डे लोलुपता तया ।

परिभ्रमसि किं वृथा क्वचन चित्त विश्राम्यतां
स्वयं भवति यद्यथा भवति तत्तथा नान्यथा ।
अतीतमपि न स्मरन्नपि च भाव्यसंकल्पय-
न्नतर्कितगमागमाननुभवस्व भोगानिह ॥ २० ॥

हे चित्त किं वृथा व्यर्थं परितः भ्रमसि क्वचन यत्र कुत्रापि विश्राम्यतां । तत्र हेतुः स्वयमित्यादि । स्वयं प्रकृतितः यद्यथा भवति तत्तथैव भवति न तु अन्यथा कदापि भवति । अतीतमपि न स्मरन्नपि च भावि असंकल्पयन् । अतर्किताः गमागमाः येषां तान् अनिश्चितोत्पत्तिविलयानिति यावत् । भोगान् इह संसारे अनुभवस्व । हे चेतः यदृच्छालाभसंतुष्टं भवेत्यर्थः ।

पाणिं पात्रयतां निसर्गशुचिना भैक्षेण संतुष्यतां
यत्र क्वापि निषीदतां बहुतृणं विश्वं मुहुः पश्यताम् ।
अत्यागेपि तनोरखण्डपरमानन्दावबोधस्पृहां
मर्त्यः कोपि शिवप्रसादसुलभां संपत्स्यते योगिनाम् ॥२१॥

पाणिं पात्रयतां पात्रवदुपयुञ्जानानां निसर्गतः स्वभावतः शुचि तेन भैक्षं भिक्ष्यत इति तेन भिक्षाकदम्बकेन । ईषदसमाप्तं तृणं बहुतृणम् । तृणव-

---

did not harrass our enemies; * * * *
we did not sip the noisy water of the streamlets of the Himâlayâs: we passed our time like crows desirous of obtaining a morsel from others.

20. Why do you wander for nothing, oh mind ? Rest yourself somewhere. A thing that naturally (lit. of itself) takes a particular course does take it; it changes not, Without, therefore, remembering what is past, or speculating about what is to come, do you in this world experience fruits, the coming and going of which cannot be determined beforehand.

---

२० अतर्कितसमागमान्, अनुभवामि भोगानहम् ।

दिति यावत्। योगिनाम्। तनोः शरीरस्य अत्यागे विद्यमानत्वेऽपि कोऽपि मर्त्यः कश्चिदेव अनेकशतसहस्रेषु शिवस्य प्रसादः तेन सुलभां अखण्डः यः परमानन्दस्य अवबोधः प्रतिपत्तिः तस्यै स्पृहां संपत्स्यते। आश्चर्यवदेव कश्चिद्धीरो यो योगिगम्यां स्पृहां लभत इत्यर्थः।

प्रशान्तशास्त्रार्थविचारचापलं
निवृत्तनानारसकाव्यकौतुकम्।
निरस्तनिःशेषविकल्पविस्तरं
प्रपत्तुमन्विच्छति शंकरं मनः ॥ २२ ॥

प्रशान्तं शास्त्रार्थस्य विचारे चापलं यस्य तत्। निवृत्तं नानारसा यस्मिन् तादृशे काव्ये कौतुकं यस्य तत्। निरस्तः निःशेषं यथा स्यात्तथा विकल्पानां विस्तरः यस्य तत्। मनः शंकरं प्रपत्तुं प्रकर्षेण आप्तुं अन्विच्छति अनुबन्धेन वाञ्छति।

---

21. Some mortal can, even without casting off the body, acquire a desire for the knowledge of uninterrupted and supreme delight, which is easily to be had through the grace of S'iva, and which is possessed by Yogins who use the hand as a pot, who are contented with alms which are intrinsically pure, who sit any where, and who ever look upon the world as almost like grass.

22. My mind desires to go to S'ankara, its scruples in the investigation of Scriptural meaning being completely

---

२१ श्लोकात्परमिदं पद्यमुपलभ्यते—

पातालान्न विमोचितो बत बली नीतो न मृत्युः क्षयं
नो मृष्टं शशिलाञ्छनं च मलिनं नोन्मूलिता व्याधयः।
शेषस्यापि धरां विधृत्य न कृतो भारावतारः क्षणं
चेतः सत्पुरुषाभिमानमनिशं मिथ्या वहत्खिद्यसे ॥

By you Bali was not liberated from the nether world; death was not done away with; the dark spot on the moon was not wiped away, nor were diseases rooted out; nor was S'esha's burden lightened (by you) for a moment by supporting the earth. Oh heart you suffer torment day and night by the false pride of being good.

फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिवनमखेदं क्षितिरुहां
पयः स्थाने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम् ।
मृदुस्पर्शा शय्या सुललितलतापल्लवमयी
सहन्ते संतापं तदपि धनिनां द्वारि कृपणाः ॥ २३ ॥

स्वेच्छया लभ्यम् । वनं वनं प्रति । क्षितिरुहां वृक्षाणाम् । शिशिरं मधुरम् । पुण्याश्च ताः सरितः तासाम् । मृदु स्पर्शो यस्याः सा तथा शय्या । सुललिताः लतानां पल्लवाः तेषां विकारः तत्प्रचुरा वा तन्मयी । तदपि एवं सत्यपि धनिनां श्रीमतां द्वारि कृपणाः पुरुषाः संतापं सहन्ते । आश्चर्यमेतत् ।

भव्यं भक्तं ततः किं कदशनमथवा वासरान्ते ततः किं
कौपीनं वा ततः किं किमथ सितमहच्चाम्बरं वा ततः किम् ।
एका भार्या ततः किं शतगुणगुणिता कोटिरेका ततः किं
त्वेको भ्रान्तस्ततः किं करितुरगशतैर्वेष्टितो वा ततः किम् ।२४।।

भव्यं सुंदरं भक्तं ओदनः । कदशनं कुत्सितमन्नम् । वासरान्ते दिनान्ते । सितं महच्चाम्बरं शुभ्रमहावस्त्रम् । शतगुणैर्गुणिता एका कोटिः अपरिमिता इति यावत् । करिणां तुरगाणां च शतैः वेष्टितः । सर्वस्य नश्वरस्वभावत्वान्न किंचिदपि परमार्थसाधकमिति तात्पर्यम् ।

---

set at rest, its delight in poetry full of various sentiments being turned away, and all its wild doubts (lit. expanse of doubts) being totally dispelled.

23. There are the fruits of trees obtainable at will in every forest without difficulty ; at intervals there is the cool and sweet water of sacred rivers, a bed made of the tender leaves of creepers is soft to the touch ; (although these are available) mean persons do yet suffer pain at the gates of the rich.

24. What if (you have) excellent rice, or a coarse meal at the close of the day ? What if (you have) a strip of cloth, or a long white piece of it ? What if (you have) one wife, or a number of them endowed with hundred qualities ? And what if you wander all alone, or are surrounded by hundreds of elephants and horses ?

---

२४ भक्तं=भुक्तम्, कदशितम्.

भिक्षा कामदुघा धेनुः कन्था शीतनिवारिणी ।
अचला तु शिवे भक्तिर्विभवैः किं प्रयोजनम् ॥ २५ ॥

भिक्षा कामान् दोग्धीति धेनुः । शीतनिवारिणी शीतनिवारणशीला कन्था 'गोधडी' इति ख्याता । अचला दृढा अनन्या वा भक्तिस्तु शंकरे । एवं स्याचेत् विभवैः किं प्रयोजनम् । न किंचिदपीत्यर्थः ।

भिक्षाहारमदैन्यमप्रतिसुखं भीतिच्छिदं सर्वदा
दुर्मात्सर्यमदाभिमानमथनं दुःखौघविध्वंसनम् ।
सर्वत्रान्वहमप्रयत्नसुलभं साधुप्रियं पावनं
शम्भोः सत्रमवार्यमक्षयनिधिं शंसन्ति योगीश्वराः ॥ २६ ॥

भिक्षाया आहारः यस्मिन् तत् । अदैन्यं दैन्यवर्जितम् । अविद्यमानं प्रतिसुखं यस्मिन् । सर्वदा भीतिच्छिदं दुष्टाः ये मात्सर्यादयस्तेषां मथनं नाशनं दुखौघस्य विध्वंसनं सर्वत्र अन्वहं प्रतिदिनं अप्रयत्नेन सुलभं प्राप्यं साधूनां प्रियं पावनं पवित्रं शम्भोः सत्रं पूजनं योगिनामीश्वराः अक्षयो नित्यो निधिः तं शंसन्ति कथयन्ति ।

---

25. Charity is a cow that yields all desires; a wallet protects from cold; (my) devotion to S'iva is firm; what then is the use of riches?

26. The great ascetics say that the worship of S'iva is a treasure of inexhaustible happiness which cannot be refused to any one—worship in which there is (*i. e.* which enjoins) maintenance on charity, in which there is no degradation, which yields unparalleled happiness which always removes fear, does away with the haughty pride resulting from wicked jealousy, and counteracts the down pour of miseries, which is easily accessible every day at all places, is preferred by the good, and is holy.

---

२६ अप्रतिसुखम्-अप्रतिहतं. छिदं-छदम्.

भूः पर्यङ्को निजभुजलता कन्दुकं खं वितानं
दीपश्चन्द्रो विरतिवनितालब्धसङ्गप्रमोदः ।
दिक्कान्ताभिः पवनचमरैर्वीज्यमानः समन्ता-
द्भिक्षुः शेते नृप इव भुवि त्यक्तसर्वस्पृहोऽपि ॥ २७ ॥

निजभुजलता कन्दुकं । 'गिरदी गालउशी' इति प्राकृते ख्यातम् । विरतिः एव वनिता तस्याः लब्धः संगप्रमोदः येन । दिश एव कान्ताः ताभिः पवन-रूपचमरैः समन्तात् सर्वतः वीज्यमानः । त्यक्ताः सर्वाः स्पृहाः येन सोऽपि भिक्षुः संन्यासी नृप इव भुवि शेते ।

भोगास्तुङ्गतरङ्गभङ्गचपलाः प्राणाः क्षणध्वंसिन-
स्तोकान्येव दिनानि यौवनसुखं प्रीतिः प्रियेष्वस्थिरा ।
तत्संसारमसारमेव निखिलं बुद्ध्वा बुधा बोधका
लोकानुग्रहपेशलेन मनसा यत्नः समाधीयताम् ॥ २८ ॥

भोगाः तुङ्गतरंगाणां भङ्गवच्चपलाः चञ्चलाः । क्षणध्वंसिनः क्षणिका इति यावत् । स्तोकानि अल्पानि एव दिनानि कतिपयदिनपर्यन्तस्थायि यौवन-सुखम् । प्रियेषु जनेषु प्रीतिरस्थिरा । निखिलं संसारं असारमेव अनित्यमेव । इति बुद्ध्वा हे बुधा बोधका उपदेशकाः लोकानुग्रहे पेशलं चारु दक्षं वा तेन मनसा यत्नः समाधीयतां क्रियताम् । सर्वमनित्यमिति परिचिन्त्य सर्वेषामपि सुज्ञानां लोकोपकारकरणमेव उचितमिति तात्पर्यम् ।

---

27. An ascetic, though he has abandoned all desires, lies down on the ground like a king, having the earth for his couch, his creeper-like arm for a pillow, the sky for a canopy and the moon for his lamp, experiencing pleasure in his union with the woman called Renunciation, and fanned on all sides by the attendant maids—the quarters, with their chauries—the winds.

28. Pleasures are transient like the high wave, life is liable to pass away in a moment, youthful happiness lasts for a few days only, love for the cherished is fickle; knowing

---

२७. दिक्कान्ता०—दिक्कन्याभिः ; समन्तात्—अनुवेलम्

२८, भङ्ग-भोग-तुल्य; चञ्चलाः,—तरलाः. प्रीतिः०—स्फूर्तिः क्रियासु स्थिरा. बुध्वा—मत्वा; बोधका—यौवने.

यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटुं मृषा
नैषां गर्वगिरः शृणोषि न पुनः प्रत्याशया धावसि ।
काले बालतृणानि खादसि सुखं निद्रासि निद्रागमे
तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः ॥ २९ ॥

हे कुरङ्ग यद्धनिनां वक्त्रं मुहुः वारंवारं नेक्षसे न पश्यसि । मृषा चाटुं मिथ्या स्तुतिभाषणं च न ब्रूषे । एषां पूर्वोक्तानां गर्वप्रचुरा गिरः भाषणानि च न शृणोषि पुनः परं च प्रत्याशया उत्कटेच्छया तान्प्रति न धावसि काले क्षुत्काले बालतृणानि खादसि निद्रागमे निद्राप्राप्तौ च सुखं निद्रासि तत्तस्मान्मे मां ब्रूहि भवता कुत्र पुण्यस्थले किं नाम वा तपः तप्तम् । यतः त्वत्सदृशचरितं बुद्धिमति पुरुषेऽपि न दृश्यते अतः कस्य तपस एषा परिणतिः न जाने इति भावः ॥

यां चिन्तयामि सततं मयि सा न रक्ता
सा चान्यमिच्छति जनं स जनोन्यसक्तः ।
अस्मत्कृतेपि परिशुष्यति काचिदन्या
धिक्तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥ ३० ॥

व्याख्यातपूर्वमेतत्पद्यम् । नी श. २.

---

therefore that the entire worldly existence is destitute of any good, ye wise teachers, make the attempt with a mind skilful in doing good to the people.

29. Tell me, oh deer, where did you perform penance and of what name, that (by virtue of it) you have never to see the face of the rich or to tell lying flatteries, you do not hear their haughty words, or run to them with some expectation, but you eat tender grass when it is time (to eat) and lie down at ease when sleep comes (to your eyes).

30. Same as Nītis'ataka sl. 2.

---

३१ यदेव-तदेव, तदा पुमांसम्; शकलं-शतकम्.

वर्णं सितं शिरसि वीक्ष्य शिरोरुहाणां
स्थानं जरापरिभवस्य यदेव पुंसाम् ।
आरोपितास्थिशकलं परिहृत्य यान्ति
चाण्डालकूपमिव दूरतरं तरुण्यः ॥ ३१ ॥

यदेवं पुंसां पुरुषाणां जरया कृतः परिभवः तस्य स्थानं तं शिरसि शिरोरुहाणां केशानां सितं शुभ्रं वर्णं वीक्ष्य दृष्ट्वा तरुण्यः स्त्रियः आरोपितं अस्थिशकलं यत्र तं चाण्डालकूपमिव तान् वृद्धान् परिहृत्य त्यक्त्वा दूरतरं अधिकदूरं यान्ति ।

समारम्भा भग्नाः कति न कतिवारांस्तव पशो
पिपासोस्तुच्छेस्मिन्द्रविणमृगतृष्णार्णवजले ।
तथापि प्रत्याशा विरमति न तेद्यापि शतधा
न दीर्णं यच्चेतो नियतमशनिग्रावघटितम् ॥ ३२ ॥

हे पुच्छविषाणरहित पशो अस्मिन् तुच्छे द्रविणमेव मृगतृष्णासमुद्रः तस्य जले पिपासोस्तव कतिवारान् कति समारम्भाः कर्मप्रारम्भाः न भग्नाः । अपि तु अनेकशः अनेकप्रारम्भाः भग्ना इत्यर्थः । तथापि प्रत्याशा तव उत्कटतृष्णा नाद्यापि विरमति शाम्यति । एवमपि यतः चेतः न शतधा दीर्णं अनेकशः विदीर्णं अतः तन्नियतं निश्चयेन अशनेर्यो ग्रावा तेन घटितं कृतम् । अतो नमस्तुभ्यं एवंविधनिर्लज्जमनुष्याय ।

---

31. Seeing the white colour of the hair on the head, which is the place where men are defeated by old age, young ladies go away leaving them at a distance, as they do, leaving a well used by low-castes over which a piece of bone is suspended.

32. Oh brute, how many times and what preparations of yours, desirous of drinking of the water of the ocean of mirage in the form of wealth, have not been baffled? (Very often they have). Yet your hope is not dispelled; your heart must certainly be formed of adamantine stone since it has not yet been broken into a hundred pieces.

Captivate

संमोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति ।
निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति ।
एताः प्रविश्य सदयं हृदयं नराणां
किं नाम वामनयना न समाचरन्ति ॥ ३३ ॥

संमोहयन्ति विवेकरहितं कुर्वन्ति मदयन्ति उन्मादयन्ति विडम्बयन्ति उपहास्यतां नयन्ति । नितरां भर्त्सयन्ति । रमयन्ति विषादयन्ति विषादं प्रापयन्ति एवं एता वामनयनाः स्त्रियः नराणां पुरुषाणां सदयं हृदयं प्रविश्य किं नाम न समाचरन्ति सर्वमपि समाचरन्तीत्यर्थः ।

सिंहो बली द्विरदशूकरमांसभोजी
संवत्सरेण रतिमेति किलैकवारम् ।
पारावतः खरशिलाकणमात्रभोजी
कामी भवत्यनुदिनं वद कोत्र हेतुः ॥ ३४ ॥

द्विरदः करी शूकरो वराहः तयोः मांसभोजनशीलो बली सिंहः किल संवत्सरेण एकवारं एकदिनमेव रतिमेति । रतिसुखाभिलाषी भवतीत्यर्थः । खराः कठिणाः ये शिलाकणाः तन्मात्रभोजी पारावतः कपोतः अनुदिनं प्रत्यहं कामी भवति । कोऽत्र हेतुः कारणं वद कथय । क्षुद्रत्वमहत्त्वे एव अत्र कारणमित्यर्थः ।

स्थितिः पुण्येरण्ये सह परिचयो हन्त हरिणैः
फलैर्मेध्या वृत्तिः प्रतिनदि च तल्पानि दृषदः ।
इतीयं सामग्री भवति हरभक्ति स्पृहयतां
वनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्त्यैकमनसाम् ॥ ३५ ॥

पुण्यं च तदरण्यं तस्मिन् स्थितिः वसतिः । हन्तेति हर्षे । हरिणैः सह परि-

---

33. What is it that lovely eyed (women) do not do? Having entered the affectionate heart of men women fascinate them, madden them, mock them, despise them, gladden them and grieve them.

34. A lion, strong, and living on the flesh of elephants and hogs ruts it is said once in a year. The dove eating only hard pebbles ruts daily. Say what the reason here is.

35. Residence in a sacred forest, and oh joy, association

---

३५ °शान्त्यैक-शान्तैक.

षयो मैत्री । फलैः मेध्या पवित्रा वृत्तिः जीविका । प्रतिनदि च दृषदः शिला एव तल्पानि शयनानि । इतीयं एवंविधा हरिभक्तिं स्पृहयतां काङ्क्षतां सामग्री साहित्यं भवति यतः उपशान्तावेवैकस्यां मनः येषां तेषां वनं वा गेहं वा सदृशं भवति । न तेषां गृहे कश्चिदभिनिवेशो न वा वने तिरस्कारो वर्तते सर्वसाम्यावस्थापन्नत्वादित्यर्थः ।

स्वादिष्ठं मधुनो घृताच्च रसवद्यत्प्रस्रवत्यक्षरं
दैवी वागमृतात्मनो रसवतस्तेनैव तृप्ता वयम् ।
कुक्षौ यावदिमे भवन्ति धृतये भिक्षाहृताः सक्तव-
स्तावद्दास्यकृतार्जनैर्न हि धनैर्वृत्तिं समीहामहे ॥ ३६ ॥

दैवी वाग् श्रुतिमाता यत् अमृतात्मनः अमृतरूपात् रसवतश्च आत्मनः मधुनः स्वादिष्ठं घृताच्च रसवत् अक्षरं प्रस्रवति तेनैव वयं तृप्ताः । परं च यावत् धृतये शरीरधृत्यर्थं इमे भिक्षया आहृताः सक्तवः कुक्षौ भवन्ति तावत् दास्यकृतार्जनैर्धनैः न हि नैव वृत्तिं जीविकां समीहामहे इच्छामः ।

उन्मीलत्त्रिवलीतरंगवलया प्रोत्तुंगपीनस्तन-
द्वंद्वेनोद्यतचक्रवाकमिथुना वक्त्राम्बुजोद्भासिनी ।
कान्ताकारधरा नदीयमभितः क्रूराशया नेष्यते
संसारार्णवमज्जनं यदि ततो दूरेण संत्यज्यताम् ॥ ३७ ॥

उन्मीलन्ती या त्रिवली वलित्रयं सैव तरङ्गवलयं यस्याः सा तथा । प्रक-

---

with the deer, sacred maintenance on fruits, stones for couches on the bank of every river—such are the materials for those that like devotion to God. To those whose minds are fixed on renunciation alone, whether (they live in) a house or a forest, it is all the same.

36. We are quite content with those delicious syllables (utterances) sweeter than honey or clarified butter which the Divine speech (the Upanishads) sends forth from its ambrocial and immortal body; as long as there are under our arm a quantity of barley-meal procured by begging for our maintenance so long do we not wish to live on wealth acquired by servitude.

---

३६ दैवी–देवी. इमे–अमी; ०र्जनैर्न वसुभिः; वृत्तिं–भोगान्.

र्येण तुङ्गं पीनं च स्तनद्वंद्वं तेन उद्यतं चक्रवाकमिथुनं यस्याः सा । वक्त्रमेव अम्बुजं तेन उद्भासिनी प्रकाशमाना । कान्तायाः आकारः आकृतिः तस्य धरा । अभितः सर्वतः क्रूराः आशयाः मकरादयः यस्याः पक्षे क्रूरः निष्ठुर आशयो यस्याः । सेयं नदी यदि संसारार्णवे मज्जनं नेष्यते ततः तर्हि दूरतः संत्यज्यताम् । अन्यथा संसारार्णवमज्जनमपरिहार्यमेवेति तात्पर्यम् ।

इह हि मधुरगीतं नृत्यमेतद्रसोयं
स्फुरति परिमलोयं स्पर्श एष स्तनानाम् ।
इति हतपरमार्थैरिन्द्रियैर्भ्राम्यमाणः
स्वहितकरणधूर्तैः पञ्चभिर्वञ्चितोस्मि ॥ ३८ ॥

इहेत्यनेन पञ्चेन्द्रियाणां विषया उक्ताः । हतः परमार्थः यैः तैः इन्द्रियैः भ्राम्यमाणः स्वहितकरणे धूर्ताः कुशलाः तैः पञ्चभिः ज्ञानेन्द्रियैः वञ्चितोस्मि । अतस्तेषां दमनमेव सर्वार्थसाधकेन कर्तव्यमिति तात्पर्यम् ।

---

37. If you do not want to be engulfed in the ocean of worldly existence, then leave at a distance this river assuming the form of a woman having about (the banks) cruel monsters (in the case of women, having a cruel heart) encircled by waves which appear like the three furrows on the belly, having a pair of *chakrawâka* birds on their wing in the form of two high and plump breasts, and decked with a lotus in the form of the face.

38. The five senses clever in ministering to their own advantage, which have marred Supreme bliss have duped me who am now being revolved in (the midst of the objects of) the five senses, in one place there being a melodious song, in another a dance, in a third sweet-flavoured viands, in a fourth a spreading perfume, and in a fifth the touch of the breasts.

NOTES.

Sl. 1. See sl. 1. Nîti-s'ataka. Instead of this some Mss. read चूडोत्तंसित &c. for which see foot-note and mis. sl.

Sl. 2. The poet herein gives three causes of the decadence of learning—first, learned men themselves do not encourage it being jealous of new aspirants for literary honours; secondly, wealthy men in their own self-sufficiency despise knowledge; and lastly, ignorant men do not encourage it because they cannot appreciate it. प्रभवः—the great, the rich. अबोधोपहताः—They are incapable of understanding and appreciating सुभाषित. जीर्ण—from जॄ + क्त—absorbed and hence wasted away; perished, *cf. infra*. sl. 28 and 9.

Sl. 3. संसारोत्पन्नं चरितम्—The course of life in this world; incidents of worldly life. अनुपश्यामि—to expect something good out of, to see in prospect; *cf.* नच श्रेयोनुपश्यामि Bhg. I. 31. विपाकः—result. विमृशतः मे—to me when I am reflecting, when I take a right view of the matter. See Ni. S'a. 87. चिरपरिगृहीताः—(1) enjoyed for a long time, or (2) enjoyed after a long time, as Rámarshi takes it. The former is, however, preferable as long enjoyment is required to make a man attached to worldly pleasures, which is implied in the succeeding line. महान्तो जायन्ते—become big; assume large proportions; hence tempt men with the magnitude of pleasures. व्यसनं दातुमिव—(their object in assuming big proportions and tempting men away from Moksha being) as it were to make (men) unhappy. The more a man clings to pleasures the more miserable he becomes for he is always disappointed; *cf.* न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ Manu II. 94. विषयिणां—and not विरागिणाम्.

Sl. 4. निधिशङ्कया—in the expectation of (finding) a treasure. ध्माताः—fused, smelted. धातवः—Metallic ores, minerals. मंत्राराधन—here means securing the magical power with which some incantations are supposed to endow a man who repeats them according to prescribed rules. श्मशाने—the cemetery being the usual

place for such practice. काण &c.—a broken cowrie shell. श्मशान derived as शवा: शेरते अत्र; a comp. of the पृषोदरादि class.

Sl. 5. देशं भ्रान्तम्—The country has been traversed (by me). The construction is peculiar. The subj. मया is understood. By the sûtra 'गत्यर्थाकर्मक' Pan, III. 4. 12, त is added भावे to words implying motion. देशं is an acc. of place. Mr. Telang cites as a parallel instance 'निजाश्रमपदं प्रति गतं च मुनिना' Pra. II; *Cf.*' जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृग॰ Utta. I. भुक्तम्—(meals were) eaten (by me). काकवत् आशङ्कया—with fear like that of a crow. The meaning is—Being an unwelcome guest at the house of strangers I was afraid they might at any moment drive me away, just as people drive away a crow. Mr. Telang puts on this a different interpretation. He says.—"The fear, however would rather seem to be the fear of being seen by others eating at the house of a stranger." There is no warrant, however to take the word stranger to mean a *person of* a *different caste*. जृम्भसि—The Paras. is for the metre; it should be जृम्भसे, जृम्भ् to gape, increase, grow strong. Rámarshi takes पापकर्मनिरता as a Bah. dissolving it as पापकर्मणि निरतः पुमान् यथा (हेतुभुतया) सा but this is ungrammatical.

Sl. 6. उल्लापा:—taunting words. आराधन—humouring, pleasing. शून्येन मनसा with a vacant heart; though my mind was not *sympathetic*. Some construe as (खलानां) हसितमपि शून्येन कार्याकार्यविचारशून्येन मनसा सोढं; but this is rather farfetched and is not so forcible. चित्तस्तम्भः कृतः-(my mind revolted against these things but) I controlled my temper. प्रतिहत &c.-प्रतिहता धीः येषां तेषाम् (तान्प्रति)-of blunted faculties, senseless, wicked. मोघाशे [मोघाः आशाः यस्याः, तत्संबुद्धिः] (O greed) of fruitless expectations. नर्तयसि—To incite to something bad. A derivative of this word is sometimes used in a similar sense in Marathi (नाचवणें.)

Sl. 7. कालः—Time, *i. e.* the passing away of time. त्रासः—fear, or disgust. जन्म &c.—a comp. of the समाहारद्वंद्व class. मोहमयी—मोहप्रचुरां the aff. मय is used in the sense of 'excess' (or 'made of'). प्रमादमदिरां (प्रमादः एव मदिरा ताम्). मदिरा—derived from मद् + किरच् (इर) + टाप् (आ)—that which intoxicates. उन्मत्तभूतम्-उन्मत्तं भूतं; there is no special propriety of taking भूत in the sense of इव.

Sl. 8. The adjectives in the first two lines require to be distributed between शिशुकैः and गेहिनी according as they end in the instr. or the nom. शिशुकैः—क expresses pity. विधुरा—miserable (दीना) derived as विगता धूः कार्यभारो यस्याः—Lit. having nothing to do; hence perplexed, at a loss to know what to do. गद्गद &c.—Avy. comp. दग्धजठरस्यार्थे—for the sake of the accursed stomach. The word दग्ध is often used in the sense it has here. *Cf.* अस्य दग्धोदरस्यार्थे कः कुर्यात्पातकं महत् । H. I. See notes on Nit. S'a. sl. 94. मनस्वी-प्रशस्तं मनः अस्यास्तीति मनस्वी (from मनस्+विनिः) a high-souled person.

Sl. 9. पुरुषबहुमानः—Râmarshi explains this as equivalent to पुरुषसम्बन्धी पुरुषाणां ज्ञानं यो भवतीत्यर्थः, which is equivalent to पुरुषत्वविषयकः; another way is to take it as पुरुषेषु बहुमानः respect among men. The first is preferable. समानाः—similar, hence, contemporary. जीवित &c.—जीवितसमाः equal to life, valued or esteemed as life itself. The other interpretation placed on this expression—जीवितं समं पूर्णं येषां can hardly be acceptable. स्वर्—The word is an indeclinable (स्वरव्ययं-Amara.) and has generally the sense of the acc. or loc. It is compounded with certain nouns; as स्वर्ग, स्वर्णदी, स्वाराट्, (स्वर्+राट) &c. धृष्टः—impudent, shameless (निर्लज्ज). The fig. of speech is विभावना.

Sl. 10. महत् अशनं कल्पितं—क्लृप् has here two acc.s one of which is changed into nom. on account of the passive. हिंसाशून्यम्—free from the sin of causing the destruction of animal life. *Cf.* Goldsmith:—

"And from the mountain's grassy side,
A guiltless feast I bring."

पशवः तृणाङ्कुरभुजः सृष्टाः-beasts were created so as to live on grass; grass was fixed to be their food. स्थलीशायिनः—lying on the lawn; स्थली means a natural plot of land. संसार &c.-To those that do not possess the faculty of reason, God has assigned a cheap easy livelihood; but to those who can think out the means of their salvation (*i. e.* men) He has assigned a mode of life in pursuit of which all their good qualities are exhausted. The struggle for

existence, in the case of man, engrosses all his energies, and leaves him neither time, nor energy to seek eternal bliss. The lower animals, however, which are powerless to effect their salvation have a comparatively easier livelihood assigned them by God.

Sl. 11. संसारविच्छित्ति—Cutting asunder, or utter destruction of, the bonds of संसार *i. e.* obtaining salvation or unification with the Supreme Being. This is attained by means of *Yoga*, and then there is no re-birth for man. This is the highest ideal; the next one is स्वर्ग &c—स्वर्ग is attained by means of religious merit, vows, sacrifices &c. The reward of these is स्वर्ग, and after the heavenly happiness is enjoyed for the prescribed term, there is again rebirth, again the acquisition of स्वर्ग by religious merit, again re-birth, and so on till the end of the creation. धर्मः—विहितानुष्ठानजन्यं पुण्यम्. The student can easily see the difference between संसार-विच्छित्ति and स्वर्गप्राप्ति. The latter is nothing (तुच्छ) as compared to the former. यौवनवन—Not a happy metaphor, as वन expresses a plurality of ideas. The poet could have as well said यौवनवृक्ष &c. वन is probably used for alliteration. वयम्—The plural is used to indicate self-disparagement.

Sl. 12. वयमेव भुक्ताः—desire (which was never satisfied) has preyed on our minds (like canker on a bud). Some supply कालेन but that idea is expressed in यातराः. तप्ताः—*i. e.* with cares and anxieties. वयमेव याताः—our bodies have been wasted away; or it is we (men) that have had our *exits*. In popular language we say that time passes; but really speaking it is not time that passes; time is eternal; but *we* have our *exits* from this world. The idea is nearly repeated in the next sloke. तृष्णा न जीर्णा—*cf.* sl. 14. *infra*. जीर्णा weakened by old age.

Sl. 13. क्षान्तम्—We forbore, pardoned. *Cf.* भ्रान्तम् above. न क्षमया but not through forgiveness *i. e.* through inability to retaliate गृहोचित &c.—The happiness which was not ours was as good as relinquished; only we were discontented, and therefore, we could not claim the merit of saints, though we did not enjoy pleasures. सोढाः—We had to put up with the inclemencies of the weather &c. on account of poverty (as Râmarshi suggests) but

that does not entitle us to the merit of penance. ध्यातम्—We were engaged in contemplation, not of the feet of S'iva, but of wealth. Thus though we did the same actions that are done by sages' *viz.* forgiving, renunciation, endurance, and contemplation as to the fruits of those actions we have been deceived. We went the wrong way, and hence our disappointment. For नियमितप्राणैर्न शम्भोः पदम् *cf.* अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते Vik. I. 1. The fig. is विशेषोक्ति.

Sl. 14. All parts of the body indicate the advent of old age. Greed alone grows young, *i. e.,* though old we feel as greedy, or more, as when we were young. आक्रान्तं—Over-riden, on which a footing has been made by. पलित-gray hair; पलितं जरसा शौक्ल्यम् Amara. तृष्णा here may also be taken as an उपलक्षण *i. e.* indicating kindred things—the feelings of the mind. तरुणायते-तरुणीवाचरति is young. *Cf.* जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः। जीर्यतश्चक्षुषी श्रोत्रे तृष्णैका तरुणायते Pt. V. 16.

Sl. 15. अम्बरखण्ड—(1) a part of the sky, and (2) a strip of cloth. संवीतः—covered, clothed, or surrounded; p. p. from व्ये with सम्. दौर्गत्यम्—(दुष्टा गतिः गतं वा यस्य तस्य भावः) wretchedness. The poet bewails the wretchedness of the sun and the moon who are here described as having but one strip of cloth in common to cover themselves with. The fig. here is श्लेष which is thus defined:—श्लेषः स वाक्य एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत्। K. P. x. When in the same sentence more than one meaning is possible is श्लेष.

Sl. 16. चिरतरमुषित्वापि—even after staying long. वियोगे—is here used in the sense of the vanishing of pleasures, and is explained by the words व्रजन्तः स्वातंत्र्यात् below. स्वयम्—of one's own motion, voluntarily. परितापाय-mark the sense of परि; they trouble in every way. शमसुखम्—शम is the same as शान्ति; comp. विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः। निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ Bg. II. 71; also 70. 72. It is not used in its technical Veda'ntic sense (for which see the next sl.)

Sl. 17. विवेकव्याकोशे—विवेक is the same as नित्यानित्यवस्तुविवेक 'discrimination of the real from the unreal. When one

knows wherein lies permanent happiness, which alone can be called true happiness, he tries to acquire it, For this purpose शम and others (शम-दमोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाख्याः । Ved. Sa'.) are necessary. व्याकोश means 'unfolding, budding;' hence development. When one has *discrimination*, one should try to acquire *s'ama* and others. शम is defined as शमस्तावत् श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निग्रहः *i. e.* restraining the mind from all other objects and devoting it to the hearing of the recital of holy texts &c. (*i. e.* मनन, निदिध्यासन &c.). व्याकोश may also be taken as an adj; see com. विकसति when it blooms and so produces the wished for result *viz.* the annihilation of all desires (तृषा परिध्वंसे तुङ्गे शाम्यति). तुङ्ग-lofty, hence strong attachment (सा परिणतिः—that well known perfection (of contemplation) *viz* what is called जीवन्मुक्ति in which one enjoys the joy of Brahma.

जराजीर्ण &c.—जरया जीर्णं (worn out, *i. e.* whose charms are lost by long use or which is overpowered by old age) यदैश्वर्यं तेन यद्ग्रसनं (the complete hold which it has on Indra) तेन यः आक्षेपः distraction or reproach तेन कृपणः । A *Brahmavid* who enjoys the supreme delight of Brahma is happier than Indra whose sovereignty and greatness are finite and who is to be pitied for falling a victim to these. तृषापात्रम्—(*v. l.*) Indra, although unable to resist temptations, longs, nevertheless, to enjoy the delight of a Brahma-knowing man.

Sl. 18. काणः-one-eyed. पिठर-ज पिठराज्जातं पिठरजं यत्कपालं &c. *v. l.* The dog is supposed to thrust its mouth, being pressed by hunger, into the brim of a jar in the hope of finding something to eat in it and so get it stuck round its neck. This sl. seems to be out of place here.

Sl. 19. भिक्षाशनम्-भिक्षया अशनम्-तदपि—should also be taken with एकवारम् , so as to give the meaning—even the coarse food could be had for but one meal; it was not sufficient for the two meals in the day. सुजीर्ण &c.— insert 'तेषां विकारः' before तत्प्रचुरा in the com. In spite of abject poverty, says the s'loka, attachment to worldly objects does not die out. विषया न परित्यजन्ति *v. l.* in this case some such word as अस्मान् must be

supplied. But this reading loses force since there is no beauty in saying that the pleasures do not leave us. It is the mind that must relinguish them. Hence the reading adopted in the text is preferable.

Sl. 20. कविजनविशेषैः—by particular poets. गुरुकृतम्-magnified praised, made much of.

Sl. 21. For माहात्म्यम् some read दाहात्म्यम् which is equivalent to दाहात्मकताम्—power to burn. माहात्म्यम् can also be easily understood from the context to mean the same thing. बडिशयुतम-to which a fish-hook is attached. बडिशं मत्स्यवेधनम् । Amara. The moth and the fish are not sentient beings and they cannot perceive danger, but men, sentient beings that they are, are ruined by their desires. जटिल-intertwined, complicated. गहनः-inscrutable, mysterious.

Sl. 22. फलं-बिसं *v. l.* is not appropriate. शयन-a bed or couch; *fr.* शी+ल्युट् (अन) added अधिकरणे. *Cf.* शय्या च भूः sl. 19 *supra*; also 57, 76. नवधन &c —upstart wealth often produces intoxication. अनुमन्तुम्-to consent to, to tolerate. *Cf. infra* sl. 57.

Sl. 23. विपुलहृदय—large-hearted, generous-minded-refers to Brahmá and other praja'patis, or to Brahmà alone, the pl. being used आदरे. विधृतम्—upheld, preserved-refers to Vishṇu and others or to Vishṇu alone. दत्तं &c.-probably a reference to Paras'urâma, who conquered the world, and presented it to the Bra'hmaṇas. कतिपय &c.—when supremacy has been acquired over a few towns. मदज्वर-*Cf.* ज्वर इव मदो मे. Nî. sl. 8.

Sl. 24. अभिमान—just pride. मानद—may mean (1) मानं ददाति (स्वेभ्यः) इति; one who confers honour (on his dependants); and (2) मानं द्यति (शत्रूणां) इति from मान+दो (अवखण्डने) one who subdues the pride (of the enemy); the second sense however seems to be intended here. एकान्ततः—totally, utterly.

Sl. 25. अभुक्तायां &c.—The sovereign is considered as the husband of the earth by Sanskṛt poets. *Cf.* नाविष्णुः पृथिवीपतिः where the king is spoken of as the husband of the earth. क इव बहुमानः—what honour is it indeed ? क इव is here used in the same

way as कोवा in मृतः को वा न जायते N'i. S'a. 32. Also *Cf.* परैस्त्वदन्यः क इवापहारयेत् &c. Kir. I. 31. ऽल्पेशेपि पतयः—the loc. is noteworthy. Pa'n. II. 3. 30. विषादे कर्तव्ये–Mr. Telang here remarks that 'for having so little' they should have grieved; but it would be better to suppose that they should have chiefly grieved for being the lords of भुक्तोच्छिष्टा पृथ्वी.

Sl. 26. मृत्पिण्डः &c.—The whole earth is a ball of clay encircled by the line of water (sea); it is indeed very small, and is parcelled out among themselves by a number of kings after hundreds of fights. These petty chiefs are poor and abject; the poet therefore despises those that wish to get something out of them. स्वांशीकृत्य is preferable to भागीकृत्य which simply means having divided '.

Sl. 27. विटाः—flatterers, panderers. गायनाः—ल्युट् (अन) added कर्तरि. पर &c.—A ms. in my possesion reads नृपमीक्षितुमत्र के वयम्. A royal court is frequented by buffoons, flatterers, and licentious and malicious people. The poet says, as he is none of these, a royal court is not the place for him. Mr. Telang here quotes from Juvenal the following parallel lines:—

" What's Rome to me, what business have I there ?
I who can neither lie, nor falsely swear,
Nor praise my patron's undeserving rhymes. "

Sl. 28. क्लेशहतये—to remove the miseries, to console them for their privations. Or विद्वत्ता may mean परमार्थज्ञान and क्लेश the trouble of birth and rebirth. विषयसुखसिद्ध्यै गता—(in course of time) it came to be the means of attaining sensual pleasures; it became subservient to sensualism. शास्त्रविमुख—averse or indifferent to the study of S'ástra; or not disposed to encourage learning. The same cause of the decline of learning has been given already in sl. 2. *supra*. प्रभवः स्मयदूषिताः । ......जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥ हति–is derived from हन्+क्तिन्.

Sl. 29. कोऽपि—indescribable, unnamable. स जातः आसीत्—he alone was born; he alone deserves to be counted as having been born, the birth of others is as good as nothing. उच्चैः—on high;

or so as to give it high honour. अलंकारविधये—for the purpose of decoration, as a decoration or ornament. It is well-known that S'iva decorates himself with a string of the skulls of those who fall on the battle field &c; comp. कपालि वा स्याद्थवेन्दुशेखरम् । Kum. V. 78. That deity does not, however, give preference to one skull in particular, nor does he wear it on his head, as the poet seems to imply. प्राणत्राण &c.—प्राणानां त्राणे प्रवणा मतिर्येषाम् तैः; प्रवण (derived from प्रु to go+ल्युट् (अन) प्रवन्ते अनेन अत्र वा)—sloping (प्रवणः क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वेना तु चतुष्पथे । Amara;) inclined, disposed. नृभिः नमद्भिः—instr. absolute, same as the loc. absolute नृषु नमत्सु सत्सु or the inst. may be हेतौ (the whole being equivalent to नृणां नमनैः as Mr. Telang has it. दर्पज्वरभरः—excess of feverish or morbid pride.

Sl. 30. For a similar idea see *supra* sl. 24. वयं—The use of the pl. shows that the speaker wishes to assert his own greatness. यावदर्थम्—यावानर्थः तावत् । we are the sole masters of the wealth of words *i. e.* we rule supreme over the domain of letters. गिराम्—The gen. by the rule. अधीगर्थदयेशां कर्मणि (षष्ठी) । Pàn. II. 3. 52 Words meaning to remember, or remembrance and the roots दय् and ईश् govern the gen. of their object.

वादि &c.—अक्षयम्—inexhaustible. पाटवम्—(पटोः भावः, अण्) skill. मतिमलहतये (मतेः मलः, तस्य हतिः तस्यै; (For हति see note *supra* sl. 28)—to remove the taint of their understanding. सुतराम्—much more so (आस्था न), comparative of सु.

Sl. 31. लटभ—lovely, attractive; when a n. (लटभा) it means a beautiful woman. सुभग—Properly 'fortunate', hence pleasant charming. सरणि is derived from सृ to move+अनिः by Un. II. 102. अयनं वर्त्म मार्गाध्वपंथानः पदवी सृतिः । सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ Amara. स्वःसिन्धोः—of the heavenly river; see note on स्वर् *supra* sl. 9. समाक्रन्दनगिरः प्रतनुमः—We raise (lit. stretch forth) our cries of invocation सुतारैः—तारोत्युच्चैः (ध्वनिः) Amara. फूत्कारैः—with sighs. फूत्कार is an onomatopœic formation.

Sl. 32. वसुनि खण्डिते—Ràmarshi explains this as 'wealth being

partitioned out'; in connection with the last two lines, however, this primary meaning will not suit, and we must have the secondary sense 'wealth being destroyed' here. व्यर्थम्—(वि + अर्थम्) without getting any money (in charity, for which he comes). जह्नुकन्या—The Ganges is so called from the king Jahnu. 'The river Ganges when brought down from heaven by the austerities of Bhagîratha (see N'i. S'a. sl. 10.) was forced to flow over earth to follow him to the lower regions. In its course it inundated the sacrificial ground of king Jahnu who being angry drank up its waters. But the gods and sages, and particularly Bhagîratha, appeased his anger, and he consented to discharge those waters from his ears. The river is therefore regarded as his daughter." Apte's Sk. Dictionary. Another account of the descent of the Ganges, however, states that Jahnu was a Rishi performing penance and that the Ganges in its course having disturbed the sage in his concentration by flooding the country where he was, the sage in anger stopped the course of the river by pressing it under his thigh. At Bhagîratha's earnest entreaties, however, he let the stream flow again. कन्दर, दरी, and कुञ्ज are given as synonymous terms, and some think that two of them are redundant. But कुञ्ज has a clearly different shade of meaning. निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे Amara. A कुञ्ज is a hollow in a mountain covered over with a thicket. दरी is a cave, a hollow *dug out* or *opened up* in the side of a hill; and कन्दर though given by some to mean the same (दरी तु कन्दरो वा स्त्री, Amara.) should rather be taken here to mean the gorge or defile between two hills, in which sense it is used further on in sl. 66. क्वचित्—somewhere. The reading कन्दरतटी° is simpler.

Sl. 33. प्रसादं नेतुम्—to propitiate. क्लेशकलिलम्—Confused mass of misery. *Cf.* मोहकलिलम् Bhg. II. 52. कलते कल्यते वा; कल् + इल (च्); Un. I. 54. कलिलं गहनं समे। Amara. Mr. Telang reads कलितम्. He says 'कलितं might mean बन्धन but this requires a straining'. स्वयमुदित &c.—The चिन्तामणि is supposed to be a jewel the possession of which gives any desired object. When the mind is content it has acquired the power of the चिन्तामणि; for having

nothing to wish for the mind can say that it has given itself what it longs for. विमुक्तः संकल्पः &c.—When all desires have been foregone, every desire has in fact been gratified. *Cf.* Gita II. 70, 71. यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ Kathop. 2. 3. 14.

Sl. 34. कुले—कुल is here used in the same way as 'birth' in English in the sense of 'noble birth.' The reading मौन for माने in l. 2 is not to be preferred; because मौन by itself is a blemish and cannot be linked with other good things mentioned in the verse; secondly, all the expressions indicating danger are predicated as directly producing evil effects on the objects named, while no direct effect can be produced on मौन by the fear of being considered spiritless. There is therefore a want of symmetry if we accept the reading मौने instead of माने. If we take मौन in its Vedantic sense of 'reticense' it will be inappropriate, as Mr. Goglekar remarks, to link it with other material things so opposed to asceticism. गुणे-comp. न दुर्जनानामिह कोपि दोषस्तेषां स्वभावो हि गुणासहिष्णुः । Vik. I. cramanga. 20.

Sl. 35. तुलित॰—this comparison is very common. *Cf.* नलिनीदलगतजलमतितरलं तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् Moh. M. 5. कुते goes with प्राणानाम्; between these two sometimes a word may intervene. आढ्य a rich man; derived from आ+ध्यै+क, पृषोदरादि॰. निजगुणकथापातकम्—self-praise is forbidden, and is therefore considered to be a sin. *Cf.* ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् । Nai. II. 48. इंद्रोपि लघुतां याति स्वयं प्रख्यापितैर्गुणैः । Subh.

Sl. 36. रम्या सा would be better for symmetry सामन्त (सम्यगन्तः समन्तः border, frontier, तत्र भवः सामन्तः) means a frontier king, a tributary prince. विदग्ध—a wise man. सापि राजपरिषत् *v. l.* involves tautology since सामन्तचक्र has already occured. उद्रिक्तः—(p.p. of रिच with उत्) originally means exceeded, overflowed, hence haughty. निवह-a collection. स्मृतिपथमगात्—became matter of history.

Sl. 37. To explain गमिताः Rāmarshi adds कालेनेति शेषः. This will do very well. But Mr. Telang thinks गमित to be an in-

stance of स्वार्थे णिच् and refers for a parallel instance to Rag. III. 50. In the passage referred to, however, the causal sense is not at all justifiable, which is not the case in the present passage. सिकतिल &c.—सिकताः सन्त्यत्र। 'देशे लुबिलचौ च'। Pàn. V. 2. 105. चादण् मतुप् च। सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे इति सिकतिलः, सैकतः, सिकतावान् Sid. Kau.

Sl. 38. गृहे—used here in a double sense: (1) a house; (2) a square on a dice-board. तदनु बहवः—(And there are) many after him, *i. e.* many who follow or depend upon him. The last two lines describe the game at dice in which the god of death and his wife are engaged. The world is their dice-board, mortals the dice-pieces (सार-Maràthi सोंगट्या,) and day and night the two dice. S'iva is the Destroyer in the Trinity and is described in the Purá-ṇas as playing at dice with his wife Pàrvatî.

Sl. 39. " Human life being only as long as a few twinklings of the eye how are we, the poet asks, to secure the four पुरुषार्थs *viz* धर्म, अर्थ, काम, and मोक्ष ?" This seems to be what Ra'marshi thinks of the verse. The reference to अर्थ in the text is of the faintest character. सुरनदीम्-वस् with अधि governs the acc.; नि, however, is not mentioned among the prepositions given in the sùtra. गुणोदारान्-Mark the alliteration in this sl.

Sl. 40 हिमगिरि॰ पद्मासनं is a particular posture in religious meditation, thus described :—उत्तानौ चरणौ कृत्वा ऊरुसंस्थौ प्रयत्नतः। ऊरुमध्ये तथोत्तानौ पाणी पद्मासनं त्विदम्॥ Or ऊरुमूले &c. see com. योगनिद्रा—A sleep of meditation or contemplation. योगः मनसो विषयान्तरव्यावृत्तिः तद्रूपा निद्रा। contemplation of the mind on Brahma is here likened to sleep because the Yogî is dead to the external world during the time of meditation—his mind takes cognisance of no external objects like that of a man fast asleep. किं तैर्भाव्यम्—will they ever be? कण्डूयन्ते-A denom. from कण्डू (कण्डूञ् अङ्गविघर्षणे). The other reading संपत्स्यन्ते &c. adopted by Mr. Telang (see foot-note) is more poetical but requires some such expression as 'from me' to be supplied.

Sl. 41. पुलिने—तोयोत्थितं तत्पुलिनं Amara; a sandy bank left by

receding water; goes with द्युसरितः. द्युसरित्—the heavenly River, the Ganges. भवाभोगोद्विग्ना;-भवानां जन्मनामाभोगेन उद्विग्नाः । बहुदुःखजन्मपरंपराभीताः Ra'marshi; or भवस्य संसारस्य &c. see com. Any of the two senses will do. आत्तवचसः—आत्तं गृहीतं वचः यैः ते; who have taken to (*i. e.* are repeating) the words. उच्चवचसा *v. l.* is simpler आनन्दोद्गत &c.—Bah. The joy referred to is, of course, that resulting from the manifestation of the Supreme Deity in contemplation. The reading आर्तवचसः is meaningless unless we take आर्तवचस् to mean. 'earnest cries, fervent prayers,' against the *rûdha* sense of आर्त.

Sl. 42. अमरसरित्—the Ganges. हरितः-the quarters. अदैन्य—Not showing one's poverty, or (2) freedom from meanness. सुहृद्वा-वा is used here either in the sense of एव or समुच्चय (as also). कियद्वा &c.-To be brief, in short. वटविटपः &c.-it is difficult to see the propriety of calling the *Vata* tree 'a *dayita*',' probably the poet refers by *dayita* to गृहस्थाश्रम in which the wife plays a conspicuous part. 'Let the *Vata* tree be my home' *i. e.* let me renounce the pleasures of the world and take to a devotee's life worshipping S'iva sitting under a *Vata* tree &c.

Sl. 43. नाम-Verily, forsooth; , or 'may well be considered. ग्राह—A shark. वितर्क-misgivings, doubts; अस्मिन्कृते इदं भविष्यति न भविष्यतीति चेत्यादयः ऊहाः Ràmarshi. धैर्यद्रुमध्वंसिनी-felling the tree of courage on its bank. *Cf. Supra.* सिकतिलनदीतीरतरुभिः Sl. 37. आवर्त-an eddy, a whirlpool. तटी-the bank of a river. The comp. should properly be तटीका; but it may be defended by the maxim समासान्तविधिरनित्यः. तस्याः पारगताः—those that have crossed it (the river) *i. e.* have conquered desire.

Sl. 44. आसंसारं-त्रिभुवनम् &c.—(Searching through) the three worlds where the course of worldly life prevails.—Telang. The mind is deeply attached to sensual objects as the elephant is to his mate. In order to secure the elephant, there must be a strong post (आलान); and to curb a sensual mind a strong control or restraint. The post and the restraint, the elephant and the mind and the sensual objects and the female elephant, are the pairs

compared here, and the poet says that he never met nor ever heard of a strong-willed man who resisted the temptation of sensual objects. क्षीब=intoxicated. संयमालान—संयम एव आलानं a post for fastening or securing, तस्य लीलाम्.

Sl. 45. वर्धन्ते—appears long. आक्षेप means allurement or distraction; one commentary explains it also as आदर. वासराणां-the gen. by अधीगर्थदयेशां कर्मणि'। Pán II. 3. 52. ध्यानच्छेदे—(ध्यान is defined by Patanjali as 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्') (1) at the end of my contemplation; (2) during the interval between two समाधिs. The idea is—after I shall have dropped my समाधि I shall smile at the life of misery I now lead. May the time come when I shall be free from desire and renouncing the world enjoy the happiness of a समाधि.

Sl. 46. शुश्रूषा—properly desire to hear; hence secondarily 'service, attendance'. समाहितं-सम्यक् आहितं समाहितम् firmly placed, concentrated. पित्रोः—may be regarded as एकशेषद्वंद्व, माता च पिता च पितरौ; by 'पिता मात्रा'। Pán. I, 2. 70, मात्रा सहोक्तौ पिता वाक्षिप्यते (also मातापितरौ) तयोः। पर &c.—coveting a morsel of food from others. काकैरिव—*Cf. supra* भुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशंकया काकवत् । Sl. 5.

Sl. 47. वितीर्ण—given away. p. p. of तॄ with वि. तरुण—young, tender. विगुण &c.—having an unfortunate result. विधिगतीः—the motions *i. e.* the workings of fate. त्रियामा-the night. त्रियामा क्षणदा क्षपा Amara. याम is a *prahara* or 3 hours (द्वौ यामप्रहरौ समौ Amara); and the night is considered to have only three *praharas*, the first half watch and the last half watch being excluded. शरण—a protector, saviour.

Sl. 48. दुकूलैः—is a better reading than च लक्ष्याः as it gives a good contrast with वल्कलैः. निर्विशेषो विशेषः—Rámarshi explains as follows:—अत्र विशेषः अन्तरं भेद इत्यर्थः। निर्विशेषः अनाधिक्यः। अत्र विशेषे अन्तरं नास्तीत्यर्थः। The philosopher says to the king, what you regard as *greater* satisfaction is not so in my estimation. Mr. Telang does not think Ràmarshi's explanation to be satisfactory, and proposes that विशेष should be taken to mean, 'greatness,'

उत्कर्ष. This is certainly no improvement on Râmarshi's interpretation which is quite unobjectionable and gives good sense. The fig. is अर्थान्तरन्यास.

Sl. 49. अकार्पण्य—*cf.* कृपणां वृत्तिं Nit. sl. 49. उपशम—tranquillity, or peace of mind, subduing the passions entirely. बहिः मन्दस्पन्दम्—(the mind too), moving (but) slowly towards external objects. The mind is solely occupied in contemplation and hardly bestows any thought on external objects. The internal objects for a comtemplative mind are itself and the supreme soul; while the entire creation constitutes foreign things. These latter are referred to by the word बहिस्.

Sl. 50. भैक्षम्—(adj.) obtained by begging; (n.) same as भिक्षा, food collected together by begging. भैक्षं भिक्षाकदम्बकम्. Amara. निःसंगता &c.—The development of the mind consisting in renouncing all worldly attachments; or परिणति may mean—the end, close, or termination; hence the closing act of life. When a man has accepted asceticism (निःसंगता) he has no worldly actions to perform. His accepting asceticism is therefore the last act of his life. संन्यस्त &c.—Those who have abandoned (*i. e.* got rid of) the multitudes of contacts (*i. e.* opportunities) of self-humiliation (in supplicating others.)—Telang. व्यतिकर may also mean misfortunes, calamities.

Sl. 51. तुरगचलचित्ताः—neither very common nor a good simile; a horse is known for fleetness and not for fickleness. It means 'restless like a spirited horse. *Cf.* Bàna's description of Lakshmi-इयं हि ...इन्दुशकलादेकान्तवक्रताम्उच्चैःश्रवसश्चञ्चलतां...गृहीत्वा &c. बद्धमनसः- longing for (eminence). In line 4 the word अन्यत्र seems to be redundant.

Sl. 52. वितानं—lit. expansion; a canopy; hence a collection or mass spread all round. सौदामिनी-lightning; fr. सुदामन् a cloud and अण्. भङ्गुरम्—frail, liable to speedy dissolution; from भञ्ज्+घुरच् (उर). यौवनलालना—the indulgences of youth, youthful happiness. Râmarshi. explains लालना by धारणा, and another commentary by अतिपालना; but neither of these is satisfatory. योगे—योग

seems to be used here in the sense of 'Union with, or manifestation in contemplation of, the Supreme Spirit. Its usual meaning is चित्तवृत्तिनिरोधः 'controlling the functions of the mind,' by means of which the individual soul may be in complete union with the Supreme soul. धैर्यसमाधि &c.—धैर्येण (by patience) या समाधिसिद्धिः success in the acquisition of the Samâdhi by patient contemplation. Some take the comp. as धैर्यं च समाधिश्च ताभ्यां. Samádhi is the last and the most perfect stage of meditation, the eight stages being यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावंगानि। विधद्ध्वं—2nd. pers. pl. Imper. of धा with वि. बुद्धिं विधद्ध्वं—Form your inclination towards, fix your mind on. The figures are *Upamâ* and Kàvyalinga.

Sl. 53. पाली—the edge. सित &c. The edge of which is covered with a piece of white cloth. कपाली—a broken pot. न्याय &c.-न्याय-नयन्ति परमं पदं प्रापयन्ति विविक्तेनेति न्यायाः श्रुतिशास्त्रस्मृत्यादयः says Ràmarshi. The meaning here is 'the formulæ or systems manifested in the three Vedas,' the proper method of performing (sacrifices). So this means क्रतुमन्त्रविनियोगविधिज्ञाः. Malli. commenting on Kum. II. 12 says नीयन्त एभिरर्थविशेषा इति न्यायाः स्वरास्तैरुदात्तानुदात्तस्वरितैः। This meaning will also do here—the Vedas pronounced correctly (with proper intonation and accent). धूम्र—of a smoky colour, blackened. उपकण्ठम्—the adjacent part. द्वारं द्वारं प्रवृत्तः—going from one door to another. वरम्—an idecl. expressing preference, and used with the clause containing the thing preferred (which is put in the nom. case). See Apte's Guide § 301.

तुल्यकुल्येषु-कुले भवाः कुल्याः fr. कुल+यत् (य) by 'दिगादिभ्यो यत्' Pàn. IV. 3. 54, कुल being a synonym of वंश. कुल्यः कुलोद्भवे मान्ये कुलस्यातिहितेपि च। Vis'va: The sense intended by the poet however is तुल्यं च तत् कुलं तुल्यकुलं तत्र भवाः। But this is inadmissible from a grammatical point of view. भवार्थे यत् may be added to simple words, and not compounds. Vâmana remarks—भवार्थे पुनर्दिगादिपाठेपि वंशशब्दस्य वंशशब्दादेव तत्र प्रत्ययः। महणवता प्रातिप-

रिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । The form may be defended by explaining it as तुल्यकुले साधवः, यत् being affixed by 'तत्र साधुः' Pân. IV. 4. 98.

Sl. 54. तत्त्व &c.—whose intellect is keen in discerning (thinking out) the truth, discrimination of the real from the unreal. उत्पन्न &c.—wise men do not care what others speak about them, but silently go their own way. स्वयम्—this word Râmarshi elaborately explains by स्वेनैव रूपेण आनन्दवन्तः:; 'by themselves'; or 'without meddling with others' will do.

Sl. 55. त्रुटित &c.—the worldly ties which proved an obstruction to them having been snapped. आशीविष—a serpent आशीविषो विषधरः Amara. आशीविष is derived from आषी (a serpent's fang)+विष (आश्यां विषमस्यास्तीत्याशीविषः). The derivation more usually given is fr. आशीस्+विष the comp. being classed under the पृषोदरादि class. The second line वनान्तेऽचिन्वन्तः &c. means (those blessed person) that do not seek the crooked course of serpentine sensualism. Mr. Telang takes विषम with आशीविष and says 'the course of worldly objects which are like dangerous snakes.' शरच्चन्द्र &c.—the night which is delightful on account of the sky being lit up with the winter moonshine. आभोग-expanse. (ज्योतिरस्त्यस्याः ज्योत्स्ना). नयन्ते—The Atm. is only for the metre, there is no special propriety of the Atm. चय storing up. शरण—from शॄ 9 con. to tear.

Sl. 56. इन्द्रियार्थ—the objects of the organs of sense. आयासक—troublesome; it goes with ॰गहनात्. विरम् governs the abl. of the object from which cessation is meant. श्रेयोमार्गम् (the obj. of आश्रय in l. 1.)—the path of final beatitude. श्रेयस् is the same as मोक्षः मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणं श्रेयोनिःश्रेयसामृतम् । मोक्षोपवर्गः—Amara. क्षणात् goes with शमन. शान्तं भावं which is necessary for one entering on the श्रेयोमार्गम्. गति—course, movements. *Cf.* त्रिगुणपरिणामाविधिगतीः sl. 49 *supra*. भूयः-again, with persistence.

Sl. 57. The reading प्रणयिनि violates the metre. We have therefore changed it to प्रणयिनी. The construction is प्रिये the desired object प्रणयिनी त्वं &c. Mr. Joglekar reads प्रियैश्च सालिलैः

but there does not seem to be any propriety of प्रियैः. अकरुण-not pleasing, harsh to the touch; rough. ईश्वराणां—goes with नामापि, and means 'of rich people'; *cf* sl. 91. वित्त &c.—विकाराः such as rudeness, vanity &c. Mr. Telang's reading is चित्तव्याधि which is redundant as we have already got विवेकमूढ.

Sl. 58. Addressed to the mind. मार्गय Imper. 2nd sing. Some read मोहं मार्जयताम्—of those who have clean swept infatuation ताम् in our reading means प्रसिद्धाम्. तटभुवाम् of the grounds on the bank. आसङ्गमङ्गीकुरु-resort to the vicinity of. को वा प्रत्ययः-what faith can be placed ? the answer being none. स्त्रीषु श्रीषु *v. l.* may equally do. *Cf.* अपण्डितास्ते पुरुषा मता मे ये स्त्रीषु च श्रीषु च विश्वसन्ति। पन्नग-पन्नं पतितं यथा तथा गच्छति.

Sl. 59. दाक्षिणात्याः कवयः—Fr. दक्षिण+त्यकन् meaning 'of that place', poets of the Deccan who were masters of the *Vaidarbhi* style of composition which is regarded as the best. The Vaid. style has ten qualities; see Kávyà. I. Sàh. Dar. describes it as माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैः रचिता ललितात्मिका। अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भीरीतिरिष्यते॥ यद्यस्त्येवम्—but this is not possible except in very few instances, and so the didactic character of the verse cannot be marred by its apparent acquiescence with the enjoyment of pleasures.

निर्विकल्पे समाधौ—Samàdhi is of two kinds according to the Vedântins, *viz.* सविकल्पक and निर्विकल्पक corresponding with the terms सम्प्रज्ञात and असम्प्रज्ञात of the Yoga. निर्विकल्पकस० is thus explained in the Ved. Sàra निर्विकल्पकस्तु ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलयापेक्षया द्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तेरतितरामेकीभावेनावस्थानम्। 'An exclusive concentration upon the one Entity without distinct and separate consciousness of the knower, the known and knowing, and without even self-consciousness.'—Telang.

Sl. 60. करुणा, मैत्री, and प्रज्ञा power of discernment, are here called वधूजन—ladies who are desirable comparcious. शरणम्—protector, saviour. मणिमेखला a waist band set with jewels.

Sl. 61. मा स्म भूः-मा sometimes followed by स्म is used with a form of the Imperf. or Aorist with the aug. अ dropped. *Cf.* क्लैब्यं मास्म गमः पार्थ &c. Bhg. II. 3. भोगेभ्यः—the dat. by 'स्पृहेरीप्सितः'

Pân. I. 4. 36. In the case of the root स्पृह् the object desired is put in the dative case. स्पृहयालु—from स्पृह्+आलु (च) by 'स्पृहिगृहि—' Pân. III. 2. 158. भिक्षासक्तु—barley-flour (obtained by) begging. वृत्तिम्—livelihood

Sl. 62. A question to an estranged friend. Once our interests were common; now you and we have no connection. What has happened in the meanwhile to estrange us?

Sl. 63. The sl. describes the state of feelings of one in whom Vairàgya is produced. मन्थराः-(1) slow; (2) crooked. आस्था earnest desire. क्षीणः—wasted; has ceased. जगज्जाल—this network of the world *i. e.* all its intricate and confounding incidents.

Sl. 64. प्रभाचोर—one that robs another of its brilliancy *i. e.* is as brilliant as that, possesses its brilliancy. *Cf.* सरोरुहद्युतिमुषः Rat. I. अनया किमभिप्रेतम्—What can she have intended? what is her object. वराकी—miserable, wretched; expresses pity. Also sometimes used as a word of contempt.

Sl. 65. प्रीतये—the dat. case as indicating the result. दीपांकुर-the tapering flame. छाया—shadow. Rámarshi explains it by आतपप्रत्यनीका—(the contrary of light) which Mr. Telang does not accept He gives it the meaning of 'flame'; but when we consider the word दीपांकुर, the word छाया would be redundant if it were taken to signify 'flame'. The shadow thrown by the flame of a lamp is even more unsteady than the flame on account of its magnitude. आकलय्य—having fully comprehended or known.

Sl. 66. कन्दर—the slopes between two hills. see sl. 32. प्रसभं-forcibly *i. e.* against one's wishes. प्रश्रय—courtesy, courteous behaviour. 'प्रश्रयप्रणयौ समौ.' Amara. The last line is adj. to मुखानि. *Cf.* चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां नैवांघ्रिपाः परभृतः सरितोप्यशुष्यन्। रुद्धा गुहाः किमजितोऽवति नोपसन्नान् कस्माद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान्॥ Bhág. II. quoted by Mr. Joglekar.

Sl. 67. हिमवतः स्थानानि—retreats in the Himálayas. सावमान &c.—coveting from others a morsel *plus* indignities.

Sl. 68. यदा—since, when. धरणिधरपादैः—by the feet (the hills at the foot) of mountains; the mountains are said to uphold the

earth and have had a number of synonymous words to denote them from this circumstance, such as महीध्र, भूभृत्, &c. Rámarshi gives as an optional meaning 'शेष'. The word पाद presents some difficulty in the way of accepting either sense, as the serpent S'esha has no feet, as also mountains. The adjacent hills of mountains are however regarded as their feet and the mountains are described as supporting the earth with their feet. So we may accept the meaning 'mountains' and reject 'S'esha'. The fig. is काव्यार्थापत्तिः.

Sl. 69. एकाकी—(एकः एव अकति गच्छतीति) going alone in the world. पाणिपात्रः—to whom his hand is serviceable like a pot. कर्मनिर्मूलन is essential to avoid the repetition of births and deaths. *Cf* S'àrîraka Bhàshya on Brah. Sû. IV. I. 14. 19.

Sl. 70. सकल &c.—कल्पं स्थितम्—Nouns showing duration of time are put in the acc. case. Pàn. II. 3. 5. For कल्प see notes Nit. 16.

Sl. 71. अमलपटं—of clean texture. पट्टवस्त्रम्—silken cloth. कदशनम् By Pán. VI. 3. 101. (see com.) कत् is substituted for कु in a Tat. when the latter member begins with a vowel; coarse food. व्यक्त &c.—The idea is—A man who has renounced the world and devoted himself to the service of God entirely is indifferent to all such things as are mentioned in the s'loka.

Sl. 72. मरणजन्मभयं हृदिस्थम्—If the fear of the repetition of births and deaths is present in the mind of man, he will try to obtain final rest or beatitude; but if he is not afraid of the said repetition or is unaware of it, he will not work out his salvation. हृदिस्थम an *aluk* compound. *Cf.* this with Sl. 70. *supra.*

Sl. 73. अजर—not subject to old ages as it is निर्विकार; comp. सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' Tait. Up.; पुराणमजरं विदुः । Rag. X. 19. परमम् —The highest. परा उत्कृष्टा मा शब्देन मायाख्या शक्तिर्यस्य । अथवा परा उत्कृष्टा मा शोभा यस्य तत्तथा । Rámarshi. विकासि—*Cf.* The S'rutis परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च. and तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्यैव भासा सर्वमिदं विभाति । विकल्प—विषय Rámarshi; or rather fancies, dreams, as Mr. Telang takes it.

अनुषङ्गिणः—those that follow, depend upon; or that are

subordinate; inferior. कृपणलोकमताः—highly valued by mean people. कृपण may also mean poor, to be pitied (for losing sight of the real); comp. *supra* जराजीर्णैश्वर्यग्रसनगहनाक्षेपकृपणः । sl. 17.

Sl. 74. मानस should be taken as a Voc; some take मानसचापलेन as a comp. to mean 'with the swiftness of thought (lit. mind),' and suppose that the verse is addressed to man in general. Râmarshi favours the former view. जातु—with the negative means 'Never.' आत्मनीनम्—आत्मने हितम् tending to one's benefit. आत्मविश्वजनभोगोत्तरपदात् खः । Pân. V. 1. 9. आत्मन्, विश्वजन' and compounds having भोग for their latter member take ख (ईन) in the sense of 'तस्मै हितम्'; as पितृभोगीन &c.

Sl. 75. निभृतम्—resolutely, steadily, or secretly. पुनरुक्त-*i.-e.* repeatedly enjoyed, hence stale. कदर्थिताः—disgraced; or tormented. See कदशनम् *supra*, Sl. 71.

Sl. 76. उपधानम्— pillow; fr. उप+धा+ल्युट् (अन). वितानम्—*m. n.* a canopy. वितन्यते इति fr. तन् with वि+घञ् (अ). विरतिवनिता—*Cf. supra* कुरुत करुणामैत्रीप्रज्ञावधूजनसंगमम् where करुणा, मैत्री and प्रज्ञा are likewise called wives. सुखम्—an adv. here. अतनु &c.—from the adj. तनु the fem. forms are तनु or तन्वी. भूति has two meanings *viz.* (1) 'prosperity' as applicable to the king and (2) 'ashes' as applicable to the *Muni. Cf.* Mis. Sl. 27. *infra.*

Sl. 77. ०शासने—Some such word as लब्धे or अधिगते सति should be taken as understood after this locative. महाशासने &c.—The knowledge of Brahma as expounded in the Upanishads; the highest truth taught by them (the four Mahàvákyas especially); Rámarshi explains this by परमात्मज्ञाने (स्फुरिते सति). Mr. Telang says-" It means whose commands are great; thus in the Upanishads एतस्य वा अक्षरस्य गार्गि प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ तिष्ठतः । or भीषाऽस्माद्वातः पवते &c.; the greatness consisting in the great powers which obey those commands." But Rámarshi's sense seems to be more natural. The knowledge of Brahma is called *Mahâs'âsana* because it comes authoritatively from the Vedas, it being the highest truth taught by them. कोऽपि—indescribable. *Cf.* विकारः कोऽप्य-

न्तर्जडयति च तापं च कुरुते, Utt. आसन—*V. l.* for अशन. नित्यास्थित-ever existing, steady, permanent. *Cf.* with this sl. 73.

Sl. 78. स्वर्गग्रामकुटी—The comparison of heaven to a village-hut shows the contempt with which a Vedántin longing for Moksha treats the pleasures of heaven. विभ्रम—Sport. भवबन्धदुःखरचना—Rámarshi explains रचना by प्राप्ति.. Mr. Telang takes it to mean 'expanse' 'large extent,' but without any apparent authority. The meaning which naturally suggests itself from the primary meaning 'arrangement' of the word, is 'predestination' prearranging for future births.' स्वात्मानन्द &c.—कलनं the compassing or effecting of &c. Rámarshi explains—स्वात्मानन्द एव परमानन्द एव परं वस्तु तत्र प्रवेशकलनमनुभवधारणम्। वणिग्वृत्तयः—mercenary doings.

Sl. 79. कल्पाः—momentary, transient like thought; कल्प signi-fies-a little less than, almost equal to. ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः -Pàn. V. 3. 67. घन &c.—विभ्रमाः quick motions, flashes. उपगूढम-*subs.* embrace, derived from गुह् with उप+त (नपुंसके भावे क्तः). प्रणीतम्—रचितम्. पारम्—to the other side of. Fig. काव्यलिङ्ग.

Sl. 80. शफरी—a small fish. क्षुब्धता जातु जायते-a question implying the negative answer in itself—' Is ever agitation produced &c. ?'—' Never.' जातु ever, at any time.

Sl. 81. स्मर &c. caused by the effect of the darkness of Love. Love is often described as blinding men's eyes. पटुतर &c.—विवेक is here called collyrium because it sharpens, restores, or preserves the sight of the mind समीभूता—Made even, rectified, corrected. Râmarshi explains it by निर्विकल्पा. Mr. Telang takes it to mean 'looking on all things alike.'

Sl. 82. रम्यं साधु &c.—company of religious people can not but be pleasing. तरलम्-glistening, beaming; *cf.* न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् S'ak. Râmarshi gives चपलम् as its explanation. उपाहित—placed (there, by anger.). अनित्यतामुपगते &c—When the mind has become unsteady, when it is not in its usual mood, nothing pleases it. When the thoughts as to the mutability of this existence cross the human mind, it becomes unsteady and then it cannot relish anything.

Sl. 83. स्वायत्त &c.—जितेन्द्रियः whose movements are under control; who practises self-restraint. आस्यूत &c.—an एकदेशी अन्वय; संप्रोत *v. l.* sewn together, patched with. शमसुखाभोग &c.—आभोग may be here regarded to be the same as भोग, enjoyment; Râmarshi takes it to mean परिपूर्णता. *Cf.* ०मासैकबद्धस्पृहः Nit. 29.

Sl. 84. मातः, तात &c.—The Vocatives are significant. See com. The five elements perform the same functions as the various relatives mentioned and serve to nourish the body &c. अग्रे—read अन्त्यः—last, as I have to take no further birth, (for he says further on 'परे ब्रह्मणि लीये') this salutation must be the last from me. उद्रेक-overflow, abundance. लीये-merge, be absorbed into.

Sl. 85. स्वस्थ.—at ease, lit. in its nature *i. e.* not enfeebled (weakened) by diseases &c. कलेवरगृहम्—The human body is frequently referred to as a 'house' for therein dwells the soul. यावच्च &c—and as long as the senses retain their faculties unimpaired. The last line very pithily expresses an idea which brings home to the most careless reader the necessity for striving to save his soul.

Sl. 86. वादि &c.—Mr. Telang proposes that this adj. and विनीतोचिता should denote two kinds of learning and quotes the *subhashita* विद्या विवादाय धनं मदाय &c. to support his position. There, however, two kinds of persons are specifically mentioned as possessing two kinds of learning. Here we have no mention made of two persons of different temperament as in the *subha'shita;* but the adj. विनीतोचिता seems to have been purposely added to signify that the kind of learning meant here is not that which falls under the category '(खलस्य) विद्या विवादाय.; Eminent learning *is capable* of refuting an antagonist, but it need not at the same time be *prone* to controversy when it is possessed by good men. करिकुम्भ०—*i. e.* the elephants of the enemy. तारुण्य which is the fittest period of life for achieving the three things mentioned in the foregone lines.

Sl. 87. मान haughtiness. विविक्तम्—lonely, solitary p. p. from विज् with वि. यमिनाम्—of those who restrain (their minds).

Sl. 88. जीर्णाः—have died out. *Cf.* जीर्णमङ्गैः सुभाषितम् Sl. 2.

बन्ध्यफलतां याताः—have become sterile, have borne no fruit. गुणज्ञै-र्विना—in the absence of appreciators of merit. कृतान्तः—कृतं अन्तय-तीति, कृतोन्ता येनेति वा, कृतान्तः, he who destroys things that are made. अक्षमी.—unforgiving, unrelenting; क्षमा न विद्यते अस्य इति। ह्याज्ञातम्—This is the reading in some copies, in which case separate हि+आ+ज्ञातम्, आ being taken स्मरणे as Mr. Telang suggests.

Sl. 89. वलित—mixed with. प्रतीकारो व्याधेः सुखम्—The removal of pain is happiness. Really, there is no such thing as happiness says the poet. What is felt to be as such is merely on account of the pain being removed. विपर्यस्यति wrongly thinks.

Sl. 90. ध्येय—(*i. e.* You) who deserve to be contemplated. क्षितिधर &c.—There does not seem to be any propriety of मूले। आत्मारामः—finding delight in self (*i. e.* in the contemplation of the self or Brahma). समकरचरणे – On this Ràmarshi observes समकरचरणो (मकरेण सहितौ समकरौ चरणौ यस्य) हि पुमान् धनवान्भवतीति सामुद्रिके प्रसिद्धम् । मत्स्यांकितचरणो हि पुमान् धनवान् भवतीत्यपि। ध्यानस्य &c.—*v. l.* ध्यानस्य मार्गः, तद्विषयकः एकः केवलः प्रश्नः यस्य सः। his only inquiry being that touching the method of contemplation. this reading however violates the metre.

Sl. 91. नैर्झर-निर्झरसम्बंधि of a spring. उचित proper. विद्याङ्गना—विद्या एव अङ्गना (प्रशस्तानि अङ्गानि यस्याः सा fr. अङ्ग+न) a beautiful woman. रत्यै—for deriving pleasure which is usually had from woman's society. The dat. is तादर्थ्ये-Mr. Telang who reads रत्येव supposes that र might be a mislection for स (येषां विद्यैव सती अङ्गना). सेवाञ्जलिः—सेवार्थः अञ्जलिः the bow of obeisance.

Sl. 92. त्रिलोकीसरित्—the Ganges, so called because it flows through the three worlds स्वर्, मृत्यु, and पाताल. नीवि—the tie-knot of a woman's under-garments and sometimes the garment itself. कल्पयन्ती॰ providing, supplying; for वृत्ति comp. the preceding sloka. दुःखासिकानाम्—दुःखमास्ते आसु इति दुःखासिकाः trying or painful circumstances; or दुःखमसिका इव poignant pain (lit. misery cutting like a poniard). For a similar idea *cf.* दीना दीनमुखैः &c.–Sl. 8 *supra.*

Sl. 93. तीव्रातितीव्रं तपः–is in the case of an ascetic the same as

उद्यानेषु विचित्रभोजनविधिः in the case of ordinary mortals. The two expressions are here identified and mean that to the ascetic penance is like a garden-party. Some take the two expressions as separate, but then there is hardly any propriety of garden parties in the case of a saint. अमितं भिक्षाटनं मण्डनम्—(where) roaming for alms over an immeasurable distance is a glory. हन्त is here used खेदे, to show the poet's regret at wise men staying elsewhere, and not in Benares.

Sl 94. The first line and half of the second contain the replies of gate-keeprs or guards to supposed questions. समयः—the proper time. रहस्यं—He (the master) is now engaged in confidential matters; or as Mr. Telang takes it—now he is in private. द्रक्षसि—द्रक्ष्यति *v. l.* does not make good sense. विश्वेशितुः—of the ruler of the creation. दौवारिक (fr. द्वार+ठक्) a door-keeper. अपरुषं—may be taken as a separate word or as part of the preceding compound word. निःसीमं &c—निःसीमं शर्म प्रददातीति । conferring unbounded happiness.

Sl. 95. विपद्दण्ड &c.—प्रपात is preferable to प्रताप which requires a straining. The mind is here identified with clay, fate with a potter, anxiety with his wheel, and calamities with his rods. Fate whirls the minds of men by causing them anxiety and plunging them in misery.

Sl. 96. मे भेदप्रतिपत्तिर्नास्ति—I see no difference, I have no idea of difference between &c. प्रतिपत्ति—knowledge, idea. जगताम्—the plural is used because according to the Hindu notion there are 14 worlds.

Sl. 97.—कंदर्प—Káma, the god of love; *cf.* कंदर्पयामीति मदाज्जातमात्रो जगाद च । तेन कंदर्पनामानं तं चकार चतुर्भुजः ॥ किं कदर्थयसि—why do you trouble your hand. टङ्कारितैः—टङ्कारवैः *v. l.* टङ्क+आरव, टङ्कायतीति (fr. टङ्क+अच्) or टम् इति शब्दं कायतीति टङ्कः an onomatopœic word. टङ्कारित however is better and has therefore been preferred. For the third line *cf. supra.* बाले लीलामुकुलितममी &c. sl. 63. स्निग्ध affectionate; विदग्ध cleverly cast, artful.

Sl. 98. जर्जरतर—extremely ragged. चिन्तातिशून्यालये-चिन्ता act of contemplation. Also a thought about (*i. e.* a wish for) a secluded place. ध्वस्ताशेष *&c.*—delighted at the total destruction of egotism and errors; or मदप्रमादाः may be taken as मदात्प्रमादाः, in which case it would mean errors arising from egotism or pride.

Sl. 99. भङ्गुरवृत्तयः—evanescent by nature. तैरेव चायं भवः—And worldly life (is formed) of them only. कृतम्—enough with. समाधीयताम्—fix in one place, कामोच्छित्तिवशे—which is (now) under control on account of desires being uprooted. स्वधामनि—in your own place. The mind is called its own house.

Sl. 100. शकुनाः—birds. अङ्कशयाः—an *aluk* comp. मनोरथ *&c.*—for the different ways of dissolving the comp. see com. मनोरथोपरचितप्रासादा a palace built in the mind; *i. e.* building castles in the air.

Sl. 101. आक्रान्तं—is more forcible than आघ्रातं. विभ्रम—Sportive movements, amorous actions. अस्थैर्येण विभूतयः—affluence (marred) by inconstancy. उपहताः—अपहृताः *v. l.* does not make good sense.

Sl. 102. आधि—mental torment, anxiety; व्याधि—bodily ailment, disease. विवृतद्वाराः—to which a door has been opened, for which an entrance is effected. जातं जातम्—every born being. विवश—helpless. आत्मसात् करोति—takes entirely in his custody. आत्मसात्—In one's possession. 'तदधीनवचने' (Pàn. V. 4. 54.) सातिः स्यात्. The aff. सात् is added to express possession and used with a form of the roots कृ, भू or अस् or संपद्. नाम—indeed, I should like to know; *cf.* तत्को नाम गुणो भवेत् स गुणिनां &c. Nit. 54. सुस्थितम्—Standing well or firmly, secure, safe.

Sl. 103. कृच्छ्रेण—with great difficulty; modifies स्थीयते. अमेध्य—unfit for sacrifice, hence impure, dirty. नियमित—regulated by boundaries; hence confined in a limited area; pent up. व्यतिकर—means सम्बन्ध or मिश्रण, and may be translated by on account of. नारीणाम् &c.—This is taken by some with the second line; it is however preferable to take the third line as one assertion, नारीणामप्यवज्ञा being the reason why old age is an evil. Râmarshi supports this view. The construction in this sense would be (यत्र) नारीणामप्यवज्ञा नियतं विलसति स वृद्धभावोऽप्यसाधुः ।

Sl. 104. तस्यार्धस्य परस्य चार्धम्—Explain तस्यार्धस्य पञ्चाशद्वर्षाणां अर्धस्य (पञ्चविंशतिवर्षाणाम्) अर्धं सार्धद्वादशवर्षाणि (बाल्ये) पुनः तस्य परस्यार्धस्य (पञ्चविंशतिवर्षाणाम्) सार्धद्वादशवर्षाणि (वृद्धत्वे), इत्यर्थः। शेषं उर्वरितमायुः पञ्चविंशतिवर्षपरिमितमित्यर्थः। Human life extends over 100 years. Half of this is passed in the night, One fourth of the latter *viz.* $12\frac{1}{2}$ years is passed in childhood and old age each. (In computing this the night-time is not taken into consideration, and the day is supposed to be of 24 hours as usual; this makes the $12\frac{1}{2}$ years equivalent to 25 years for boyhood and for old age.) Mr. Telang suggests that तस्य परस्यार्धस्यार्धम् should be taken to mean रात्रिगतेतरार्ध (*i. e.* दिनगतार्ध)स्यार्धम्, *i. e.* half of the 50 years passed by day-time. This gives 25 years for youth and old age together. अपरं—should be taken as an adv.; besides, another thing is that &c.

Sl. 105. ब्रह्म &c.-those who possess विवेक discrimination (between what is real and what is unreal) from their knowledge of Brahman. एकान्ततो निःस्पृहाः—absolutely free from all desires. न च प्राप्तौ दृढप्रत्ययः—(we have) no firm belief in their attainment; we are not sure that they would be attained. वाञ्छामात्र &c.—Although they (enjoyments) are seized only by desire (*i. e.* by imagination); although they have come only within the scope of the imagination, and not been actually secured.

Sl. 106, परितर्जयन्ती—threatening; देहं प्रहरन्ति—The use of the acc. for the loc. is rather usual. परिस्रवति—oozes out, gently disappears. अहितमाचरति—(people) do injury to themselves, or commit evil deeds.

Sl. 107. संकुचितम्—Shrunken, shrivelled, emaciated. न शुश्रूषते does not serve, does not attend to. अमित्रायते—अमित्र इवाचरति A denom. verb.

Sl. 108. The comparison of man with an actor pervades the whole verse. कामरसिकः—delighting in enjoyments. संसारान्ते—at the close or termination of this worldly existence. यमधानीजवनिका—यमस्य धानी, सैव जवनिका, a curtain; as an actor retires behind the curtain on the stage, so man retires behind the seat of death from the platform of the world.

Sl. 109. बलवति—breaks the symmetry as there is no adj. qualifying any other noun. तृणे वा स्त्रैणे वा—स्त्रैण is used here more for the sake of alliteration than as being the recognised opposite of तृण as the other parts above are. स्त्रैणं—स्त्रीणां समूहः स्त्रैणम् from स्त्री+नञ् (न) a collection of women. समदृशः-of one that eyes all things equally, having an equal regard for all things.

MISCELLANEOUS.

Sl. 1. अकिंचनः—one having nothing, extremely poor. दान्तः-with desires restrained, self-controlled (*Cf.* निग्रहो बाह्यवृत्तीनां दम इत्यभिधीयते ।). शान्तः—whose mind is always at peace. The Vedantic meaning of शम has been already explained; (it is not however intended here). समचेतसः—*i. e.* equally regardless of happiness or misery, &c. सुखमयाः—A poetical license; सुखमय्यः is the correct form.

Sl. 2. अनावर्ती—which never returns. तास्ताः various. विधुर-see Sl. 8 *supra.*; distressing, causing affliction. यावत् तावत्—Mr. Telang's rendering will also do—'Alas ! what self-injury is there, having done which to yourself, you have not immediately worked at the same again. (यावत्तदपकृतं तावत्तदेव पुनरपि व्यवसितम्).

Sl. 3. अभिमत॰—अभिमतः यः महामानः great self-respect. The demands of the stomach make one completely forego all self-respect. गुरुतर—nobler; higher. ग्राम—a collection. अम्भोज—the water lily that blooms at sunrise. It fades at moon-light. *Cf.* कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजखण्डं' S'is. XI. 64, where the sun-rise is described. The moon-light-like जठरपिठरी makes the lotuses of virtues fade away. Read 'to fade' instead of 'to bloom' in the translation. विपुल॰—विपुला (विपुलं यथा तथा वा) विलसन्ती या &c. कुठारिका a small hatchet. पिठरी—a pan or boiler.

Sl. 4. This sl. gives expression to the thoughts of some one disgusted with royal service. आशाः the quarters एव वासः *Cf.* दिगम्बर.

Sl. 5. गुरु—heavy, unbearable. धनवर्जित—a poor man.

Sl. 6. रागिन्—one in the power of love, an amorous person. प्रियतमा०—S'iva and Pàrvatí form together a single body the right half being male and the left one being female. *Cf.* देहद्वयार्धघटनारचितं शरीरमेकं ययोः &c.' Intro. slokas to Kád. Pt. II. नीरागेषु—S'iva though the greatest of lovers is also greater than the greatest of those who have renounced the world. *Cf.* 'न रागिचेतःपरमा विलासिता वधूः शरीरेऽस्ति न चास्ति मन्मथः' । Kir. XVIII, 31. विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा । कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥ Kum. V. 73. ०व्याविद्धमुग्ध—lying in a stupor, the poison having pervaded his body. शेषः--other than S'iva. Ordinary people never enjoy (as they would do, for they are only कामविडम्बित) pleasures and also are not able to renounce them.

Sl. 7. This stanza occurs in the Mṛchhakatika with variants. कुलशील &c,-*i. e.* by people who possess (at all care for their) noble birth and character. These are the people who are likely to profit by this counsel *Cf.* वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तं सफलं भवेत् । श्मशानघटिकाः--Pots used at funeral ceremonies or in cemeteries. The fig. is Kàvyalinga.

Sl. 8. वाराणसी Benares. त्रिपुरहर--this alludes to the story of the three *Puras* or towns of the demons, of gold, silver, and iron, situated in the sky, air and on earth, and built for them by Maya, which were burnt down by S'iva along with the demons inhabiting them. See Kum. VII. 48. आक्रोशन्--merely means here--loudly uttering.

Sl. 9. कार्कश्यम्—This and the other corresponding words have here a double significance, which can be easily made out. कार्कश्य-(1) cruelty; (2) hardness. अलीक—(1) falsehood; (2) forehead; fr. अल+कीकन् Un. IV· 25. कौटिल्य-(1) crookedness, dishonesty. (2) curliness; मान्द्य-(1) stupidity. (2) gentleness; स्थूलता—(1) sluggishness, unwieldiness. (2) plumpness; मायाप्रयोगः—(1) practising deceit or fraud; employment of tricks. (2)spreading a charm upon. मृगदृशाम्—the eyes of women are often compared to those of the deer. *Cf.* मृगाक्षी, मृगलोचना &c.

Sl. 10. The idea–The world presents puzzling scenes to the mind of a thinker. वीणावाद:—is preferable to वीणावाद्यं as opposed to हसितम्. गोष्ठी–गावः अनेका वाचः तिष्ठन्त्यस्याम्। गो+स्था+घञर्थे क: (अ)—means an assembly conversing on different topics as well as a conversation (containing pros and cons). 'गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी। the latter meaning is preferable as directly oppossed to कलह.

Sl. 11. This sl. occurs in the Anar. R. विकल—deformed. चटु—the same as चाटु, coaxing speech, flattering expressions, प्रहसन one of the ten kinds of Rûpakas thus defined—तद्वत् (भाणवत्) प्रहसनं त्रेधा शुद्धवैकृतसंकरैः। पाखण्डविप्रप्रभृतिचेटचेटीविटाकुलम्॥ D. R. पलित°-grey-haired. नटयिष्यति–नट् forms its caus. as नटयति in the sense of 'to cause to dance.' नाट्य means अवस्थानुकृतिः, pantomimic representation of situations.

Sl. 12. जीवितयौवनम्–The prime of life, youth. चलाचले—transitory, unsteady. *Cf.* Nai. I. 6., Kir. XI. 30. चलं लोलं चलाचलम्। Amara–चल is reduplicated by the Vàrtika 'चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमक्चाभ्यासस्येति वक्तव्यम्'। and the final अ of the reduplicative syllable lengthened.

Sl. 13. चूडोत्तंसित &c. In this Sl. Hara is described as a lamp having for its flame the crescent moon, burning the moth of Kàma, and dispelling the darkness in the form of मोह. उत्तंसित worn as a head-ornament. चञ्चन्ती–moving, quivering. लीलादग्ध°-see Kum. III. 72. दशा—(1) a wick; (2) the condition of प्राग्भार–a mass or heap of; (an uncommon word, see Mal. Mad. V. 29.). उच्चाटयन्–removing, entirely dispelling. *Cf.* Nai III. 7. विजयते–सर्वोत्कर्षेण वर्तते–shines pre-eminently. This is given in some mss. as the introduction Sl. of the Vairàgya s'taka, and it appears, with good reason. Fig. Rûpaka.

Sl. 14. आस्था—earnestness. भूपाल°-Fortune very often depends upon the royal favour a man enjoys and its stability or otherwise is to be determined from a look of pleasure or a frown that the king's face wears. Lakshmî is therefore compared to a dancing girl dancing in imitation of the movements of a prince's eye-brows.

कन्थाकञ्चुकिता;—कञ्चुकः एषां संजातः कञ्चुकिताः । कञ्चुक is a word of the तारकादि group and therefore it takes the तारकादिभ्य इतच् *Cf.* ०स्यूतकंथाधरः. Sl. 83. *supra.* भवनद्वाराणि &c.-construe वाराणसीरथ्यापंक्तिषु भवनद्वाराणि प्रविश्य &c.

Sl. 15. कूर्मः—refers to the second incarnation of Vishnu; see note on कमठपति Ni. Sà. sl. 35. ध्रुव—the son of Uttânapáda, a king of the solar race. His devotion to vishnu was so great that he was elevated to the rank of a heavenly body and now remains suspended in the sky as the polar star. His history is too well known to the Indian student to need any mention here. His account is given in Apte's Sk. Dictionary.

संजातव्यर्थपक्षाः—संजाताः व्यर्थाश्च पक्षा येषां; (1) who form factions (join one side or the other) to no purpose; some understand it in the sense given in the translation—उभयोरपि पक्षयोरिहलोकपरलोकलक्षणयोः एकोपि न कश्चित्-as quoted by Mr. Telang. (2) who possess wings to no purpose. नोपरिष्टात् &c.—an idiomatic expression for 'in no way.' There is also an indirect reference here to the position of *Dhrûva* and *Kùrma* who by their situations support the universe. ब्रह्माण्डोदुम्बरान्त०-ब्रह्माण्डमेवोदुम्बरं (the fruit of the tree) तस्यान्तः &c. Every one has seen the little winged insects in an *udumbara* fruit; उदुम्बरमशक, उदुम्बरकृमि &c. are proverbial expressions like कूपमण्डूक meaning 'any useless person.'

Sl. 16. तुङ्गं &c.-These, singly or together. कल्याणी blessed, happy, fortunate; *cf* त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया । Rag. VI. 29 निविशते-sticks fondly or closely to. विश् with नि is Atm. 'नेर्विशः' Pân. I. 3. 17. संसारकारागृह—कारागृह of course to a philosopher धन्य &c.—यः संन्यस्यति स धन्यः । संन्यास means abandoning all desire; *Cf.* काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः। Bg. XVIII. 2.

Sl. 17. गल्लिमन्तः—मत् expresses निन्दा (because nothing better can be expected of you). शशकविषाण—see Niti. S'a. sl. 5.

Sl. 18. महाराम—आराम means a garden, but more probably here 'delight, pleasure;' his path is full of delight because he is free from all desire. चर्मन्—(1) bark; (2) skin. सुखैः &c.—Mr.

Telang says—'The result is the same with what are called pleasures or with sorrows; *i. e.* whether I am in worldly affluence or otherwise, I get food and clothing in one case as in the other'. But सुख and दुःख here seem to refer to the two courses of life marked out, *viz.* that of happily living on alms and worshipping S'iva or that of living a miserable life of sycophancy and humouring rich men. सदृश—should better be rendered by 'similar' than by 'the same'. The result. *viz.* obtaining food and clothing is similar in both cases but not the same as the one is full of happiness, the other attended by misery. त्रिनेत्रं, ०मदान्ध—mark the contrast suggested by these words.

Sl 19. करटिनः-*i. e.* elephants belonging to the enemy. The meaning of the first line is-We did not distinguish ourselves as successful warriors. *Cf.* l. 2. Sl. 86. नितम्ब०-निबद्धफलके *v. l.* the boardlike *i. e.* expansive and fleshy or well-rounded (निबद्ध) hips. झणत्झाङ्कार-a tautological expression, झणत् and झांकार meaning the same thing. For the idea comp. स्थाने स्थाने मुखरककुभो झांकृतैर्निर्झराणाम्' Uttar. II. 14. पयः-the reading वयः makes no sense. The fourth line is the same as that of sl. 46.

Sl. 20. स्वयम् &c.—The line gives expression to fatalism. *Cf.* यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा । इति चिन्ताविषघ्नोयमगदः किं न पीयते ॥ H. 1. The line may also be interpreted as-things happen in the best way when they are allowed their natural way. They are not brought about so well by exertions. असंकल्पयन्—not forming anticipations or expectations. अनुभवस्व-भू 'to be' with अनु is Par; so this must be taken as a form of भू to get or obtain which is P. A.; or separate अनुभव स्वभोगान्.

Sl. 21. पात्रय्-a denom. verb. भैक्षम्-भिक्ष्यत इति what is obtained by alms; fr. भिक्ष्+अ. बहुतृणम्-a little short of, almost equal to, grass. ईषदसमाप्तं तृणं बहुतृणम् । तृणकल्पमित्यर्थः । 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु Pàn, V. 3. 68. ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्तात् बहुच् (the prefix बहु) वा स्यात्स च प्रागेव न तु परतः । ईषदूनः पटुः बहुपटुः &c. Sid. Kau. अत्यागेपि &c.—Even though the body is not cast off *i. e.* he will not have to wait for a second birth. संप-

स्स्यते is used here transitively. It is generally used intransitively and in the sense of 'to be fulfilled, to become.' *Cf.* Kum. II. 54 &c.

Additional Sl.—बली-A demon; his story is too well known to the Hindu student to require any notice here; see A. Dictionary. व्याधयः—*i. e.* the diseases in the world. We did not free the people from the diseases humanity is heir to. Mr. Telang who reads the last line as ०मानगणनां मिथ्या वहन्न लज्जसे remarks.—'The stanza occurs in the Mahànàtaka. The last line is not metrical as it stands. In the Mahànàtaka it runs thus—चेतः सा पुरुषाभिमानपस्वी मिथ्यैव किं खिद्यते । There are also other differences.' Mr. Telang.

Sl. 22. चापलम्—rashness, over-haste or the folly of &c. नानारस-the various sentiments which are the very essence of poetry. विकल्प—doubts, conflicting ideas. See also sl. 73.

Sl. 23. प्रतिवनम्—in every forest. अखेदम्-an adj. (Bah. comp.) or adv. Read the last line—सहन्ते संतापं तदपि धनिनां &c. For the idea expreseed here comp. Sl. 18.

Sl. 24. *Cf.*. with this *supra* Sl. 71. भव्यं-भवतीति; Pân. III. 4. 68. That which becomes or exists preeminently; hence excellent, rich. कदशन—कुत्सितमशनम् । कदशित would better keep symmetry with भक्तं. वासर--वासयतीति fr. वस cau.+अर by Un. III. 132. सितमहत्—white and costly (being silken). एका भार्या—what if your possessions are restricted to one wife (and nothing else *i. e.* if you are absolutely poor). शतगुण &c.--गुणित multiplied; the whole means ' what if you have an immense fortune.' The translation follows Râmarshi here. " On the first line Râmarshi adds आहारस्य गिलितस्यैकरूपत्वादित्यर्थः; similarly on the second देहाच्छादनस्यैकरूपत्वात्, on the third भोगस्यैकरूपत्वादवसाने विरसत्वाच्च, on the last देहस्य नश्वरत्वे एकत्वानेकत्वभ्रमणे को विशेषः । एतेन रसस्पर्शादयः पदार्थाः सर्वेप्यनित्या इति भावः | '—Telang

Sl. 25. कामदुघा—'दुहः कब्घश्च' Pân. III. 2. 70. इति कप् (अ) प्रत्ययः घादेशश्च । fulfilling all desires. The thought has been expressed more than once in this S'ataka.

Sl. 26. अदैन्य-in which there is no self-abasement; in which one has not the misery of undergoing humiliation; or making

abject supplication. अप्रतिसुखं—This reading is better than अप्रतिहत as it nearly means the same thing as अवार्य. अप्रतिहत may mean knowing no obstruction, producing every desired effect. भीतिच्छद-v. l. shielding (lit. covering) from fear. अभिमान—may also mean 'egotism.' अन्वहं—day after day, always. साधुप्रियं—may also be taken as साधु च तत् प्रियं च । सत्रम्-सीदन्त्यत्र fr. सद्+ष्ट्रन् (त्र), Un. IV. 159. That in which people sit down to worship or contemplate; hence here worship or the system of worship; it may have here the same meaning as that of संप्रदाय. अवार्य-If the reading अप्रतिहत be adopted in the first line this should be taken to mean 'that cannot be opposed,' *i. e.* made to give way by being proved inferior. Mr. Telang who does not understand the word अवार्य in this sense suggests that अप्रतिसुखं should be preferred to अप्रतिहतम्. अवार्य may also be taken with अक्षयनिधिम् as we have done in translation.

Sl. 27; *Cf.* with this sl. 76. कन्दुक—a pillow; it properly means a small round pillow for the cheek. द्विकान्ताभिः &c.—a highly poetical line. भिक्षु—an ascetic, a devotee; and not necessarily a Budhistic mendicant.

Sl. 28. तुङ्ग—This adds to the चपलत्व. भङ्ग—Mr. Telang translates this by 'breaking' preferring it to its usual sense of 'रचना' but we think the sense of रचना is more poetical and better as it corresponds to भोग the idea of breaking or vanishing being left to be implied. The waves rising in succession दिनानि—the acc. by कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' Pàn II. 3. 5. बोधकाः-सन्तः being instructors of people. The word has no special propriety here. It seems to be used here for alliteration. पेशल—may also mean चारु beautiful, the चारुत्व lying in its excellence. चारौ दक्षे च पेशलः' Amara. यत्नः—effort; may mean an effort to lead people to *Moksha*; or may simply refer to the transactions of daily life. *Cf.* यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः Bg. III. 21.

Sl. 29. वक्त्रमीक्षसे-see sl. 66, 92. प्रत्याशा hopes, expectations. Here the poet envies the happy lot of the deer. *Cf.* the idea in Vai. S'a. sl. 10. fig. अप्रस्तुतप्रशंसा.

Sl. 30. The same as Niti S'a sl. 2. with certain variations.

Sl. 31. जरापरिभव—जराकृतः परिभवः the injury or ravages done by old age. *Cf.* व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ति *supra* sl. 106. The reading तदा पुमांसम्' is easier. We need not in this case supply पुंस. fr. पुसां as object to परिहृत्य. आरोपित—Mr. Telang says that this refers to the bit of bone suspended over a Chândálaku'pa.

Sl. 32. समारम्भ—attempts well-made, undertakings properly commenced. *Cf.* Bg. IV. 19 पशु—because of not becoming wiser by experience. शतधा न दीर्णम्-The many calamities with which worldly life is fraught ought to rend the heart.

Sl. 33. This sl. occurs in the Mrch. मदयन्ति—*i. e.* by their blandishments and sportive gestures. सदयं—such a man falls a ready victim to their charms. वामनयना-mark the pun on वाम which means (1) beautiful; (2) crooked, destructive.

Sl. 34. खर--rough. The moral is-Magnanimous persons never become slaves of passions.

Sl. 35. हन्त--a particle expressive of joy. हरिणैः परिचयः--a favourite idea with the poet and referred to in many places. वृत्ति--*Cf. supra* sl. 57. हरभक्तिम्-स्पृहेरीप्सितः' Pân. ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा। प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा। पुष्पाणि स्पृहयति। Sid. Kau.—उपशान्त्येक whose minds are set on tranquility alone (*i.* e. who are self-restrained).

Sl. 36. स्वादिष्ठ--is superlative. Its use with the ablative is unusual. Construe--दैवी वाक् रसवतः अमृतात्मनः यत् मधुनः घृताच्च स्वादिष्टं रसवत् अक्षरं प्रस्रवति तेन &c. दैवी वाक्-The Veda, especially the Upanishads which are chiefly concerned with Brahma. No earthly enjoyments give that pleasure to a Yogin which the teaching of the Upanishads do. अमृता may also be taken separately. The Vedas are eternal. धृति—support, sustenance. There may also be here a reference to the divine speech of the poet whose substratum is *Rasa* sending forth an immortal creation sweeter than honey &c.

Sl. 37. उन्मीलत् &c. उन्मीलन्ती या त्रिवली the folds of skin

above the navel of a woman regarded as a mark of beauty (*Cf.* Kum I. 39), सैव तरङ्गास्तेषाम् वलयं यस्याः ।

उद्यत &c.—pairs of chakravâka birds are usually described as haunting river-banks. क्रूराशया has two meanings (1) क्रूराः आशयाः यस्याम् in which there are dangerous aquatic animals; (2) क्रूराः आशयाः thoughts or minds यस्याः । संसारार्णव—*Samsâra* is the sea to which, the river in the form of a woman leads a man.

Sl. 38. हृतपरमार्थैः—The *Indriyas* which are often compared to horses tempt a man further and further away from real bliss (मोक्ष).

SUPPLEMENTARY NOTES.

ON THE METRES IN THE TWO S'ATAKAS.

1 The vowels अ, इ, उ, ऋ and ऌ are short and the rest long. The quantity of a syllable is determined by the vowel it ends in. A syllable with a short vowel is called लघु or light, and one with a long vowel is called गुरु or heavy.

2 But if a light syllable be followed by an *Unuswa'ra* or *Visarga* or by a conjunct consonant the syllable is made heavy. A syllable at the end of a quarter of a sl. may be short or long as the exigency of a metre requires it. सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत्। वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥

3 A short syll. is marked as ⏑, and a long one as—. The following letters are symbols representing different triads (गण्स) of light and heavy syllables:—

य ⏑ – –; र – ⏑ –; त – – ⏑ ; भ – ⏑ ⏑ ; ज ⏑ – ⏑ ; स ⏑ ⏑ –; म – – – न ⏑ ⏑ ⏑ . ग represents a heavy syll. and ल a light one.

The following couplet will help the student in remembering the long and short syllables forming each Gaṇa—आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् । भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

4 The following are the metres occurring in the two S'atakas:— अनुष्टुप्, उपजाति, शालिनी, वैतालीय, द्रुतविलंबित, वंशस्थ, वसंततिलका, मालिनी, पृथ्वी, मन्दाक्रान्ता, । शिखरिणी, हरिणी, शार्दूलविक्रीडित, स्रग्धरा, आर्या and गीति.

Their definitions and schemes:—

अनुष्टुप्—अनुष्टुप् or Sloka is defined as—पंचमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः। गुरु षष्ठं च पादानां शेषेष्वनियमो मतः॥ In an *Anushtup* the fifth syll. ought to be short and the sixth long in all quarters. The seventh should be short in the second and fourth quarters only. Other syllables are governed by no rule.

I. 1, 14, 24, 32, 33, 50, 53, 57,66, 85, 86, 89, 104, 108. Misc. 8, 13. II. 1, 2, 14, 15, 62, 69, 80, Misc. 1. 4, 12, 25.

आख्यानकी—It is a mixture of Indravajrà and Upendravajrá. See below. I. 7.

उपजाति—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौगः। उपेंद्रवज्रा जतजास्ततो गौ। अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः॥ A mixture of इन्द्र. and उपेन्द्र. forms उपजाति Sch. of G त त ज ग ग। ज त ज ग ग।

I. 12, 13, 41, 60, 71, 80, 97, 106. II. 12.

शालिनी—मात्तौगौ चेच्छालिनी वेदलोकैः। Sch. of G. म त त, ग ग.

I. 48. Mis. 5.

वैतालीय—षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्निरन्तराः। न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेन्ते रलौ गुरुः॥ The first and third quarters contain six *mâtrâs* (syllabic instants) and the second fourth eight each, followed by a रगण and a short and a long syllable. See also Apte's Dictionary.

II. 27.

द्रुतविलम्बित—द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ। Sch. न, भ, भ, र.

I. 52, 63, 91, 92.

वंशस्थ—जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ Sch. ज, त, ज, र.

I. 70. Misc. 18. II. 87, 96, Misc. 22.

वसन्ततिलका—उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौ गः। Sch. त, भ, ज, ग, ग.

I. 2, 18, 23, 27, 31, 40, 46, 47, 59, 68, 72, 73, 79, 83, 96, 102, 107, 110. II. 19, 67, 70, 72,73,74,106, Misc.7,11, 30, 31, 33, 34,

मालिनी—ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः। Sch. न, न, म, य, य.

I. 17, 78, 99. Misc. 22. II. 22, 48, Misc. 17, 38,

पृथ्वी—जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः।

Sch. ज, स, ज, स, य, ल, ग.

I. 4, 5, 56, 76. II. Misc, 20,

मन्दाक्रान्ता—मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत् । Sch. म, भ, न, त, त, ग, ग.

1. 58. Misc. 10. II. 38, 40, 44, 45, 59, 63, Misc. 27.

शिखरिणी—रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी । Sch. य, म, न, स, भ, ल, ग.

1. 8, 10, 28, 36, 44, 45, 64, 65, 81, 94, Misc. 3, 4. 19. II. 6, 9, 16, 17, 18, 20, 21, 25, 28, 29, 31, 33, 35, 37. 39, 41, 42, 47, 49, 51, 55, 64, 68, 76, 81, 89, 108, 109 Misc. 2, 8, 10, 18, 23, 32, 35.

हरिणी—न स मरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता । Sch. न, स, म, र, स, ल, ग.

I. 9, 35, Misc. 20. II. 23, 60, 95, Misc. 3.

शार्दूलविक्रीडित—सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् । Sch. म, स, ज, स, त, त, ग.

I. 6, 11, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 25, 29, 30, 34, 39, 42, 49, 51, 54, 55, 62, 67, 74, 75, 77, 82, 84, 88, 90, 93, 95, 98, 101, 103, 109. Mis. 1, 7, 9, 11, 15, 16, 23. II. 3. 4, 5, 7, 8, 10, 11, 13, 24, 26, 32, 34, 36, 43, 46, 52, 54, 56, 57, 58, 61, 65, 75, 77, 78, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 91, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104 105. 107, Misc. 5, 6, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 21, 26, 28, 29, 36, 37.

स्रग्धरा—म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् । Sch. म, र, भ, न, य, य, य.

I. 26, 69, 100. II. 30, 50, 53, 66, 71, 79, 90, 92, 103, Mise.24.

आर्या—This belongs to the class of metres regulated by the number of *mâtrâs* or syllabic instants.

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चादश सार्या ॥

I. 3, 37, 38, 43, 61, 105. Mis. 1, 6, 12, 14. 17, 21,

गीति—आर्याप्रथमार्धसमं यस्याः परार्धमीरिता गीतिः । That is Gîtî whose third and fourth quarters are like first and second quarters of an *âryâ*; *i. e.* whose first and third quarters contain 12 màtrâs and second and fourth 18 *mâtrâs*.

1. 17.

BOMBAY UNIVERSITY.

EXAMINATION PAPERS.

1868

1. Translate into English. (*a*) Nît. S'a. 15. (*b*) Nît. S'a. 94.

II. (*a*) Give the names of the metres of the above verses. Divide one line of each verse into feet according to the Hindu ond European systems of prosody. Where are the cæsuras in both verses ?

(*b*) Explain all compounds in the above verses.

(*c*) What religious idea is contained in the second verse. Illustrate it by another verse from the Nîtishataka.

III. (*a*) Explain the construction of वरम—न and that of किम्, कोऽर्थः &c. with the instrumental case. Quote instances from the Nîtishataka for these consructions.

(*b*) Explain the force of the particle वा in such questions as मृतः कोवा न जायते.

(*c*) What force has the particle अपि in such expressions as सर्वेऽपि, त्रयोऽपि, चत्वारोऽपि.

IV. Quote two verses from the Nítishataka on one of the following subjects.

(*a*) The difficulty of befriending fools.

(*b*) The necessity of acquiring wisdom.

(*c*) The power of riches.

1869

I (*a*) What are the subdivisions of Vairagyashataka ?

(*b*) What are the effects of time as given by Bhartṛhari ? Quote one or two of his verses on this subject or give an outline of his description of time in prose in Sanskrit.

II Translate into English. (*a*) Vai. S'a. Mis. 20. (*b*) Vai. S'a. 7.

(*b*) Explain and analyse the following compounds, referring them to their several classes.

अतर्कितगमागमान् बहुकार्यभारगुरुभिः जन्मजराविपत्तिमरणम् & प्रमादमदिरां.

(*c*) Give as many synonyms of आदित्य, जन्मन् and जरा as you may have met with in your reading.

(*d*) Is there any difference in meaning between क्व & क्वचन? if so illustrate it by two or three examples.

(*e*) What is the meaning of अपिच? Give its equivalent in Sanskrit.

III To what does Bhartṛhari compare life to illustrate its short duration? Give the simile he has often used.

1873

Translate Nît. S'a. 34, 64, 75 and write notes on पञ्चषाः, वैरायते, भास्करौ, शीर्षावशेषीकृतः, निरभिभवसाराः.

Quote two verses to illustrate and give an outline of the general teaching of (*a*) the प्रदानप्रशंसा or (*b*) the कर्मप्रशंसा.

1875

Translate the following closely :—

(*a*) 16, Vai. S'a. (*b*) 33, (*c*) 56. (*d*) 18.

2 (*a*) Give the metres and ganas of *b* & *c* of 1.

(*b*) In stanza (*c*) one copy reads आयासकाराश्रयश्रेयोमार्ग &c. which reading do you prefer, and why?

(*c*) Explain the word संकल्प in stanza 2.

3 Explain (*a*) कर्मनिर्मूलनक्षमः (*b*) दाक्षिणात्याः कवयः (*c*) निर्विकल्पसमाधि (*d*) दग्धजठरः (*e*) ये वर्धन्ते......वासराणां स्मरेयं ....ध्यानच्छेद.........निषण्णः Vairagya 47.

Explain grammatically the words.

वासराणां स्मरेयं, लालायते & आत्मनीन.

Quote and explain the Stanza in the Vairagyashataka in which आशा is likened to a river.

4 Quote verses from the Vairagyashataka of purport similar to the following.

(*a*) Poor and content is rich and rich enough.

(*b*) Learned men are not inferior to kings.

1878

Translate into English. (*a*) Vai. S'a. 41.

(*b*) किन्तुद्भ्रान्तपतत्पतङ्गपवनव्यालोलदीपाङ्कुरच्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्तो वनान्तं गताः

Name and dissolve the compounds above. Translate and explain.

(*a*) वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममून्

(*b*) विमुक्तः संकल्पः किमभिलषितं पुष्यति न ते

(*c*) धन्याः संन्यस्तदैन्यव्यतिकरनिकराः कर्म निर्मूलयन्ती

(*d*) व्यापारैः पुनरुक्तभुक्त विषयैरेवं विधेनामुना संसारेण कदर्थिताः

(*e*) स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः

(*f*) युष्मत्संगवशोपजातसुकृतोद्रेकः स्फुरन्निर्मलज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परे ब्रह्मणि ॥

1885

Translate into English adding notes where necessary.

Vai. S'a. (*a*) 21. (*b*) 17. (*c*) Vai. S'a. Mis. 6.

2 (*a*) Dissolve the compounds (*b*) जरा॰ पणः, (*c*) प्रिय॰ धारी, नीरागेषु, विमु॰ संगः, दुर्वा॰ जनः and name them. Give and name the metrical schemes of the last two verses.

(*b*) Write a short note on मरुतामधिपतिः.

3 Explain clearly the following.

(*a*) तं त्वां पुनः पलितकर्णकभाजमेनं नाट्येन केन नटयिष्यति

(*b*) नहि शशकविषाणं कोपि कस्मै ददाति

(*c* वाञ्छामात्रपरिग्रहाण्यपि परं त्यक्तुं न शक्ता वयम्

(*d*) स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे

(*e*) न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः

(*f*) सूक्ष्मा एव पतन्ति चातकमुखे द्वित्राः पयो बिन्दवः

4 (*a*) Give eight instances of ungrammatical or irregular constructions used by Bhartṛhari.

(*b*) Quote the verse in which the wisdom of great men is declared to be unlimited and paraphrase it in Sanskrit in your own words.

1890

Translate into English :—Nît. S'a. (*a*) 69. (*b*) Mis. 4.
Name and dissolve the compounds in the above.

Explain giving the context.

(*a*) स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते
(*b*) नहि शशकविषाणं कोऽपि कस्मै ददाति
(*c*) नरः संसारान्ते विशति यमधानीजवनिकाम्
(*d*) विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशति
(*e*) कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका न मणयो यैरर्घतः पातिताः
(*f*) नहि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफल्गुताम्
(*g*) अवस्था वस्तूनि प्रथयति च संकोचयति च
(*h*) प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते

3. Discuss the question whether Bhartṛhari is the author or mere compiler of the Shatakas. Do you find any evidence in the Shatakas to show that he worshipped a particular god? What were his favourite places of resort as a devotee?

4. Give a synopsis of the views embodied in the Shatakas regarding.
   (*a*) The predominance of "Karman."
   (*b*) The use and greatness of knowledge.
   (*c*) The evanescent nature of human life and pleasures.

5. Derive and explain the meaning of the following words.
विदग्ध, प्रतिनिविष्ट, अङ्कुरित, अभियोगवृत्ति and परिहस्य.

SHRIH. 1893–1894.

Translate the following.
Nît. S'a. (*a*) 69. (*b*) Vai. S'a. 33, (*c*) Nît. S'a. 64.
Explain the following giving in each case the substance of the whole stanza.

(*a*) अतश्चानैकान्त्याद्गुरुलघुतयार्थेषु धनिना-
मवस्था वस्तूनि प्रथयति च संकोचयति च ॥

[illegible]

[illegible]